

Запрошення на бенкет диявола

Шаміль Алядін

роман

Джерело: [сайт Шаміля Алядіна](#)

Від автора

Теплохід "Суліко" плавно причалив до пристані. Пасажири не відразу це помітили. Сутеніло. Усі сиділи в каютах. Якщо хтось і дивився крізь ілюмінатор на берег, то все одно не бачив міста – ішов сильний дощ, барабанив по палубі, по гранітній набережній, по залізних дахах будинків, заливав тротуари каламутною водою.

На площі, біля пристані, жодного таксі. Ледь не першим опинившись на березі, я не міг сподіватися найближчим часом зняти готель. Довелося просити водія блакитного фургону з великим написом "Міськхарчоторг", що стояв біля глухої стіни високого будинку з білого черепашнику, і він погодився довести мене до "Асторії". Уже сидячи в кабіні, я занепокоєно подумав: "Невже доведеться провести всю ніч на ногах або, у кращому разі, подрімати в кріслі готельного вестибюлю..."

Я вийшов із машини, бігом піднявся сходами і зайшов у готель. Струснув із себе краплини дощу, підійшов до стійки, за якою сиділа молода жінка із сивим голубуватим волоссям. Та не встиг я й рота розтулити, щоб поцікавитися про вільні місця, як вона мовила:

– На другому поверсі, вісімнадцята кімната...

Я не зрозумів, до кого вона звертається, й озирнувся. За мною нікого не було. Жінка, не відриваючи очі від журналу записів, простягнула руку. Я вклав у неї свого паспорта.

– Два карбованці сімдесят копійок, – сказала вона. А потім клацнула пальцями й додала: – Як кажуть кримські татари: "Парайи вербен дюдюги чалир"^[1].

Жінка в голубій перуці голосно позіхнула і, несподівано зникновівши, прикрила долонею рота, записала моє прізвище й повернула паспорта.

Я був здивований, що в розпал курортного сезону в такому фешенебельному готелі виявилось вільне місце.

Чергова на поверсі провела мене до кімнати. Тихенько відчинила двері, я зайшов. На одному ліжку хтось спав. Друге було вільне. Я одразу відчув велику втому. Швидко роздягнувся й ліг.

Уранці прокинувся від сухого шарудіння. Мій сусід, уже літній чоловік, одягнений, сидів на ліжку й читав газету. Його обличчя було засмагле, майже мідного кольору, волосся довге й сиве, вуса короткі і теж сиві. А брови чорні. Це, звичайно, цікаво, що брови в нього чорні, але ще цікавіше – хто він? Ветеринарний лікар? Винороб? У будь-якому разі, дивлячись на нього, мабуть, не скажеш, що займає високу посаду. Уранці вставши, обійшов усе місто і вже повернувся. Газету читав без окулярів, щоправда, тримав її занадто близько до очей.

Я поголився, умився. Після цього ми познайомились. Він назвав себе Георгіосом Монолуполосом. Приїхав із Кокчетава. До війни жив у цьому місті. Учора шукав свою домівку, та не міг знайти. На тому місці, де стояв його дім, зараз триповерховий універмаг. А із старих знайомих тут нікого не знайшлося.

- А ви тут у справах, чи як?.. - запитав у мене Георгіос Монолуполос. - Збираєтесь відпочивати?

- Відпустка моя вже пройшла, - зітхнув я. Чому зітхнув? Пошкодував, що швидко минув час? І сам не знаю. - Вже пора повертатись додому.

- Вибачте, - сказав Георгіос, кинув на ліжко газету й уважно подивився на мене. - Ви дуже схожі на одного мого знайомого. На дуже близького.

- Ви на Фенер-Буруні жили?

- Ні, на Фенер-Буруні я не жив.

Ми розговорились. Щоправда, більше говорив Георгіос, а я слухав і відповідав на його запитання, хоча були й такі, на які я не відповідав, бо не хотів, натомість робив вигляд, що не почув. Він відрекомендувався фінансовим працівником. Уже сорок років служить у бюджетному відділенні банку. Його дружина померла в минулому році. Дочка заміжня. Вона лікар. Зараз Георгіос самотній і, здається, через це на когось ображений. Він помовчав, чекаючи відповіді на своє чергове запитання про смисл буття і людської суєти, але не одержав його і продовжив.

- Коли люди молоді, вони не можуть жити без батька й матері, а коли стають дорослими, забувають про них, - мовив Монолуполос сумним голосом і низько опустив голову. - Тому я пішов. Ось так, взяв і пішов! Сказав: до побачення! І все! Тепер нехай що хочуть, те й роблять без мене.

Коли Георгіос жив у Кокчетаві, то саджав у своєму дворі баклажани й помідори. А коли занедужав, відмовився від цього всього. Тут він сподівається знайти тихий куточок, щоб у спокої провести залишок життя.

- І все-таки у мене таке враження, що я вас бачив на Фенер-Буруні.

- Ні, я там не жив. І вас бачу вперше.

Георгіос кинув на мене смутний погляд, хотів ще щось сказати, але передумав.

Я одягнувся, попросив у нього вибачення, що змушений був його залишити.

- Хочете купити квитка на потяг? - запитав Георгіос.

- Маю одержати потрібний мені документ з архіву.

- З архіву?! - обличчя Георгіоса зробилося зосередженим, він підняв угору вказівного пальця. - До війни тут, в архіві, працював один старий караїм. Ми були сусідами.

Я кивнув. І це, звичайно, жодним чином не могло означати мого підтвердження чи заперечення. Я просто висловив цим свою увагу до його слів. Він же сприйняв це як бажання продовжувати розмову. І, здається, дуже засумував, коли саме в цей момент я вийшов із кімнати.

У коридорі я на секунду затримався біля дзеркала. Власне обличчя, що встигло засмагнути за два тижні відпочинку в Ялті, здалося мені хворобливим і чужим. Це,

певно, від того, що минулої ночі я спав дуже мало і неспокійно.

На колишній Італійській вулиці гуляли безтурботні люди – засмаглі жінки й чоловіки в шортах. Хто з них чоловік і хто жінка, з першого погляду визначити було важко. Дощ припинився, земля підсохла, сонце пригрівало, обіцяючи погожий день. Я перетнув вулицю й енергійно закрокував вузьким завулком, що веде до Генуезької фортеці. Незабаром мій погляд відшукав вивіску архівного управління. Саме воно й було мені треба.

Черговий порадив пройти в кінець коридору і повернути ліворуч. Я йшов і читав вивіски на дверях. І ледь не зіштовхнувся з жінкою похилого віку з яскраво фарбованим хною волоссям; вона попередила, що в кінці коридору мені треба піднятися сходами на другий поверх. Я так і зробив.

Біля дверей із залізними ґратами мене зупинив сержант міліції.

– Ви до кого? – запитав він.

До кого? На жаль, я й сам цього не знав. Знав лишень, що мені потрібно.

Сержант – молодий хлопець. Схоже, недавно повернувся з армії. У його інтонації й жестах усе ще відчувається військовий вишкіл. На столі, за яким він сидить, два телефони: один – внутрішній, другий – для зв'язку із зовнішнім світом. Ледь задзеленчить дзвінок, він хапає трубку і чітко відповідає. А хто зайде, підхоплюється, робить назустріч два кроки:

– Ви хто? З яким питанням?

З якого питання?

– Річ у тім, – сказав я, – що мені потрібен документ. Такий документ, у якому...

Із дверей вийшов чоловік у синьому халаті без рукавів. Сержант перервав мене і зажадав посвідчення особи. Я подав паспорта й необхідний папір. Вивчивши мої документи, сержант прочинив двері і комусь щось сказав.

– Ходімо! – запросив він мене і великими кроками рушив по коридору.

Я за ним ледве встигав.

– Якщо директор у себе, він усе вирішить, а якщо ні...

Він не доказав. Щось, певно, турбувало бороданя. Він на ходу почухав кудлату голову й замислено мовив: – А якщо його немає в себе, то нічим не...

Взявшись величезною рукою за мідну ручку, він сильно на неї натиснув. Двері відчинилися. Бородань розгублено завмер на порозі.

Директор був занурений у читання якихось паперів. Ми тихенько ввійшли. Він, здавалося, навіть не помітив, як ми наблизилися до його столу. Ми стояли й чекали. А він сидів і читав.

Нарешті бородань наважився.

– Павле Тарасовичу! Людина приїхала здалеку, – кивнув на мене. – У нього до вас справа.

Але директор не відривав очей від паперів.

– Здалеку? – перепитав, не піднімаючи голови. – Ну, то нехай зайде...

– А він уже тут, навпроти вас.

Бородань поклав мого паспорта на стіл і, даючи зрозуміти, що виконав свій обов'язок, ледь вклонився і вийшов із кабінету.

Стукіт дверей змусив Павла Тарасовича підвести голову. Побачивши перед собою людину, схожу на місцевого південнобережця, він був, як мені здалося, здивований. На його обличчі засмикалися, заворушилися жовна, наче невміло зіплені скульптором. Синювата шкіра з синюватим висипом, який зазвичай залишає порох, слід опіку під правим вухом... Напевно, цей чоловік колись служив у танкових військах. Може, горів і дивом врятувався. Таких випадків на війні вистачало.

Він простягнув руку, і я сердечно її потиснув.

Павло Тарасович запитав, де я працюю. Я задовольнив його цікавість і повідомив:

- Я розшукую матеріали про одну з подій у селі Харджибіє. Це трапилося багато років тому.

З виразу його обличчя було схоже, що він мене не зрозумів. Здається, він уже збирався запитати: "А що таке Харджибіє?" - та я його випередив:

- Харджибіє - це назва села.

- Ага! Он як! У такому разі ви потрапили не за адресою. Ми - місто, а села в обласному архіві...

Павло Тарасович підняв своє квадратне підборіддя, довго дививсь у вікно на біле судно, що причалювало до пристані, і нарешті, заперечливо похитав головою:

- Такого села, наскільки пам'ятаю, немає...

Однак Павло Тарасович не схожий на бездумного й сухого буквоїда. Я це відразу помітив, як тільки наші погляди зустрілися, тому й не поспішав розкланятися.

Директор, утративши терпіння, взяв зі столу якусь залізку і два рази стукнув по трубі центрального опалення. Незабаром на порозі з'явилася жінка в короткому червоному платті, Павло Тарасович попросив покликати завідувача відділом Шабшала. До його приходу хазяїн кабінету не намагався розважити мене розмовою. Я ж, у свою чергу, утримався від зайвих запитань, що не мали стосунку до справи. Так ми й просиділи хвилин десять мовчки.

Нарешті з'явився худорлявий чоловік із рідким волоссям попелястого кольору, крізь яке просвічувалась рожева маківка.

- Ось і сам Ілля Ісакович, - сказав директор, - кандидат історичних наук. Його батько, Ісак Гарипович, теж довго працював у нас. Пробачте, яка назва того села, про яке ви щойно говорили?

- Харджибіє, - повторив я.

Керівник архівного управління при цьому кинув запитальний погляд на старшого наукового працівника.

- Я сказав, що такого села немає.

І Павло Тарасович у кількох словах виклав Шабшалу суть мого прохання. Той уважно слухав і раптом несподівано для себе сплеснув долонями.

- Було!.. Було таке село! - І обернувся до мене: - А що вас цікавить?

- Справа Емірзака-огли.

Коли мова заходить про необхідність будь-якої інформації, досвідчений архівний працівник здебільшого не виявляє зайвого занепокоєння, тому що завжди пам'ятає, хоча, можливо, і не в повному обсязі, скільки є в архіві зведень і про що. Правда, він не знає достеменно жодної справи. Та й неможливо все знати. Трапилася подія чотири-п'ять століть тому чи це відбувалося після Другої світової війни – для архівного працівника байдуже. Йому досить виникнути в суть питання і згадати назву справи.

Коли я згадав про події в Харджибіє, в Іллі Ісаковича повільно піднялися брови. Давно вже в архіві не наводили довідок про ті події. Емірзак-огли був місцевим поміщиком. Чому, цікаво, він тепер комусь знадобився?

– Харджибійська подія... це кримінальна справа, – сказав Шабшал. – Убивство вчителя. У тридцятих роках з Керчі приїжджав молодий інженер. Заявив, що він – син убитого. Про це розповідав мій батько. А після цього, здається, приїжджали люди з якогось науково-дослідного інституту, вони шукали якийсь збірник... Емірзак-огли... – Шабшал спідлоба глянув на директора. – Ну?.. Що будемо робити?

– Зазирніть у фонд, – відповів Павло Тарасович. – Допоможіть людині.

Ілля Ісакович показав мені свого вказівного пальця, загнувши його гачком. Що це означало, я не зрозумів... Але про всяк випадок пішов за ним.

Ми зайшли до зали в кінці коридору. Тут, за столами, з утомленим виглядом сиділи молоді чоловіки й жінки. Уткнувшись у старі книжки й рукописи, готові от-от розсипатися від найменшого дотику, обережно гортали пожовклі від часу сторінки, розбираючи напівстерті слова, щось виписували в зошити.

Ілля Ісакович показав мені на вільне місце і поклав переді мною "Правила користування архівом", з якими я ознайомився. Потім наказав заповнити анкети. До них я приклав офіційний дозвіл на одержання необхідних мені свідчень. Ілля Ісакович, швидко переглянувши мої папери, вручив їх молодшому науковому працівнику.

– Ну, добре, – сказав Шабшал. – Спробуємо що-небудь розшукати.

Приходьте через тиждень!

У мої нутрощі наче кинули льоду. Так звело шлунок і защеміло серце, що я ледь не скрикнув.

– Як же так?.. – глухо мовив я й гірко посміхнувся.

Шабшал здивовано закліпав – його, видно, стривожила блідість на моєму обличчі.

– Як же так? – повторив я, намагаючись угамувати хвилювання. – Я маю лише два дні! Якщо не вкладуся, змушений буду виїхати ні з чим, відмовитися від того, що мучило мене останні роки! Ви розумієте, що це для мене означає?

Шабшал знічено мовчав і потирав рукою підборіддя. Я дивився на його поріділе попелясте волосся, з-під якого просвічувала лисина, і думав про те, що людина, яка значну частину життя провела серед цих вкритих столітнім пилом паперів, мусить добре знати, де і що в неї лежить. Хоча потрібні мені документи навряд чи дотепер когось цікавили, і знайти їх нелегко, адже пройшло так багато часу.

Невже таки нікому жодного разу вони не згодилися?

Я почав просити Іллю Ісаковича:

- Дуже прошу, будьте великодушні. Документи, які я шукаю, і вам не байдужні. А коли так, то чи варто змушувати мене чекати весь тиждень?

Шабшал підняв на мене світлі очі, посміхнувся.

- Що ж, спробую поговорити з працівниками. Якщо погодяться... Про всяк випадок прийдіть післязавтра.

Післязавтра!.. Це вже не через тиждень. Радіючи, як дитина, я підхопився зі стільця, подякував Іллі Ісаковичу міцним рукостисканням і пішов до дверей. Услід мені пролунав тихий голос, що підрубав будь-яку надію:

- Я то постараюся... Але чи є ці матеріали... не впевне...

Я швидше вийшов із читальні і вдавав, ніби не розчув останніх слів Іллі Ісаковича.

Залиті сонцем вулиці міста були заповнені строкатою юрбою людей, одягнених за останнім писком курортної моди. Голосні веселі голоси жінок, білозубі посмішки, музика на пристані. Та в моїй душі було похмуро, як у негоду.

Георгіоса Монолуполоса я застав у готелі. Щоб якось розвіятися, затіяв із ним розмову про строкатість жіночого одягу і їхню надмірну розкутість. Він відніс це до моєї наївності та консерватизму:

- Не варто бути таким ретроградом, - напучував мене. - Ви зупините час? Від жінки що треба? Привабливість! А яскравий одяг робить її помітною. Хочеш не хочеш, а зупиниш погляд. Хіба не так? У наш час... Я хочу сказати... у часи нашої молодості жінки вдягалися скромно. А зараз... Хочуть - хай одягаються! Ви подивіться, скільки їх!

Мій сусід слушно говорить. Він тільки зовні старий, а в душі - сорокалітній. Наступного дня ми вдвох вирушили на пляж. Море було теплим. Я довго купався.

Георгіос теж роздягнувся. Але сидів у затінку на дерев'яному лежку і не зрушив з місця, доки я бовтався у зелених хвилях, пірнав, плавав; іноді прикладав долоню до брів козирком, відшукував мене поглядом і, як мені здавалось, захоплювався моєю рухливістю... Коли я, важко дихаючи, підійшов і сів коло нього на лежку, він задумливо сказав:

- Ми колись запливали майже до Анапи. Як зараз пам'ятаю Османа Чакуча й Апостола Кун'яді, так вони були ще азартніші за нас. Задовго до обіду, залишивши свій одяг на піску під наглядом хлопчаків, вони входили у воду і поверталися на берег уже під вечір. Апостол був малого зросту, а Осман великий, як скеля. Іноді ми плавали всі разом. Потім, після купання, йшли у винний погреб Керима-аги й випивали по добрій сулії "Чатирдагу". Де ці люди?.. Одного забрала війна, інших якийсь шалений ураган розкидав по світу. - Георгіос Монолуполос зітхнув, певно, шкодуючи за молодістю, що минула безповоротно. - Я постарів... Лікарі не дозволяють ні засмагати, ні купатися... - І, згадавши знову щось із свого минулого, причепився до мене: - А ви звідки родом?

Уже другий день ми живемо з ним в одній кімнаті, харчуємося в одній їдальні. І весь час йому здається, що він мене десь бачив. Йому страшно хочеться знати, чи я часом не грек. Іноді він навмисно говорить зі мною по-грецьки. Посміюючись, я відповідаю йому кількома грецькими словами чи по-татарськи. Він здивовано дивиться на мене.

- Бачу, вам кортить довідатись, де я народився? - запитав я Георгіоса. - Село, де я народився...

Тільки було зібрався розповісти про себе, як він помітив серед пляжників якогось знайомого.

- Христофо-о-ре! - крикнув слабким старечим голосом і енергійно замахав рукою.

Георгіос, здається, забув про все на світі, побачивши близьку людину. Вони голосно говорили по-грецьки, ляскали один одного по спині, сміялися.

Я одягнувся і пішов у готель. Рекламні круглі тумби й щити на вулицях були заклеєні концертними афішами Ігоря Ойстраха. Мені давно хотілося послухати його. Однак завтра ввечері прийде теплохід, на якому мені треба пливти в Батумі. Радість і сум хоч і полярні, але звичні супутники людської душі. А от тривожне чекання і невідомість пережити важче. Пощастить мені завтра чи ні? Ці думки гнітили мене решту дня. Через них я не міг заснути всю ніч.

Та, виявляється, я даремно хвилювався. Тільки-но зустрівсь із Шабшалом, як відчув, що тривога з серця відразу відлягла. Він подав мені руку, сильно потис і радісно сказав моєю рідною мовою:

- Здається, справи ваші непогані.

- Он як! - вигукнув я, ледь стримуючи радість. - Чи не можна детальніше?..

Та він наче й не почув мого запитання. А може, й почув, та вирішив не витратити зайвих слів. Його погляд пробіг із одного краю заваленого паперами столу до іншого. Ілля Ісакович піднімав та пересував з місця на місце товсті течки, щось шукав. Нарешті дістав із крайнього стосу велику зелену теку.

- Ось Харджибійська справа, - сказав він, узяв ганчірку і злегка провів по теці, витираючи пил, розв'язав мотузки. - У її пошуках наші працівники мало не постирали руки й ноги. Довелося й мені попотіти. Що ж, знайомтеся!

Ілля Ісакович вийшов до сусідньої кімнати.

Я підсів до столу і з головою занурився у списані арабськими літерами документи. Поля були поцятковані позначками, номерами наказів, резолюціями, підписами, хрестиками, гачками. Якщо якийсь чиновник брав теку в руки, то обов'язково залишав на документах свої позначки.

"Ця справа заведена на жителя села Харджибіє Аджи Ербаїна Емірзака-огли за звинуваченням у вбивстві. Розслідування даної справи покладено головою судової палати на помічника повітового судді Феодосійського повіту Казимира Іларіоновича Маклахова в середу 8-го грудня 1913 р."

Другий документ був актом судового пристава про вбивство.

Потім була заява жителя села Кок-Коз, племінника вбитого, Умера Малайджі, у Дорменський волосний суд - про перегляд кримінальної справи на Аджи Ербаїна Емірзака-огли.

Підроблене свідоцтво, одержане Емірзаком-огли від ташалчинського лікаря щодо рани, нібито нанесеної йому в голову.

У течці були також судові рішення, винесені різними судами Феодосійського повіту

у цій справі. До судових документів були долучені свідчення та повідомлення більш-менш совісних нижніх чинів жандармерії. У них йшлося про зловживання судових чинів, допущених до ведення справи. Однак ці свідчення відверто ігнорувалися. А Дорменський волосний суд і зовсім відмовився прийняти справу. На заяві Малайджи чорним чорнилом була накладена резолюція: "Судовому лікарю Феодосійського повіту..." І все. Більше нічого.

Справа нарешті потрапляє до рук повітового прокурора. Повітовий прокурор, розглянувши, дає вказівку про ув'язнення Емірзака-огли ... на два місяці. Після чого Аджи Ербаїн підносить прокурору великий бакшиш і взагалі позбавляється покарання, їде до Феодосії і тиждень валандається по кав'ярнях, потім повертається в Харджибіє і живе собі, як раніше.

Обурені настільки очевидною несправедливістю, вчителі губернії зажадали, щоб Аджи Ербаїн був суворо покараний. І тепер справа потрапляє до Керченського суду, де нею займається син відомого мурзи К'язим Алієв. І він, одержавши від Аджи Ербаїна великого хабара, оголошує постанову: "Ув'язнити Емірзака-огли на один рік".

Умер Малайджи, не задовольнившись рішенням суду, домагається аудієнції в князя Юсупова, що має свої наділи в селі Кок-Коз, і просить вплинути на тих, від кого залежить винесення вироку душоубу.

На вимогу князя Юсупова, справа знову повертається в повітовий суд, що виносить рішення про ув'язнення Емірзака-огли в Таганрозьку в'язницю на чотири роки і про щомісячну виплату, належну за законом, двом синам покійного вчителя Усеїна Токтаргази до їхнього повноліття.

Побачивши, що в справу втрутився відомий в імперії князь і все ускладнилося, Аджи Ербаїн Емірзак-огли серйозно стурбований. Він приїжджає до начальника повітової земської управи, всовує йому в кишеню пачку кредиток; начальнику жандармерії дарує пару рисаків; а референта губернатора, пообіцяв тридцять валахів і просить позбавити від "цієї дурної історії"...

Починається перша світова війна. Обстановка в імперії розпалюється. Жерцям Феміди вже не до дрібних справ. Емірзак-огли так і залишається безкарним. У будь-якому разі, в архіві немає офіційного документа, що він, Аджи Ербаїн Емірзак-огли, відісланий до в'язниці відбувати покарання.

Я знову й знову уважно перечитував усі папери, списані різними почерками чиновників повітових канцелярій, але жодних додаткових свідчень про Емірзака-огли не знайшов.

Я сидів, обхопивши руками голову, зовсім втративши надію розв'язати цього вузла, коли знову з'явився Ілля Ісакович.

– Ну як? Щось знайшли?

– На жаль... – зітхнув я. – У будь-якому разі хотілося знайти щось важливіше. Бачить Аллах, мої надії не справдились.

Архіваріус на це не зреагував – ні тобі співчуття, ні добрих слів для підтримки духу. Лише відсунув убік справу Аджи Ербаїна-огли і на її місце поклав іншу течку.

Ледь стримуючи хвилювання, я повільно відкрив теку. І мені в лице вдарив запах старого паперу. Вицвілі рядки на пожовклих сторінках з обтріпаними краями оживили в моїй свідомості давно забуті події. Я заглибивсь у читання, відчуючи, як моє тіло охоплює нервовий трем. Дрібні, ледь нахилені праворуч літери. Притиснуті один до одного рядки, відсутність розділових знаків, великих літер, абзаців. Краї аркушів майже брунатні, а середина ще зберегла білизну.

Я прочитав уже з десяток сторінок, коли, отямившись, подивився на титульну сторінку.

На першій сторінці рукопису великими арабськими літерами було виведено: "Запрошення на бенкет диявола". А трохи нижче, в дужках: "Спогади Асана-ефенді Кара-огли".

Рукопис акуратно переписаний. Я пере листав його до кінця. Жодного виправлення. Лише чорним олівцем проставлені номери сторінок у правому верхньому куті кожного листа. Але на деяких, особливо на останніх, порядкові номери стерті. Тому відразу важко сказати, скільки ж у ньому сторінок. Треба все самому перерахувати.

- Що це за рукопис? - запитав я Ілля Ісаковича. - Я навіть не підозрював про його існування...

- Диявол... - задумливо сказав Шабшал, зазираючи в течку через моє плече. - Це розповідь про одну світлу людину, що віддала життя за високі ідеали... Цей рукопис я нікому не показував. Якби показав, можливо, він був би кимось використаний і приніс користь. Так він пролежав багато років у цьому будинку, в цих похмурих кімнатах, забутий Аллахом і людьми.

Я приніс його вам, бо відчув, що саме його ви шукаєте. Я впевнений, вам потрібно саме це, - посміхнувся він і показав очима на стіл. - У справі Ербаїна Емірзака-огли, що лежить коло вашого лівого ліктя, ви не знайдете якихось цінних свідчень. Там їх немає. А "Запрошення на бенкет диявола" - це...

Про те, що історія Аджи Ербаїна пов'язана з трагедією Токтаргази, архіваріусу я не сказав. Бо щось знати про вчителя Усеїна Шабшал не міг.

- Розповідь про світлу людину?.. - перепитав його. - Як же вона сюди потрапила?

- Цей рукопис подарував нам Тодор Цанов, - відповів Ілля Ісакович. - Це був відомий адвокат. Болгарин. Помер одинадцять років тому. Під час громадянської війни, коли в місті одна влада змінювала іншу, Асан Кара переховувався в його будинку. А одного разу - це трапилося в січні 1918 року - Асан Кара, приліпив штучну бороду й вуса і пішов у місто. Під час перестрілки між п'яним татариним-ескадронцем і білогвардійським офіцером Асан Кара був смертельно поранений.

Цей рукопис, як ви вже здогадалися, належав йому. Він так і залишився в будинку адвоката... У ньому багато чого є про Аджи Ербаїна. Почитайте. Якщо знайдете в ньому щось цінне для себе, візьміть. Тільки на це потрібен дозвіл директора.

Знав би він, що означає для мене шелест цих аркушів, ці вицвілі літери, що пахнуть цвітлю, цей пил, що зібравсь у теці! Хіба ж це поясниш?

Я підхопився й побіг до директора.

Павло Тарасович помітив мою схвильованість і насторожився. А коли дізнався про моє прохання, почував потилицю.

- Якби це була книжка... навіть видана двісті років тому, я б не заперечував, зробив би для вас виняток, - сказав директор. - Але це, напевно, важливий рукопис. Чиясь спадщина... Ні, я не маю права дозволити вам узяти її з собою. Читайте тут, знайомтеся!..

Я не зміг йому заперечити і повернувся до зали.

Читати бліді рядки, написані дрібним почерком по-арабськи, було нелегкою справою...

Я пропустив батумський теплохід і залишився в місті ще на чотири дні.

Після повернення додому я поспішно записав у зошиті все, що залишилося в моїй пам'яті. Звичайно, я доповнював текст якимись новими свідченнями, що стали мені відомі після стількох років від описаних подій, про які не міг знати сам Асан Кара. Вже тоді, прочитавши рукопис від початку до кінця, я зрозумів, що саме змусило Асана Кару вести ці записи.

Починалися вони так:

"У чині поручика служив я в кавалерії, що діяла на Західному фронті під командуванням генерала Брусилова. Під Ясапаті мене важко поранило. Розривна куля дум-дум, яку використовували угорці, у двох місцях роздробила мені стегнову кістку. У переповненому санітарному потязі мене привезли в Одесу. І ось вже три з половиною місяці я в цьому місті з фешенебельними палацами і розбещеним іноземцями населенням на лікуванні в лазареті на вулиці Фердинанда, 4... Мені хотіли ампутувати ногу, та я не погодився.

- Лікарю, будьте милосердні! - благав я. - Робіть що хочете, але врятуйте ногу!..

Лікарем був француз. І не зрозумів мене. Старша сестра Ревекка, літня єврейка, переклала мої слова. Хірург щось пробурчав, заперечливо похитав головою і вийшов із палати.

- Він зробить усе, що зможе, - сказала сестра, сіла на табуреті біля мого ліжка і сумно подивилася мені в очі. - Твоє становище поганеньке, ти весь у дірках...

"Зробить усе, що зможе..." І то добре. Звісно, кожен робить, що може. Я не маю права вимагати від лікаря більше, ніж він може. Але там, у степах Австрії, наші побратими, що воювали з ворогом, іноді роблять неможливе. Йдуть на кулемети, на шрапнель, проливають кров, гинуть. Якби вони цього не робили, то німці вже давно захопили б Верден, увійшли до Парижа. А Париж - життя і совість французів...

Що думав лікар, на що сподівався? На диво? Мені це не відомо. Але він не ампутував ноги. Наклав гіпс і вклав мене на тверде ліжко.

Багато днів я лежав нерухомо. Стегнова кістка зрослася. Але, як то часто буває, зрослась неправильно. Довелося оперувати і заново накладати гіпс. Француз боявся гангрені. Та Аллах змилювався наді мною ...

Нарешті я почав ходити на милицях.

Пройшло два місяці.

А сьогодні вранці, не чекаючи, доки я прокинуся, Ревекка взяла милиці і передала їх ординатору. Я опинився без милиць і наполегливо просив чергового лікаря:

– Скажіть цій свавільній жінці, хай поверне милиці...

Лікар низав плечима і посміхнувся:

– Це я звелів Ревецці. Самі тепер давайте лад своїм ногам. Незабаром вам доведеться повернутися на фронт!

На фронт?!

Коли лікар вийшов із палати, я почав скаржитися Ревецці на свою долю.

– Моя нога стала на чотири пальці коротша, – сказав їй. –

Без милиць не зможу ступити й кроку.

– Якби над твоєю головою завили снаряди, зараз би навчився! – грубо обірвала мене Ревекка.

Ну й жінка! Немає в ній ні краплі жалю. Постійно бачить безруких і безногих, тому й звикла до людських страждань.

Невже з такою ногою мене знову відправлять на фронт? Серед поранених офіцерів ходять чутки, ніби Распутіна вбили. А десь солдати трьох полків повстали проти уряду. Ні, треба швидше повертатись до Криму.

...Уже три з половиною місяці шкутильгаю коридорами цього лазарету. Від усього відвик: від людей, вулиць, шуму базарних майданів. Перевертаючись з боку на бік, перемолов на потеруху набиту в матрац соломі. Полежу, пошкутильгаю коридором і знову лягаю. Втомився. Від нудьги почав писати спогади про одну людину. Незвичайну людину, яка була моїм другом. Разом училися. Потім я виїхав до Петербурга, і ми довго не бачилися. Шість років. А коли зустрілися, дуже зраділи один одному. І були задоволені, що нам випало жити й працювати майже по сусідству.

Та сталась трагедія.

В останні два роки, щомиті ризикуючи нарватися на кулю чи шрапнель, у тумані іпритового газу, я постійно згадував свого друга, простого вчителя. Він увесь час стояв у мене перед очима і не давав спокою. Наче дивився на мене з докором. І я читав у його очах: "Ти ж про все знаєш... Чи товста кишеня Ербаїна і тебе змушує мовчати?.."

І ось у палаті, просякнутій нудотним запахом ліків, гангрени, гнилої людської плоті, я написав про вчителя Усеїна. Написав усе, що знав. Жили ми з ним дружно, хоча, бувало, й сварилися. На те й друг, щоб сперечатись, сваритися, потерпати від мук совісті, миритися.

Ім'я Асан Кара, яке значиться в кінці цих сторінок, – це не моє справжнє ім'я. Так називав мене сам Усеїн. І мало хто про це знав. Хіба що Афиз. Я написав усе, щоб зберегти добру пам'ять про друга й очистити свою совість. Отже...

ЗАПРОШЕННЯ НА БЕНКЕТ ДИЯВОЛА

У другу п'ятницю серпня, коли з бахчисарайських мінаретів залунали голоси муедзинів, закликаючи до вечірньої молитви, до заїжджого двору кав'ярні "Велі-Баба" в'їхала гарба, накрита парусиновим тентом. У пари змучених буланих коненят із запалими й потемнілими від поту боками ноги до колін були запорошені пилом. На передньому лівому колесі гарби ослаб обруч, вона проїхала бруківкою в кінець двору, погримуючи і струшуючи старі стіни кав'ярні. Хлопчак, що сидів на передку, натягнув віжки і зупинив коней перед зачиненими дверима фуражної комори. Почепивши батога на гачку сидіння, він обперся рукою об пітний круп коня і зіскочив на землю. А вже потім, розсунувши запинала парусинового тенту, з'явився молодий чепурун із хвацькими вусиками, закрученими догори. Неквапом зійшов на землю, притримуючись за борт гарби і ступаючи на дерев'яні спиці колеса. Сірий у смужку костюм на ньому трохи прим'явся, а вузол краватки з'їхав набік. До його хвилястого чуба, що спадав на чоло з-під круглої каракулевої шапки, причепилась суха бадиллина. Доки хлопчак-їздовий розшукував господаря, вусатий чепурун стояв, обпершись однією рукою об фургон, а другу тримав на вишуканій інкрустованій ковчезці. Відхилилося запинала, з-під нього висунулася молода жінка і простягнула дженджуристу чоловіку однорічного малюка. Потім так само, як і чоловік, ступила на спиці колеса, зійшла на землю, наблизилась до стіни, поправила вим'ятий і прилиплий до тіла поділ плаття й обережно розгладила його на ледь опуклому животі. Глянувши на неї, неважко було здогадатися, що вона вже чекає другу дитину.

Її рухи були спокійні і плавні. Вона зняла з голови фірланту^[2], струснула, заколола розтріпане волосся і знову пов'язала голову. Дитина побачила чоловіка і простягла до нього ручки, щось забелькотіла, а жінка, промовляючи ніжні слова, які плекає в душі кожна жінка лише своїй дитині, узяла немовля й пригорнула, погойдуючи на руках.

– Умере, розпрягай коні, – сказав чоловік хлопчаку. – Коли обсохнуть, дай води, сіна!

Розпрягаючи коня, підліток посміхнувся.

– Знаю, – буркнув, образившись, що дядько вважає його дитиною. Розстібнув упряж, зняв шлеї, вуздечку, натягнув недоуздки: – Займайтеся краще своїми справами, дядьку Усеїне, я все зроблю.

– А про те, що будеш ночувати під тентом, знаєш?

– Знаю.

Для Умера це не новина. Щотижня приїжджає він із села у заїжджий двір кав'ярні "Велі-Баба". Усі тут – сторожі, доглядачі, кухарі, вагарі – йому знайомі. А знайомства в житті – це не так уже й мало. Нагодувати й напоїти коней неважко. В Умера є важливіші справи. На гарбі – два великі кошики слив і один груш, прикриті зів'ялим лопушинням. Їх треба якнайшвидше відвезти на базар і здати постійному батьковому гуртовому покупцеві Кериму-уста. Але вже пізно, і він це зробить вранці. Після цього купить у бакалійній крамниці каву, цукор, гас, халву, а післязавтра, ще до заходу сонця, йому треба буде повернутися в село. Так наказав батько. А крім батькового доручення, думаєте, в нього немає інших справ? Та повнісінько! І на циганів з дресированим

ведмедем подивитись хочеться, і зустрітись із новими друзями... До того ж, дядько Усеїн і Аджире-апте післязавтра вирушать потягом до Феодосії. Їх треба завезти на вокзал.

- Якщо знаєш, добре, - посміхнувся дядько. - Ми будемо в кав'ярні. Коли закінчиш справи, зайди. Повечеряємо.

Молодий чепурун пригладив вуса, поправив на голові шапку і, спираючись на ковінку зі срібним набалдашником, рушив до вапнякової арки у цегляній стіні. Жінка мовчки пішла за ним, переклавши дитину з однієї руки в другу.

Минаючи арку, вони звернули до великого будинку. Гість відчинив двостулкові двері, притримав, пропускаючи дружину. Вони пройшли вузьким темним коридором і зайшли до зали. Там на чавунних свічниках, прибитих до стін, потріскуючи, горіли грубі воскові свічі. Від них ішов важкий, але приємний дух. За столами сиділи літні чоловіки і лише три-чотири жінки. Біля вікна, що виходило в сад, весела компанія грала в доміно. Хто виграв, а хто програв, розібратися було важко. Та веселий регіт свідчив, що гра була цікавою. Після чергового вибуху реготу люди примовкали і повертали голови в той куток. Захоплені грою купецькі синки ні на кого не звертали уваги. Їм було дуже весело.

Із грамофона на темному комоді лилася романтична пісня Ашира-уста ^[3] "Ох, що зробила зі мною ти, що зробила?.."

Над людськими головами висів тютюновий дим, змішаний із запахом поту і кави.

Наші гості теж сіли, облюбувавши собі місце біля стіни. І негайно перед ними з'явилася сухорлявий, довгий, як жердина, служка в червоній фесці.

- Що зволите, пане? - низько вклонився, приклавши руку до лівої сторони грудей. - Вам щось поїсти чи кави?

- Поки що дві кави, - сказав Усеїн, бо вирішив, що вечерю вони замовлять, коли прийде Умер.

Він зняв із голови шапку, трохи її розгладив, і йому на коліна впала бадиліна. Дружина посміхнулася. Чоловік їй весело підморгнув, вщипнув за повну щоку малюка. І подумав: "Що тільки не причепиться до людини, яка півдня протрусилася в гарбі!" Уззявся було за кінчики вусів, щоб підкрутити їх догори, та саме підійшов служка з кавою. Поставив тацю з джезве, цукорницею і фільджанами на стіл, а сам схилив голову, відступив на два кроки і завмер. Гість подумав, що слуга очікує чайових, засунув пальці в нагрудну кишеню камізельки, та в цю мить поруч виріс чоловік у білому чесучевому костюмі й окулярах.

- О Аллах! Чи не Усеїн-ефенді це? - вигукнув він, розкинувши руки для обіймів.

Гість мовчки встав, пильно вдивляючись у прийшлого, і нарешті радісно вигукнув:

- Афизе!.. Мій дорогий Афизе! Воістину світ тісний, якщо ми знайшли один одного у "Велі-Баба"!

Вони обнялися, голосно ляскаючи один одного по плечах, по спині.

- Скільки ж років ми не бачилися? - запитав Афиз, відхилившись і весело розглядаючи друга. - Я вже втратив лік рокам. З яких країв примандрували?

- Із села, - сказав гість і показав на дружину: - Знайомтеся! Моя дружина Аджире-ханум!

Афиз було нагнувся, простягнув руку, але негайно випростався. Засумнівався, не знаючи, чи на європейський лад вітатися з нею за руку, чи дотримуватися своїх звичаїв.

- Дуже радий... - вклонився Аджире-ханум і, показуючи на дитину, запитав: - Хлопчик чи дівчинка?

- Наш син Даніял, - посміхнувся Усеїн-ефенді.

- Машалла! Ну й молодець! Чудовий хлопчик. Можливо, йому судилося жити в дивну епоху! - посміхнувся Афиз.

Малюку захотілося спати, і він запхивкав.

Аджире-ханум подякувала Афизу за його добрі слова і почала заколисувати дитину.

Афиз озирнувся на всі боки, відшукуючи вільного стільця. Завбачливий служка швидко подав йому стільчика, а сам знову відступив на два кроки і завмер.

Афиз зробив йому знак, щоб він підійшов ближче.

- Скажіть Гарозу Мемету, щоб він для гостей... - рухом брів показав на Усеїна-ефенді і підкреслив ще раз: - Для шановних гостей нехай приготують найкращу спальню і гарну вечерю. Ви зрозуміли мене, Муса?

Останні слова Афиза-ефенді мали особливе значення. Вони наказували виконати його вимогу з особливою запопадливістю і точністю.

- Буде виконано, шорбаджи ^[4].

Слуга, безперервно кланяючись, відійшов і розчинився в тютюновому димі.

- Уявляєте, Афизе, я вас не відразу впізнав, - сказав гість. - Ви так змінилися!..

- Усі це кажуть, але ніхто не скаже, що в мені змінилося! - Афиз-ефенді весело засміявся. - Схуд чи поповнів? Невже й ви, мій старий друже, не скажете, в який бік я змінився? У кращий чи гірший?

- Стали соліднішим. Так... Але ж це природно, пройшло стільки часу!

- Виходить, постарів, - посміхнувся Афиз і перепитав: - Я постарів?

Усеїн відчув себе ніяково. Чи не скривдив друга своєю відвертістю?

І все-таки кивнув, підтверджуючи свої слова.

- Оце правильно! Оце по-дружньому! - вигукнув Афиз і зареготав, виблискуючи рівним рядом міцних зубів. - Але ж і справді постарів!

- Ви одружені, Афизе-ефенді?

- Ні, не одружений. Усі гарні дівчата в місті повиходили заміж за тих, у кого велика спадщина і європейська освіта. А я, знаєте... - очікуючи, що скаже гість, Афиз подивився на нього поверх окулярів у срібній оправі. Але гість промовчав, і Афиз повторив: - А я залишився старим парубком. Я завжди лякався, коли справа доходила до жінок. Пам'ятаєте?

Вони вчилися разом у медресе. Жили в одній кімнаті, щоправда, втрьох. Про третього ми ще поговоримо. Після медресе Усеїн учителював. А от чим займався в останні роки Афиз, Усеїну невідомо. Коли вони вступали до медресе, його звали Фемі.

Вже пізніше, за те, що Фемі знав Коран напам'ять і вмів виразно читати, учитель назвав його Афизом[5].

- Я чув, що ви навчалися у Петербурзі, - сказав Усеїн і відчув, що вузол краватки зсунувся, тож швидко його поправив. Краватка була на гумці, і щоразу, коли доводилося повертати голову, вона сповзала вбік. - Ви закінчили університет?

- Ні, не довелось, - сумно відповів Афиз. - Тільки мріяв ... Разом із Фікретом Шерифом ми склали екзамени. Були прийняті. Але, на жаль, не судилось мені довчитися. Занедужав батько, я змушений був покинути навчання і повернутись додому.

- А Фікрет Шериф?..

- Він довчився. Зараз в якомусь із степових повітів... Здається, будує залізницю... - Афиз, наче щось згадав, замовк і його обличчя стало відстороненим. Після паузи він запитав: - А зустрітись з ним хочете?

- З Фікретом? - Усеїн-ефенді знизав плечима й зітхнув. - Знаєте... відректись від такої людини, як Фікрет, його забути... неможливо! Але стріла, пущена колись ним, досі стирчить у моєму серці. - Помовчав і додав: - Не знаю. Мабуть, дороги наші розійшлись назавжди...

Нагадування про Фікрета Шерифа схилювало Усеїна. Він витягнув із кишені табакерку. Скрутив цигарку, жадібно затягнувся.

- А як почуває себе Азиз-ефенді? - запитав Афиза, щоб змінити тему розмови. - Живий-здоровий?

Афиз-ефенді здригнувся, впритул глянув на співрозмовника і відвів очі, наче був чимось збентежений. Учитель помітив, що він сплотив, і стурбовано запитав, поклавши йому на плече руку:

- Афизе, що з вами?

- Батько... помер, - відповів той.

- Помер?.. - ця звістка приголомшила Усеїна-ефенді. - Азиз-ефенді... помер? - здушеним голосом перепитав, наче не вірив почутому. - Він же ніколи нічим не хворів.

- Якщо Аллах вирішує до себе когось забрати, то знаходить для цього спосіб.

Азиз-ефенді був Усеїну замість батька. Коли Усеїн учився в медресе - а в селі Кок-Коз, звідки він приїхав, не знайшлося жодної людини, яка змогла б заплатити за його навчання, - то гроші за нього завжди вносив Азиз-ефенді. А після закінчення навчання, коли Усеїн оббивав пороги відомств освіти, й чиновники, що там сиділи, не хотіли його навіть вислухати, Азиз-ефенді поговорив з однією впливовою особою і домогся призначення Усеїна на роботу в комерційну контору, що торгувала фруктами. Правда, там Усеїн довго не затримався. Незабаром Азиз-ефенді влаштував його шкільним вчителем у селі Беш-Палав, і Усеїн-ефенді почав навчати дітей. Але так трапилось, що одна з учениць старшого класу закохалася в молодого вчителя і, певно, зізналася в цьому своїй матері. Усеїн-оджа[6] про те навіть не

підозрював, і не міг відмовити дівчині, коли вона просила його допомогти їй то з одного, то з другого предмета. І одного разу, коли вони займалися після уроків, до

класу зненацька ввірвалася мати дівчинки і накинулася на вчителя. Інцидент став відомий усім. І Усеїн-оджа змушений був виїхати з села Беш-Палав. Повернувшись до рідного села Кок-Коз, що притулилося під Ай-Петрі, він послав оголошення в газету, що хоче одержати посаду шкільного вчителя.

Проходили дні, тижні. Якось Усеїн-оджа одержав невеличкого листа:

"Милостивий Усеїне Шаміль-ефенді! У міністерську татарську школу в Карасубазарі потрібний учитель для ведення уроків рідною мовою. Прочитавши в газеті "Терджиман" ваше оголошення, вважаю можливим запросити вас на посаду вчителя в цій школі. Ваша річна платня становитиме триста карбованців. Час занять у порядку алафрангу (за французьким - європейським методом і порядком) з 12-ї до 4-ї години дня. Кількість учнів у класі 30-35 осіб. Два місяці на рік - канікули.

З ранку до полудня ви щодня будете вільні. Протягом цього часу, якщо того бажаєте, можете давати приватні уроки. Прошу, не зволікаючи, дати відповідь на мій лист.

Учитель російської мови Карасубазарської міністерської школи Абдурешид Медієв.

19 січня 1905 року".

З цього часу справи Усеїна Шаміля Токтаргази пішли більш-менш справно...

Та перш ніж він відчув під ногами твердий ґрунт, Азиз-ефенді зробив для нього, Усеїна-оджі, так багато доброго. А він - чи міг він знати, що все так обернеться! - обтяжений справами, відірвався від цієї родини, втратив із нею зв'язок. Чому ж ніхто не повідомив йому про смерть Азіза-ефенді? Хіба він не був завжди шанованою людиною в цій родині? До нього ж завжди ставилися тут як до свого...

За столом панувала мовчанка. Учитель сидів понуро. "Хіба важко було мені повідомити? - з болем думав він. - Адже я поважав і цінував Азіза-ефенді як нікого іншого. А навіть не кинув у могилу грудку землі. Не віддав свого боргу!"

На похорон Азіза-ефенді, певно, зібралось добірне панство, представники вищого світу. Близьким покійного було не до якогось там учителя... Що ж, не час думати про це і тим більше висловлювати образу...

Якось Фемі, одержавши дозвіл мудериса - професора медресе, приїхав додому. Із собою він запросив такого ж молодого, як і сам,

йігіта, свого приятеля.

"Це Усеїн. Він із Кок-Козу, - представив Фемі гостя матері й батьку. - Я, він і Фікрет Шериф мешкаємо в одній кімнаті".

У будинку були ще й інші гості. Родичі Суаде-ханум. Фемі та Усеїн відразу ж приєдналися до застілля. Згодом, коли всіх охопив веселий настрій, вони продовжили розмову в дворі, розсілися всі на траві під розлогим старим дубом біля джерела. А ввечері, коли спала спека, весела галаслива компанія, набившись у фаєтон, виїхала на мальовничу околицю. Вони проїхали повз Кемер-Капу, напівзруйновану, але все ще величну кам'яну арку, що залишилася на місці єдиних воріт древнього Бахчисараю; здалеку побачили Ескі-юрт з його вкритими травою пагорбами, розкиданими

величезними білими каменями – залишками колись багатого міста.

Усеїн припав до вподоби Азизу-ефенді. Прощаючись із ним, він попросив його частіше бувати в них...

Після цього Фемі щоразу, вирушаючи додому, запрошував до себе й Усеїна. Згодом Азиз-ефенді так до нього звик, що вважав другим своїм сином.

– Ну, розкажіть, як ви жили весь цей час, – порушив мовчанку Усеїн-ефенді.

– Чого тільки не було, – задумливо мовив Афиз-ефенді і тихим голосом неквапно почав розповідати про те, як змінилося їхнє життя після батькової смерті.

Бакалійні та мануфактурні крамниці в торгових рядах на Чарши, кав'ярня "Велі-Баба" у Чатал-Дутському маале[7], шкіряні майстерні на березі річки Чурюк-Сув – усе це колись належало Азизу-ефенді. А після його смерті хазяїном став син, Афиз-ефенді, який змушений був,

покинути навчання і повернутися з Петербурга. Цей високий із гладким обличчям, сутулий череватий чоловік лише на два роки старший за Усеїна, а на вигляд йому всі сорок. Втративши батька, досвідченого хазяїна, Афиз насилу вправлявся з величезним господарством. За порадою матері, він продав шкіряний завод відомому в місті багатієві Аджи-Селіму. Закрив мануфактурну крамницю, розрахувавшись із робітниками й службовцями, а приміщення здав в оренду процвітаючому купцеві.

У руках сім'ї залишилась тільки бакалійна лавка і ось цей постійний двір з кав'ярнею "Велі-Баба". Матері з сином цього було досить, щоб

забезпечити собі небідне існування. Суаде-ханум, жінка уже похилого

віку, тепер відійшла від справ, цілком передоручивши їх сину, якого така робота мало приваблювала.

Однак капітал вони мають, очевидно, такий, що може дозволити ще кільком їхнім поколінням ходити з високо піднятою головою і триматися з гідністю, яка властива справжнім представникам привілейованого класу.

У роки навчання ці молоді люди – Усеїну зараз двадцять дев'ять, Афизу – тридцять один – звертались один до одного на "ти", а тепер, як бачимо, звертаються на "ви". Звісно, на це є свої причини. Тоді вони всі троє були заклопотані одним лише навчанням, мали однакові права, а гроші мали тільки двоє з них. Щоправда, у кишенях батьків, але ця обставина тільки зближувала молодих сохт[8].

Зараз у руках Афиза – величезні статки. А Усеїн Шаміль... сільський учитель. Він не має багатства, а значить і влади. Що стосується Афиза, то тут зовсім інша справа. Він опікується благодійними товариствами. Він один із найбільш привілейованих людей міста. А тому мусить знати, як і з ким себе поводити. Коли розмовляє з людьми нижчого стану, до нього звертаються "ефенді". Правду кажучи, діяльність учителя Усеїна не така вже й малозначуща, щоб залишатись непоміченою представниками вищого класу. Не так уже й багато нині високоосвічених людей, а тим паче таких, які пишуть. І Афиз це, мабуть, добре усвідомлює.

– Недавно я читав у газеті ваші вірші... – сказав Афиз-ефенді гостю. – Вони мені сподобались... Непогано, непогано. Правда, мене це не дуже здивувало, оскільки ви й

раніше мали потяг до писання.

Почувши такі приємні слова про свої вірші, Усеїн Шаміль трохи зашарівся і почервонів, бо не любив, коли нахвалювали його вірші.

Підсвідомо відчуваючи їхню недосконалість, не вірив у щирість тих, хто висловлював йому компліменти.

- Дякую, - тихо відповів Усеїн Шаміль, ледь схиливши голову. Іноді, знаєте, коли є час, люблю повправлятись у версифікації.

- Не подумайте, що лещу вам як другу, вони мені дійсно сподобались.

Афиз-ефенді, зблиснувши перснями, зморщив і потер кінчиками тонких пещених пальців чоло, наче хотів щось пригадати.

- О, згадав! - здійняв руку і клацнув пальцями.

Вирішив Всевишній дати

Рибі рибу пожирати.

Людям же закон велить

В злагоді і мирі жити,

Так велить на всі віки.

Люди стали, як вовки,

Не зважають на закон,

Не бояться заборон.

Як ослаб, то й поготів

Станеш жертвою зубів.

Афиз-ефенді читав голосно і з почуттям. Коли вони навчалися в медресе, він так само артистично декламував улюблені вірші. І по-татарськи, і по-російськи, і по-турецьки. Сам не писав, вірші в нього не виходили.

- І далі! - витримав паузу Афиз-ефенді, і його очі екзальтовано зблиснули.

Зупинить свавілля зла

Може лиш душа жива.

Ворогів я не боюся,

Смерті в очі подивлюся,

Бо за брата стане брат.

Жде мене петля і кат...

Афиз-ефенді замовк, знову потираючи чоло. І продовжив невпевнено і заїкаючись:

- Я вірю... Так! Свято вірю ... Брат стане за брата... Прекрасні вірші!.. Ви висловили в них наші сокровенні почуття. Дякую, напевно, Аллах буде вами задоволений, Усеїне-ефенді. Хто знає, може, ви ще станете нашим великим поетом!

- Дякую, Афизе-ефенді! - сказав Усеїн Шаміль. - Хоча я мрію не про велич і славу, мене мучать думи про наш пригнічений, пограбований народ, якого залишилась жменька.

- А що вас привело до нашого міста? - після деякої паузи поцікавився Афиз-ефенді.

- Та ось, якщо буде така можливість, хотів би зустрітись з Ісмаїлом-ефенді.

- Прекрасно! - сказав Афиз-ефенді і потер долоні. - Він щойно повернувся з Індії.

Якщо не дуже стомився...

- У мене невелика справа. Гадаю, вона не надто його обтяжить.

- Усеїне-ефенді, а чи не потребуєте ви моєї допомоги? - запитав Афиз-ефенді. - Якщо знадобиться моє посередництво, не соромтеся! У мене з Ісмаїл-беєм непогані стосунки.

- Дякую, спочатку спробую сам. Подивимося, що з того вийде.

З'явився слуга в червоній фесці. Нахилився, щось шепнув на вухо хазяїну. Потім відійшов убік, завмер, як свічка. Хазяїн глянув на вчителя Усеїна, перевів погляд на його дружину Аджире-ханум.

- Ви, звісно ж, стомилися, - сказав він. - Йдіть відпочивайте! Вечерю вам подадуть у кімнату. Завтра, якщо дозволить Аллах, побачимося. - І, повернувшись до слуги, додав: - Проведіть Шаміля-ефенді в його покої.

Афиз-ефенді піднявся зі свого місця і, побажавши гостям доброї ночі, пішов до дерев'яних сходів, що вели на другий поверх. Тримаючись рукою за поручні, повільно піднявся скрипучими сходами.

Усеїн-ефенді взяв у дружини сонну дитину, і вони пішли слідом за слугою; біля вікна вони побачили Умера, що сидів за столом, перезирнулись і подумали, що захопились розмовою і забули про нього.

- Ти що-небудь їв, Умере? - запитав Усеїн. - Вибач. Ми дуже стомилися...

Умер посміхнувся і кивнув. Він любив свого дядька і ладен був вибачити йому все. Він бачив, як його дядько тільки що розмовляв з Афизом-ефенді, і не підійшов, боячись зашкодити розмові. Влаштувався неподалік за вільним столом, поїв локшини, посипаної товченим волоським горіхом, випив трохи бузи і був у гарному настрої.

- Не турбуйтеся, дядьку! - сказав він. - Я тут свій. Згадав, що ви давні друзі з Афизом-ефенді, і повідомив йому, що ви приїхали.

Усеїн-оджа засміявся, похитав головою. Ну й Умер! Ну й тямущий хлопчак! Нічого не сказав, не попередив, сам усе вирішив. І здогадався ж! Виріс серед гір, у глухому селі, світу не бачив, а бач який проворний! Звідки в нього це?.. Йому конче треба вчитися... Дивно, навіть Усеїн-оджа не здогадався, що цей заїжджий двір з кав'ярнею належить Афизу-ефенді. Чи то від втоми, чи тому, що давно не бував у цих місцях і забув завулки й закапелки старого міста. А коли раптом побачив перед собою Афиза-ефенді, то розгубився і довго не міг зрозуміти, звідки він тут узявся.

Усеїн-оджа прокинувся вранці і почув крізь сон плач дитини. Він усе ще не знаходив у собі сили розплющити очі й сподівався, що Аджире, як завжди, подасть голос, підніметься, зробить що-небудь, і дитина заспокоїться. Та малюк ніяк не міг вгамуватися. Тоді Усеїн-оджа сів, протер очі і озирнувся. Аджире в кімнаті не було. Дитина розкрилася і дригала ніжками. Малюк, певно, змерз. Усеїн-оджа підтягнув край ковдри і вкутає сина. Даніял відразу замовк і зацікавлено розглядав батька. Чорні оченята малюка були ще повні сліз, але він уже посміхався.

Усеїн-оджа встав, швидко одягнувся. Хотів було піти на розшуки Аджире, та відчинилися двері і з плетеним кошиком зайшла дружина.

- А я злякався, що тебе вкрали, - пожартував Усеїн-оджа. - Куди ж ти так рано зникла?

- Я ходила на базар, - засміялася Аджире-ханум. - Виявляється, це зовсім близько. За крамницею, де продають хадаїф[9].

Вона діставала з кошика і кидала на хону[10] гарячу булгачу[11], халву, хадаїф, поставила глечика з вузькою шийкою і поклала овечого катика. По очах чоловіка було видно, що він у захваті. Знала, як він любить кисляк з овечого молока, тому й вирушила на базар ще на світанку. Усеїн-оджа прожогом кинувся в двір умиватися. А коли повернувся, його вже чекав розкладений на тарілки сніданок.

Усеїн-оджа й Аджире-ханум сіли одне навпроти одного і добре поснідали.

Після сніданку вчитель вийняв із саквояжа свої рукописи, читав і щось правив. А коли стало припікати, вийшов із заїжджого двору і рушив до завулку Чатал-Дут. Тримався правого боку, де ще була тінь.

Нарешті вийшов на широку вулицю, заповнену людьми, що снували в різні боки. Коли підходив до центрального базарного майдану, звернув увагу, що стає гамірніше й велелюдніше. Щоб уникнути штовханини, звернув у бічну вулицю, де була найбільша в місті кав'ярня "Європа", і пішов далі.

В завулку Сирли-Чешме[12] він побачив двох знайомих людей. Вони сиділи на кам'яних сходинках книгарні і про щось захоплено розмовляли. Це були Усеїн Балич і Дарбі Алі. Вони обоє займалися книжковою торгівлею. Балич колись працював у Ялті вчителем. Кілька років тому управління поліції вислало його в Бахчисарай - за участь у русі проти царя, який очолював Асан Нурі. Усеїн-оджа чув, що він живе тут і заробляє на життя книжковою торгівлею, ледь зводячи кінці з кінцями.

Вулиця була вузька, раз у раз доводилося притискатися спиною до стіни, щоб пропустити повз себе поважних верблюдів із вантажем. Тут снували, мелодійно подзенькуючи дзвіночками, легкі фаетони, іноді різко гальмували, щоб благополучно розминутися; осаджуючи коней, пересварювалися між собою їздові, підперезані червоними поясами, у круглих каракулевих шапках із золотавими галунами, намагаючись перекричати один одного, надривали горло продавці булгачів і київів[13]. Важкий кошик, підвішений на білому, розшитому візерунками, рушнику, відтягує плече продавця. Старі цигани ховаються від спеки під широкими карнизами будинків, співають

стародавні татарські пісні, награвши на скрипках, вибивають басові ритми з давулів[14]. О, ці дивні музики з Салачика [15]! Хто їх почув хоча б раз, вже ніколи не забуде. Як же, виявляється, скучив Усеїн-оджа за цими кривими завулками і приємними напівзабутим мелодіями, що тішать серце!..

Іноді Усеїн-оджа зупинявся і розглядав стародавні будівлі з лускою черепичних дахів, які золотилися на сонці, білі, як свічі, мінарети, читав на карнизах виведені арабським шрифтом написи: "Хай буде благословенний твій шлях, перехожий!", "О шляхетний подорожній! У будь-яку годину дня і ночі заходь у мій дім, де ти знайдеш притулок і привітність!" Люди, поспішаючи, зачіпали вчителя мішками, кошиками,

штовхалися, а він, анітрохи на них не ображаючись, ішов собі далі. Пройшов повз багату крамницю караїма Ялпачика, перетнув квартал Шабалти і побачив перед собою руїни мечеті Єшил-Джамі[16], названої так у стародавні часи через те, що її високі стіни були повиті трояндами й плющем, а на тлі блакитного неба здіймалися лише мінарет і зелений купол із золотим півмісяцем. Зараз мечеть занедбана, мінарет зруйнований, всюди розкидані камені із стін. Від часу в'їзду в Бахчисарай імператриці Катерини II у цій мечеті ніхто не молився.

Розповідають, коли екіпаж імператриці порівнявся з Єшил-Джамі, настав полудень. У цю хвилину муєдзин виголосив з мінарету свій звичний заклик до правовірних на молитву. Його крик був таким несподіваним і пронизливим, що кінь імператриці злякався, шарпнувся щоемоці і ледь не перекинув коляску... На варті стояв солдат грецького батальйону. Він здійняв гвинтівку й одним пострілом убив нещасного муєдзина, за що, подекуять, одержав нагороду від цариці ...

З того часу це місце втратило свою святість, сюди вже ніхто не приходить молитися, а руїни мечеті заросли бур'янами.

Хансарай вже залишився далеко позаду. Коли вчитель добрався до чорним перцем. І хоча наш ефенді вже поснідав у кав'ярні "Вес-Баба"

і в місто вирушив ситим, цей смачний запах не дав йому пройти повз пекарню. Зайшов. Сухорлявий молодик з тонкими вусиками спритно виймав із печі широкою дерев'яною лопатою янтики і складав у ряд на полицю. А на прилавку на бляшаних листах були рівненько розкладені золотаві бублики, куманчик-мая [17], пенірлі [18].

Кучерявенький хлопчик, що стояв за прилавком, привітав його такими словами:

- Прошу, ефенді! У нас є албанські маяли, місцеві янтики[19], болгарські пенірлі. Чого лишень душа забажає! І все гаряче, пухке, з вогню!..

Учитель посміхнувся, засунув руку в кишеню і запитав:

- Почому пенірлі?

- Чотири копійки, - охоче відповів хлопчик.

- А янтик?

- Три копійки.

Учитель довго рився в кишені, та ніяк не міг відшукати дрібну монету. Через один пиріг не хотілося розмінювати велику купюру.

- А калач є? - піти, нічого не купивши, було якось ніяково.

- Є! Штука - чотири полушки [20].

У нього знайшлося дві копійки, і він виклав їх перед хлопчиком. Узяв загорнутий у папір гарячий калач, засунув його в кишеню. Вийшов із пекарні і ледь стримався, щоб не вийняти пахучий, присипаний маком калач і не відкусити. Але йому здавалося, що всі зустрічні почнуть на нього дивитися, скажуть: дорослий, а їсть на ходу, як дитина...

Хлопчик-продавець поняття не мав, хто цей молодий ефенді, якому він продав за чотири полушки калача. Натренованим поглядом продавця хлопчак помітив потерті лікті його піджака, скривлені задники стоптаних черевиків, які свідчили про те, що в ефенді легкий гаманець, однак про себе відзначив, що обличчя в нього виразне й

приємне, а погляд відкритий. Обережно ступаючи по мокрих, блискучих каменях біля водограю, що струмував з-під землі, Усеїн-оджа звернув у бічну вулицю і рушив до Орта медресе [21].

Доки Усеїн-оджа повільно йшов вулицею Османа-аги, наближався полудень. Старі чоловіки вже пішли до Хан-Джамі[22] на полуденну молитву. На вулицях у цю годину ставало малолюдно. Покупців у магазинах було небагато. Чиновники, службовці різноманітних контор, знехтувавши молитву, заповнили кав'ярні начебто для обідньої перерви. Цю обідню перерву стали влаштовувати тут зовсім недавно, наслідуючи європейські звичаї, але так було лише на центральних вулицях міста. А мідники, лудильники, ювеліри, ковалі, хадаїфники, кравці та інші майстри, що їхні крамниці були розташовані на околицях кварталів, навіть на хвилю не переривали своєї роботи.

Поважні ханум та ефенді! Якщо ці сторінки, що я назвав "Спогадами", якимось чином потраплять до ваших рук і ви вже почали їх читати, то прошу трохи вповільнити просування за подіями і послухати, що я, Асан Кара, розповім вам трохи про саме місто.

У Бахчисараї, населеному тридцятьма двома тисячами людей, у тридцяти двох маале є тридцять дві мечеті, тридцять два високих мінарети, тридцять два імами, тридцять два мазини. У цьому місті, як і в інших великих містах, є свої соціальні групи, представники білої кості – беї, мурзи, челебі, шейхи, кади, хатипи, імами – словом, свої багатії, своя буржуазія, своє духівництво; і люди чорної кості: кустарі, майстри і, нарешті, робітники чинбарень, розташованих на берегах річки Чурюк-Су. Є й своя інтелігенція, що виявляє невдоволення існуючим ладом.

У будинках, де живуть багаті й заможні люди, часто справляють багатоденні весілля, відбуваються вечірки, церемонії гоління нареченого в день зустрічі з нареченою. У їхніх дворах тоді безперервно виграють музики, а хто проходить повз них, зупиняється й слухає задушевні й веселі мелодії. З вигуками та свистом танцює молодь. Для гостей печуть і варять різні смаколики: пиляві з кишмишем, смаженю, кебаб-шашлик, долму і сарму із солодкого перцю й капусти, фаршировані м'ясом, супи з квасолею, горохом, картоплею, пачу й куфте з м'ясом і рисом, приправлені оцтом, кобете, бурми, кийики, бокчачики, хурабіє. Усього й не перелічиш. Та, на жаль, є й такі родини, в яких не знають на смак жодної з цих страв, бо мають надто вже худого гаманця. І змушені вони задовольнятися лише затирухою, макаронами без олії і катика, відвареною квасолею чи юшкою, а часом і їжею з важким запахом жиру, витопленого зі шматків сала з гнилих і запилених шкір у чинбарнях. Чимало родин вважають це за щастя. У місті можна зустріти людей, становище яких ще гірше. Іноді побачиш, як хтось у надії на милосердя, розстеливши на землі хусточку, чекає виходу з мечеті людей після молитви, щоб звернутися до них із проханням: "У нашому маале занедужав Абдульмеджит-акай. Подайте, скільки можете".

У місті є російська гімназія. У ній, хоч і не часто, навчаються й татарські діти. Кожне маале має чотирикласну татарську школу з одним учителем. Заняття в класах проходять в одному приміщенні – по черзі. Учителі земських шкіл користуються

великою повагою серед населення. Більшість із них я люблю й поважаю. Тому хочу, щоб і ви знали імена деяких наших учителів. Це Ахмед Нуредин, Яг'я Байбуртли-Ахмед Нагаєв, Ібраїм Меїнов, Абдураман Усні, Сулейман Бадракли, Якуб Шакір-Алі, Осман Заатов... Ці молоді вчителі прилучають татарських дітей до науки й напучують їх на добрий лад.

Є в місті й свої улюбленці – прості, неписьменні, але веселі, дотепні, цікавляться всім на світі. Принаймні, про двох із них просто не можна промовчати. Один – це продавець газет Садик. Худорлявий, рухливий, дуже ввічливий, лице трохи попсоване віспою. Коли б ви не побачили Садика, його сумка завжди запакована свіжими газетами "Терджиман". Він бігає з однієї вулиці на другу, засапавшись, весь у милі... На ногах у нього подерті сандалі, а в його шлунку завжди порожньо. Але він ні на кого не ображається. Живе собі та й годі.

Друга відома особа – це Леман. Під час кушлику[23], ближче до полудня, коли на базарі вже збирається більше людей, чи надвечір, коли на прохолодні вулиці виходять на променад гультяї, на дорозі раптом з'являється однокінна гарба. Без бортів. Замість них із обох боків прикріплені фанерні щитки, обклеєні строкатими афішами, що сповіщають про нові атракціони, які сьогодні-завтра будуть показані міщанам приїжджим театром чи цирком. Віз повільно рухається вздовж вулиці, гримотить на бруківці. Поруч із конем статечно крокує високий пузань Леман. Узимку і влітку на ньому короткі, трохи нижче колін, штани, сорочка завжди навипуск, на голові висока стара каракулева шапка. Він іде і голосно й монотонно повторює зміст афіші: "Сьогодні увечері в залі міської управи..." Коли хтось його зачіпає, щоб пожартувати чи щось запитати, Леман зупиняється. Гарба теж зупиняється, тому що кінь давно вивчив звички свого хазяїна. Після того, як розмова з перехожим закінчена, Леман іде далі, рушає й кінь, цокає копитами поруч із хазяїном, не відстає і не обганяє ні на крок. Леман знову продовжує бубоніти, починає з того самого місця, на якому його перервали: "...відбудуться збори благодійного товариства, присвячені відкриттю школи для дівчаток!" І тоді хто-небудь із перехожих знову перериває його запитанням, і Леман знову зупиняється. Пояснює і йде далі. "...На збори запрошуються наші шановні городяни Ага, Арслан-ага і літні чоловіки Ханджаминського маале!" – продовжує він. Леман закінчує одне оголошення, якийсь час іде мовчки, наче збирається з духом, а потім починає наступні новини: "Завтра на базарі, де торгують пшеницею, пельван[24] Зейтулла Абдулгази-огли з Каралезу буде розривати руками залізного ланцюга, а потім ляже і через нього проїдуть сім підвід, завантажених пшеницею!"

Леман дуже повільний, настільки, що здається, ніби спить на ходу. Певно, щоб люди про нього так не подумали, він і розважає їх своїми повідомленнями. У місті його всі так і називають – Дельлял Леман [25].

А зараз, поважні ханум та ефенді, після знайомства з деякими особливостями нашого міста з вашого дозволу продовжимо нашу розповідь.

... Отже, вчитель Усеїн неквапливо йшов у напрямку Орта медресе. Йому треба було подолати пішки значну відстань. Він доживував останній шматочок калача. І,

схоже, трохи вже пристав. Раптом біля нього різко зупинився двокінний екіпаж із дзвіночками. Коні аж присіли на задні ноги, так стримували фаетона.

– Прошу, пане! – звернувся до нього білозубий візник. – Спека сьогодні, важко йти пішки, а вам же, певно, ще йти і йти. Сідайте! Дорого не візьму. За все про все – сорок копійок!

Учитель стрибнув на підніжку і сів у фаетон. Він проїхав значну відстань, коли згадав слова візника, що з нього дорого не візьме, глянув на свої черевики і посміхнувся.

Тіні від великих білих скель вже лягли на шосе.

Учитель зліз із фаетона біля воріт. Візник круто розвернувся і рвонув назад. А Усеїн-оджа постукав у маленьку хвіртку. Зачекав, але ніхто не відгукувався. За стіною в саду хтось рубав дрова. Іноді долітали чоловічий і жіночий голоси. Учитель постукав знову. Цюкання сокири припинилося. Через кілька хвилин хвіртка прочинилася і з неї висунулось обличчя літньої людини.

– Вам кого?

– Я хочу бачити Ісмаїла-ефенді.

Зачинилася хвіртка. Зашаркали й замовкли кроки. Усеїна-оджу раптом охопило хвилювання, і він почав сновигати по доріжці коло воріт. На білому піску залишалися

його сліди. Поставивши на валуна спочатку одну ногу, потім другу, він обтріпав пилюку з штанів, вийняв із кишені хустинку й витер піт з обличчя та шиї. Саме в цю мить хвіртка знову відчинилася, і вийшов смаглявий молодик у білому костюмі. Його довге хвилясте волосся звисало з-під червоної фески і закривало шию.

– Хто ви? – запитав він і привітно всміхнувся.

– Я – Усеїн Шаміль Токтаргази-огли, – відповів гість. – Учитель із села Айвасиль. У мене справа до Ісмаїла-ефенді.

Вже по тому, як вимовлялося ім'я господаря, неважко було здогадатись, хто до нього прийшов. Представники інтелігенції – вчителі, літератори, художники, архітектори – зверталися до Гаспринського Ісмаїл-оджа, Ісмаїл-ефенді чи просто – Гаспринський; представники ж вищого суспільства називали його Ісмаїл-бей, Ісмаїл-мурза, пан Гаспринський. Гаспринський належав до старовинного аристократичного роду.

– Прошу, заходьте! – запросив чоловік у червоній фесці й широко прочинив хвіртку.

Коли гість переступив порога, молодик кивнув йому на стілець і сказав:

– Будь ласка, хвилину зачекайте.

І широкими кам'яними сходами піднявся на другий поверх. Гість сів. Вийняв із кишені табакерку з горіхового дерева, скрутив цигарку, запалив і озирнувся. На першому поверсі лівого крила будинку з величезними, відкритими навстіж вікнами працював агрегат і крутився маховик. Було видно молодого набірника, що стояв біля вікна і підшукував потрібні шрифти в глибоких друкарських шухлядах.

Усеїн-оджа бачив частину складального цеху. Друкарню і канцелярію розділяв довгий вузький коридор, відгороджений залізними ґратами.

"Невже, – подумав учитель, – щоб видавати одну газету, потрібна така складна машинерія? Фабрика в будинку!.." Він потрапив сюди вдруге. Коли був тут уперше, то друкарні не помітив. А може, тоді цієї техніки не було? Мабуть, хазяїн купив її за кордоном пізніше. Того разу він і молодика в червоній фесці не бачив. До речі, он він уже спускається сходами.

– Нашир[26] чекає на вас у своєму кабінеті, – сказав молодик.

Коли Усеїн-оджа йшов за молодиком, то подумав, що той не звичайний редакційний працівник, а, певно, син редактора і видавця газети.

Кабінет Ісмаїла Гаспринського слугував одночасно і місцем роботи хазяїна, і його спальнею. Не тому, що в нього не було зайвих кімнат, просто такий був характер його роботи. Він прокидався о шостій ранку, випивав чашку кави без молока і відразу брався до справи. Разом із сніданком надходила й пошта. Він сам розпечатував листи, переглядав різномовні газети, що надходили з Європи й Азії. Важливі події обводив червоним і синім олівцями і передавав працівникам редакції. Усе це Ісмаїл Гаспринський робив не за своїм письмовим столом, а вмостившись на кар'єле². Біля нього завжди попільниця, бо коли він пише, то багато палить.

Коли сонце піднімалося над скелями і його проміння починало пражити вікна, господар обходив приміщення друкарні й редакції. Розмовляв зі складальниками, редакційними працівниками, давав розпорядження, поради і знову повертався до свого кабінету.

Якщо в коридорі не чув шуму друкарських машин, то насторожувався. Заходив у друкарню, з'ясовував, що трапилось.

"Мабуть, це його старший син", – думав учитель, піднімаючись по сходах. Він багато чув про Ісмаїла-ефенді та його родину. А якось довелось побачитись і поговорити з видавцем. Та з його родиною Усеїн-оджа не був знайомий. Знав тільки, що старший син видавця, Рефат, – його перший помічник. А молодші сини, Мансур та Айдер, навчаються в гімназії. У Гаспринського ще троє дочок – Хатідже, Шефіка та Ніяр. А молодик у червоній фесці, напевно, і є Рефат...

Хазяїн здебільшого приймав відвідувачів у вітальні. Та цього разу він попросив завести гостя до нього в кабінет, бо саме приймав ученого з Петербургу і залишити його самого було б негостинно.

Усеїн-оджа йшов і занепокоєно думав, як складеться його розмова з видавцем. Рефат відчинив важкі дубові двері.

– Прошу, Усеїне-ефенді!

Усеїн-оджа зайшов до просторої кімнати. Рефат зачинив за ним двері. За невеликим низьким столом на кар'єле сиділи двоє: сивий, з густими вусами, Гаспринський у такій же, як у сина, фесці з кутасиком і довгому чекмені з тісним коміром. Поруч із ним – плечистий, масивний чоловік у європейському костюмі, ровесник Усеїна. Певно, він гостює у видавця, бо, схоже, Гаспринський із ним добре знайомий.

– Селям алейкум, Ісмаїле-муалім, – шанобливо привітався Усеїн-оджа і відчув, як червоніє, і від цього розгубився ще більше.

Видавець глянув на гостя. Йому здалося, що він вже десь його бачив.

- Алейкум селям! - відповів Гаспринський, силкуючись згадати, де вони могли бачитися.

Він дивився на гостя з неприхованою цікавістю. Нарешті згадав і міцно потис простягнуту руку.

- Прошу, сідайте! - жестом показав на віденське крісло.

Як не готував себе Усеїн-оджа до цієї хвилини, він був такий схвилюваний зустріччю з відомою людиною, що забув усі слова, які збирався сказати. Усеїн-оджа сів у крісло, вийняв із кишені носовичка, витер обличчя і мовчав, бо не знав, із чого почати розмову. А Гаспринський уважно дивився на нього й чекав.

- Я вчитель міністерської школи. Працюю в селі Айвасиль Ялтинського повіту. Мене звати Усеїн Шаміль Токтаргази, - здушеним від хвилювання голосом мовив відвідувач. - Якщо пам'ятаєте, чотири роки тому я у вас був. Правда, не сам... Нас було кілька.

- Так, пригадую, - сказав видавець і посміхнувся. - Прошу, Усеїне-ефенді, познайомтеся з моїм дорогим гостем, - кивнув на чоловіка, що сидів поруч.

Усеїн Шаміль встав, підійшов до гостя, і, потискуючи його руку, тричі сильно струснув її, як це заведено у горян з-під Ай-Петрі.

Гість назвав себе Ескендером. А згодом засміявся й уточнив:

- Олександр Миколайович Самойлович.

І теж потряс руку Токтаргази. Мабуть, добре знав місцеві звичаї.

Коли обидва гості обмінялись традиційним набором люб'язних запитань татарською мовою про здоров'я один одного і знову сіли на свої місця, на якусь мить у кімнаті запанувала тиша. Нарешті можна було приступати до офіційної частини розмови.

Ісмаїл Гаспринський глянув на Усеїна-оджу і ніби між іншим сказав, що за хвилину до його приходу вони обговорювали з Олександром Миколайовичем проблему навчання дітей у школі за новим методом, розробленим самим Гаспринським.

- Як у вас там, в Айвасилі? - поцікавився Ісмаїл-бей. - Населення допомагає школі?

Це село було йому добре знайоме. Колись він сам там учителював. Мешканці його дуже своєрідні. Люди там заробляють гроші й живуть багато. Вранці чоловіки з тарпі[27] за спиною йдуть у чаїр, на свої земельні ділянки в горах, і повертаються увечері з черешнями, сливами, фундуком, яблуками. А жінки вдосвіта ставлять на голови кошики і йдуть на ялтинський базар продавати полуниці, помідори, огірки, солодку цибулю завбільшки як чайна тарілка. Виростити це на убогих клаптиках землі в горах, на кам'янистому ґрунті, нелегко. Життя горян на Південному березі не таке безхмарне, як може здатися незнайомій людині. Живеться їм важко, але про школу вони піклуються, вчителів не кривдять.

- Народ, звичайно, школі допомагає, - відповів Усеїн-оджа. - Але ж і він сам потребує допомоги. Люди живуть бідно... Я залишив Айвасиль.

- Залишили Айвасиль? Зовсім? Чому?

- Працювати стало важко. Село недалеко від Ялти, а там надто багато чиновників, поліцейських. У них великі вуха й довгі руки...

- Чим же тепер будете займатись?
- Тим же, чим і займався. Вчителюватиму. Я цю роботу люблю.
- А поезія? Хіба заняття поезією - не робота? - несподівано запитав Гаспринський.
- Я читав ваші вірші у "Ветан хадими"[\[28\]](#), деякі з них навіть дуже непогані.
- Які саме, муаліме?

Ісмаїл-ефенді нахилив голову, замислився і почав читати напам'ять вірш Усеїна-оджі:

*Нині гроші правлять нами,
Не підмажеш - згинеш в ямі.
Той відомий і хороший,
У кого в панчосі гроші.
Гроші люблять, щоб я здох!
Знають всі, що гроші Бог!
Є хабар - візьмуть в науку,
Мулла любить таку штуку,
А судді дай вівцю гарну,
Щоб не втрапить в буцегарню.
Гроші люблять, щоб я здох!
Знають всі, що гроші - Бог!
Хлюпнеш вранці воду з жмень
Й трусиш гроші із кишень.
Перед сном думки, як воші:
Де добути кляті гроші?
Гроші люблять, щоб я здох!
Знають всі, що гроші - Бог!
Муалім збився, мабуть, забув наступний рядок і тихо ворухив губами.
- "Народивсь - що бачиш зразу?.. " - підказав Усеїн-оджа.
І муалім одразу підхопив:
Народивсь - що бачиш зразу?
Гроші, як якусь заразу.
А коли заснеш навіки,
Мідяки замкнуть повіки.
Гроші люблять, щоб я здох!
Знають всі, що гроші - Бог!
Після останніх рядків Ісмаїл-бей розсміявся.*

- Ну й Усеїн-ефенді! Ви написали ці вірші, наче знали про мої висловлювання. Добре. Далебі, добре! - повторював видавець і витирав долонею сльози, що виступили від сміху.

- Дуже добре! - додав Самойлович. - Краще й не скажеш!
- Похвальні слова двох поважних людей додали сміливості молодому автору.
- Я прийшов до вас, шановний муаліме, запропонувати свої нові вірші, - сказав

Токтаргази. – Якщо ваша ласка, ознайомтесь із ними...

Гаспринський змінив позу, сперся на ручку крісла. На його обличчі з'явилась якась незрозуміла тривога. І доки Усеїн-оджа діставав із бічної кишені піджака зошита, він мовчав, а в його очах читалось: "Ох уже це неспокійне і вічно невдоволене молоде плем'я!.. Що ж, подивимось, що там у тебе...".

– Якщо вони варті того... Мені за честь бути надрукованим у "Терджимані"[\[29\]](#), – сказав Усеїн-оджа і простягнув зошита.

Ісмаїл-ефенді не зразу взяв його до рук. Якусь мить він дивився на простягнутого зошита і нарешті кивком голови показав на письмовий стіл у віддаленому кутку кімнати. Усеїн-оджа швидко підійшов до столу і поклав рукопис з віршами.

Вони погломоніли ще кілька хвилин. І лише коли муалім розпитав про сусідні села Айвасиле і Дерекое, про те, як мешкають його знайомі та друзі, Ісмаїл-ефенді встав і підійшов до свого письмового стола, де лежав зошит. Він зручно вмовстився в кріслі і заглибився в читання.

Гаспринському було п'ятдесят дев'ять років, але читав він без окулярів. Одним поглядом переглядав сторінку тексту і відразу вхоплював її зміст. Спочатку він перелистив зошита від початку до кінця. А згодом повагом почав читати. З оцінкою не поспішав. Якийсь час задумливо дивився кудись убік. Ось його увагу привернули якісь рядки. Його обличчя стало серйозним. Кілька разів пильно подивився на Усеїна, ніби хотів щось сказати, та, мабуть, передумав і знову опустил очі...

Поки видавець вивчав зміст зошита, Усеїн уважно розглядав кімнату. Його зацікавив дубовий письмовий стіл, за яким зараз сидів муалім. Раніше він ніколи такого не бачив. З трьох боків він був обрамлений гратчастим бортиком, схожим на мініатюрний парапет. Над столом у два ряди розміщені полицки. Зліва, в кутку стола, лампа з зеленим абажуром. Поруч – електричні кнопки. За допомогою цих кнопок видавець може викликати до себе потрібного працівника і віддавати розпорядження. На стіні висять на гачках гранки майбутнього номера газети "Терджиман". На підлозі килим. Уздовж стіни стоять віденські стільці коричневого кольору та чорні шкіряні крісла.

Зауваживши, що Ісмаїл-ефенді уважно заглибився у читання віршів молодого автора, а сам власник зошита сидить як на голках, потерпаючи за долю своїх творів, Самойлович тихенько потягнув Токтаргази за рукав, повертаючи його увагу, і пошепки запитав:

– Що ви викладаєте?

– Мусульманську релігію, – так само тихо відповів Усеїн-оджа. – Проходимо Аптеїк... І рідну мову.

– І все?

Токтаргази знизав плечима, не наважуючись зразу відповісти на останнє запитання Самойловича. Але побачивши на обличчі гостя відверте розчарування, додав:

– Розумієте... чимало залежить від самого вчителя.

- Від учителя? - в очах гостя промайнула цікавість. - Що ви маєте на увазі?

- Річ у тім... - Усеїн-оджа розмірковував над тим, як делікатніше пояснити свою думку гостю, щоб разом із тим не сказати нічого зайвого, хоча тут, у домі муаліма, можна почуватися вільним від очей та вух жандармерії. - Якщо вчитель захоче, то він у школі, у далекому степовому чи гірському селі завжди може - звичайно, йдеться про вчителя ідейно зрілого та освіченого - навчати дітей і деяких світських наук. Звісно, для цього потрібна певна сміливість. Але найчастіше урядників та приставів можна купити за півмішка пшениці. І вони мовчатимуть.

- Скільки ж часу вони можуть мовчати? - Самойлович голосно розсміявся.

- Місяців зо три, - усміхнувся оджа.

- Малувато, - сказав Самойлович. - За три місяці дітей геометрії не навчиш.

- Так. Часу замало, - погодився Усеїн-оджа. - Потім доводиться підкидати ще півмішка пшениці.

- З чиєї комори?

В жодному селі не було громадської комори, з якої б учителі могли брати пшеницю, щоб заткнути пельку поліцейським чиновникам. Їм доводилося віддавати один-два рази в рік половину своєї пшениці, принесеної селянами замість плати. І робили це, звичайно, тільки прогресивно налаштовані вчителі, щоб навчити татарських дітей хоч якимось наукам.

Олександр Миколайович зрозумів, яке становище вчителя в степових повітах, там, де є пшениця. Але яке ж воно в гірських повітах, де пшениці майже не сіють?

- Дозвольте, милостивий пане, вас запитати, - сказав Усеїн-оджа, уважно подивившись на гостя. - Хто ви? Звідки приїхали?

- Я живу в Санкт-Петербурзі, - відповів Олександр Миколайович. - Там же закінчив університет. Займаюся турецькою і кримськотатарською мовами під керівництвом Меліоранського і Радлова.

- У Бахчисараї ви давно?

- Від учорашнього дня, - відповів Самойлович. - У Сімферополі я прочитав курс лекцій з кримськотатарської граматики для вчителів і випадково зустрівся там з Ісмаїлом-ефенді, моїм старим другом. Він привіз мене сюди. Бахчисарай я знаю давно і дуже його люблю. Відмовити шановному муаліму я не міг. Якщо встигну, побуваю ще в селах, хочу зібрати дані про діалекти в місцевих говірках та дещо з етнографії.

- У степову частину Криму не збираєтеся? - поцікавився Токтаргази.

Олександр Миколайович посміхнувся й похитав головою.

- Поки що мене цікавить гірська говірка кримських татар. До того ж часу в мене в обріз. Недавно я побував на Ставрополі. Мушу вам сказати, що в карачаївців, балкарців у мовному питанні, гм... значно більше проблем.

Ісмаїл-ефенді все ще читав вірші Токтаргази. Він мав звичку один вірш перечитувати кілька разів, намагаючись зрозуміти підтекст, перш ніж вдатися до розмови з автором.

- Ви курите? - запитав тим часом Усеїн-оджа петербурзького гостя, не знаючи, про

що говорити.

Він вийняв із кишені піджака кисета й поклав йому на коліна. Самойлович узяв із кисета дрібку тютюну й підніс до носа. Тютюновий аромат йому сподобався.

- Що це за тютюн?

- З Кок-Козу.

- Чудовий запах.

Олександр Миколайович скрутив собі цигарку, запалив і, щоб дим не заважав муаліму, підійшов до прочиненого вікна. Під крилатим волоським горіхом жінка похилого віку сікачем рубала м'ясо. А біля неї за рудою кішкою ганялася дівчинка.

У широкі ворота в'їхав однокінний віз, на якому горою були складені великі дерев'яні ящики з написами арабською мовою. Вдалині, над черепичними дахами будинків, сліпуче виблискувала хрестом грецька церква. Єдина церква в мусульманському місті.

Доки гість розглядав панораму міста, Токтаргази сидів, втупившись поглядом у строкатий килим. Раптом він почув тихий голос Ісмаїла-ефенді і підняв голову. Видавець тримав вказівного пальця на якомусь рядку і суворо дивився на Токтаргази.

- Що це означає, Усеїне-ефенді? Камінь, кинутий із зав'язаними очима, чи не так?—Гаспринський провів пальцем по сторінці й голосно прочитав:

Пузатий хазяїн нарощує сало,

А бідний ішачить на нього, як м'яло.

Зациклене коло. Наш світ важко хворий,

І лікар його не врятує від мору.

Якщо не врятують наш світ жодні ліки, -

Візьмемось за зброю чи згинем навіки!

Ісмаїл-ефенді роздратовано кинув рукописа на стіл і рвучко встав.

- Ні, Усеїне-оджа! Такі вірші надрукувати в своїй газеті я не можу.

- Які, муаліме?

- Ви не зважаєте на час і обставини, в яких ми живемо. І ви самі це прекрасно розумієте.

- Але біле треба називати білим, а чорне - чорним, - відповів Усеїн-оджа.

- Безперечно, - підхопив Ісмаїл Гаспринський, кивком голови висловлюючи свою згоду. - Ви маєте рацію, кожна річ має свою назву й призначення. Вам, напевно, відомо, що Абдурешид-ефенді^[30] саме й спробував усе суще на землі називати своїми іменами. Чорне - чорним, біле - білим. Але зверніть увагу!..

Видавець підійшов до високої шафи, піднявся навшпиньки і дістав з верхньої полиці перший номер газети "Ветан хадими", різкими рухом розгорнув і прочитав фрагмент із передовиці:

- "Події та явища, якими б вони не були гіркими й неприємними, ми будемо називати, якими вони є насправді, не будемо називати пожежу - ілюмінацією, зраду - великодушністю й добром, ворону - солов'єм, руїни - благоустроєм. Правду будемо називати правдою, брехню - брехнею. Це наш обов'язок і девіз. Всі справи, добрі чи

погані, які здійснюються від імені народу і для народу, ми не будемо зображувати догори ногами на догоду панам і бейм, заради благочестя й побожності шейхів і суфій..." - Ісмаїл-ефенді перестав читати, поклав газету на полицю і роздратовано вигукнув: - Так! Медієв пристрасно взявся за справу. А скажіть мені, будь ласка, скільки часу проіснувала "Ветан хадими"?

- Два роки... - відповів Токтаргази. - Але з честю і гідністю.

- "Терджиман" виходить вже двадцять сім років! - палко вигукнув Ісмаїл-ефенді. - І, по-вашому, вона живе без честі й достоїнства? Чи бачили ви щось на її шпальтах, що б суперечило інтересам народу?

Згадка про "Ветан хадими" схвилювала молодого автора, тому що в її народженні і подальшій діяльності Усеїн-оджа теж брав активну участь. Закриття газети він сприйняв як удар в серце. І рана ця ще свіжа і кровоточить. Молодь пов'язувала великі надії з відкриттям цієї газети. Шкода, що "Ветан хадими", єдина газета, що відверто висловлювала сміливі думки про волю народу, про його право на землю, вже не існує.

- Даруйте, муаліме! - тихо мовив Усеїн-оджа. - Ви не так мене зрозуміли. Я хотів сказати, що спрямованість тієї газети і вашої - різна. Звісно, що й шляхи в них не однакові. Абдурешид Медієв боровся...

- З ким? З ким він боровся?

- З несправедливістю.

- А хіба переміг? - запально вигукнув видавець. - І чи міг він ...

- Ні, сам він не міг, - відповів Токтаргази.

- Щоб перемогти, треба бути сильним, - додав Ісмаїл-ефенді. - А ми слабкі. Збройні сили в руках царя.

- Цар, звісно, сильніший, - сказав Усеїн-оджа, опустив очі і ледь помітно посміхнувся. - Та якщо слабкі об'єднуються, навіть сильний нічого не зможе вдіяти.

-Якщо об'єднуються... - задумливо повторив Гаспринський. - Щоб об'єднатися, треба мати високий рівень свідомості. Ми ще від цього дуже далекі. Неуцтво висушило наш розум, позбавило наші душі світла. Щоб стати передовими людьми, треба вчитися, озброюватись прогресивними ідеями, перекладати твори, які несуть високі ідеали, рідною мовою, ввести їх до програм шкіл і медресе.

Усеїн Шаміль не мав нічого проти таких переконань, але вважав їх не найголовнішими, адже для завоювання свободи лише культури й хорошої освіти недостатньо. Для цього треба змінити існуючий державний лад, що пригнічує всі народи Росії. І видавець не може цього не розуміти, але свідомо це замовчує. Він обережний у своїх висловлюваннях. Тоді що ж... самому треба недвозначно висловити те, що думаєш. А чи зручно? Адже він, Усеїн-оджа, прийшов у цей дім з однією метою: попросити муаліма надрукувати його вірші в "Терджимані"... Звісно, якщо вони того варті. Та коли вже зайшла мова про головне, чи не скористатися випадком?.. Токтаргази добре знав, що сучасну татарську молодь непокоять думки про необхідність широкого відображення в газеті "Терджиман" демократичних ідей. І через свій характер не зміг про це змовчати.

- Вибачте великодушно, Ісмаїле-ефенді! - сказав Усеїн-оджа. - Скажімо, однією з причин нашої відсталості є неучтво. Але що ж тоді є причиною цього неучтва? Що нас тримає в становищі рабів? Хто нас гнітить і топче? Хто позбавляє нас людських прав? Хіба не царська влада?

Хто знає, чи доводилося господарю цього дому чути ще від когось такі слова. Проте він слухав і не перебивав. У його очах Токтаргази помітив захоплення і подив.

- Якщо мусульмани Росії навчатимуться і стануть освіченими, тоді вони зуміють розрізняти біле й чорне, - примирливим тоном мовив Ісмаїл-ефенді. - Будуть знати короткі шляхи до свого звільнення. Освіта, культура... от чого насамперед бракує мусульманам Росії, аби стати такими ж передовими, як народи Європи.

Олександр Миколайович випускав густі хмари диму і все дивився у прочинене вікно. Йому не хотілося втручатися в цю розмову. Він - гість. Завтра поїде у Фатисальську долину до горян... Підтримаєш у суперечці одного - скривдиш другого. За подібні висловлювання йому вже не раз перепало в університеті. Йому так і хотілося вставити і свої п'ять копійок, проте він мовчав. Та, зрештою, не витримав - закашлявся й повернувся до вікна спиною.

- Освіта, культура... Чи може це звільнити повністю від гніту? - невпевнено зауважив він.

І Усеїн-оджа одразу здогадався, що Ескендер-ефенді з ним солідарний.

- Читаю постійно вашу "Терджиман", бо іншої газети в мусульман Росії немає, і в мене складається думка, що ви прагнете зробити освіченим не тільки російське мусульманство, але й мусульманство всіх країн. Це неможливо. Це ілюзія. Зайва трата сил і часу. І потім... мусульмани дуже різні. Є багаті, є бідні, - сказав Усеїн-оджа. - Багатий мусульманин - культурний, освічений. Якщо в нього є гроші, він може навчатися в Стамбулі, Каїрі чи в Санкт-Петербурзі... Значить, річ не в релігії, яку сповідує людина, і навіть не в її освіченості, а в соціальному становищі, яке займає вона в суспільстві.

Вираз обличчя Ісмаїла-ефенді говорив про те, що Токтаргази хоч і прийшов сюди з проханням помістити його вірші в "Терджимані", але дозволяє собі свободу, на яку мало хто з відвідувачів цього дому насмілювався. І це бентежило муаліма. Він встав, закупив цигарку і почав походжати по кімнаті. Потім різко зупинився.

- Скільки вам років? - запитав він Усеїна-оджу.

- Двадцять дев'ять.

- Всього?.. - він хотів посміхнутися, але замість посмішки його обличчя скривила гримаса. - Цікаво, ви народилися, коли вийшов друком мій "Первісток"[\[31\]](#)?

- Я народився через два місяці після появи на світ вашого "Первістка", - відповів Усеїн.

- А через два роки люди вже почали читати газету "Терджиман". І читають досі. Якби не виходила "Терджиман", хто знає?.. - зробив довгу паузу Ісмаїл Гаспринський. - Може, і не було б наших сучасних поетів, у тому числі й Токтаргази. Якщо письменників не друкувати, то звідки вони візьмуться?

- А я думаю - навпаки... - заперечив Токтаргази. - Звідки взятись газеті, якщо немає людей, які будуть до неї писати?

- Ви, Усеїне-ефенді, молодий, у вас попереду все життя, ви ще багато чого побачите. Ви ще побачите життя, вільне від влади пільми. Побачите, я в це вірю ...

Токтаргази промовчав. Для чого витратити слова, якщо знаєш, що співрозмовника все одно не переконаєш. Ісмаїл-ефенді хоче зробити російських мусульман освіченими, інтелігентними людьми, хоче підняти їхній культурний рівень. Така в нього мета. Добре, досягне він цієї мети. А далі? Що від цього зміниться? Нічого не зміниться. Мусульмани будуть поділені на два прошарки - інтелігентних бідняків та інтелігентних багатіїв, а несправедливість у суспільстві так і залишиться.

Ісмаїл-ефенді викурив цигарку до половини, роздушив її об дно попільниці, зручно вмовстився в своєму кар'єле.

Усеїн-оджа в цю мить думав про місце, яке мусить зайняти кожен, хто переймається проблемами народу, в майбутній боротьбі за великі ідеї, за втілення їх у життя. У Росії зароджується нова політична сила. Ця сила рано чи пізно зруйнує соціальну нерівність.

Ісмаїл-ефенді відкинувся на спинку кар'єле і позирав на Токтаргази.

- У 1871 році я приїхав до Парижа з трьома карбованцями в кишені, - сказав Гаспринський. - У Стамбулі витратив гроші... Російські емігранти познайомили мене з Іваном Тургенєвим. А той якось запросив мене в гості, у

помешкання, яке знімав. Довідавшись про моє скрутне становище, Тургенєв допоміг грошима... Він зауважив, що я добре розмовляю французькою і попросив допомогти йому редагувати перекладені власноруч деякі його твори французькою мовою... Я їх відредагував і переписав. Моя старанність сподобалась російському письменнику, і він щедро розрахувався за роботу. Завдяки гонорару я зміг вирушити в подорож з Парижа до Іспанії. Я давно мріяв відвідати мавританський палац Альгамбру в Гренаді з його багатою колекцією картин, справжніх шедеврів малярства. Тоді ж я побачив, як живуть дар-уль-рахатські мусульмани Іспанії... Повернувшись до Криму, я випустив роман "Мусульмани Дар-уль-рахата", де головним героєм є узбек із Ташкенту Мулла Абас Франсєвій .

Усеїну-оджі було відомо, що знання Ісмаїлом Гаспринським французької мови допомагало йому заробляти собі на життя в Парижі. Він служив там у товаристві професійних перекладачів. Три роки роботи перекладачем залишили у свідомості муаліма такий глибокий слід, що через десять років, одержавши від російського царя дозвіл на видання газети в Бахчисараї, Ісмаїл-бей, недовго думаючи, дав їй назву "Терджиман".

Ісмаїл-муалім дістав кисета, витяг дрібку тютюну й почав скручувати нову цигарку. Спогади про роки молодості, проведені в Парижі, та розмова з Токтаргази, таким же юним і гарячим, яким він теж був тоді, схвилювали вкрай. Його пальці тремтіли, тютюн розсипався. Зрештою йому вдалося припалити цигарку. І тоді тихо прочинилися двері і

ввійшла літня жінка з тацею. Її волосся, фарбоване хною, відливало міддю. Вона поставила на стіл три фільджани, джезву з кавою, плетену вазу із золотавою пахлавою і вийшла з кабінету так само тихо, як і ввійшла.

- Прошу, дорогі гості! - сказав видавець і розлив каву. - Захопившись розмовами, я забув про обов'язки господаря. Даруйте, Усеїне-ефенді. Ми з Ескендером-ефенді недавно перекусили, а ви, може, щось поїсте? Не соромтеся, замовляйте.

Усеїн, звісно, уже встиг зголодніти, і в нього не було бажання пити каву. Але чи зручно їсти за одним столом з Ісмаїлом-ефенді та Олександром Миколайовичем, якщо вони п'ють тільки каву?..

- Вже пройшло багато часу, відколи померла Зоре-ханум, - зі смутком мовив Ісмаїл-ефенді. - Одружився я з її рідною сестрою Зейнаб. Але вона вже тоді була хвора, недовго протягнула, бідолашна, з тих пір живу вдівцем. Така вже моя доля... Старий уже. Але у відчай не впадаю, адже піду з цього світу не порожнім цебром, підвішеним до воза.

Останні слова він вимовив тремтячим голосом, і з його очей витекло і покотилося по зморщених щоках дві великі сльозини. Він не ховав своїх сліз, навіть не витер очей хустинкою. Усеїн-оджа розгубився, встав, обхопив руками плечі і в такій позі завмер, хотів сказати щось заспокійливе, добре, але не знаходив слів.

- Сідайте, сідайте, сину! - сказав йому видавець. - Таке зі мною буває. З віком стаю сентиментальним.

Усеїн Шаміль повільно сів. Задумливо дивився перед собою і маленькими ковтками надпивав каву, потім подякував і підвівся. Підійшов до письмового столу, взяв свого зошита, згорнув і засунув до кишені. Повернувся до Гаспринського, щоб розкланятись. Але той підняв руку над головою і клацнув кістлявими пальцями.

- Зачекайте, - зупинив Ісмаїл-ефенді, - вірш "Живи з росіянами у згоді" залишіть! І ще... - силкувався згадати назву вірша. - Як же це?.. "Хто про нас слово погане промовить?.." Здається, так. Його теж залишіть. А інші... вибачте, надрукувати не можу! Нехай вони трохи у вас полежать!

- Скільки, муаліме?

- До кращих часів, - зітхнув він.

Самойлович посміхнувся і співчутливо похитав головою.

Усеїн-оджа вирвав із зошита аркуші з двома віршами і поклав їх на стіл. Потиснув руку Ісмаїлу-ефенді і схвильовано рушив до дверей, але згадав про Самойловича, повернувся, знову мовчки струснув йому руку і вийшов із кімнати.

Усеїн-оджа, посміхаючись, спускався по широких кам'яних сходах у двір усе ще під враженням розмови з муалімом. Він вийшов за ворота і курним шляхом рушив до Орта медресе, подумки дякуючи сьогоднішньому дню за зустріч із такими чудовими людьми.

Я, Асан Кара, автор цієї розповіді, хочу зробити невеликий відступ, щоб пояснити моїм шановним читачам, ким він, Ісмаїл Гаспринський, був для Сходу в кінці минулого і на початку нинішнього століття.

Я не політик і не державний чиновник, тож не беру на себе сміливості давати

оцінку політичної та громадської діяльності Ісмаїла-ефенді. Я пишу про нього як про людину, що робила все можливе і навіть неможливе, аби народ, сином якого він був, став одним із народів високої культури.

Учора унтер-офіцер Сеїт-Нафе Чаланов нагадав мені, що минуло вже два роки, відколи помер Ісмаїл Гаспринський. Раджу переглянути газети, що виходили російською мовою і мовами народів Азії та Європи, щоб довідатися, ким був Гаспринський! Варто прочитати хоча б статтю лікаря Наримана Нариманова "Арена екзамену" чи вірш Садридина Айні, присвячений пам'яті Гаспринського. Пройдуть роки, багато років, і хто знає, може, як це часто буває, знайдуться люди, які почнуть заперечувати те безцінне, що було зроблено за життя цієї людиною. Що я можу сказати? Тільки попередити: особистість Гаспринського не можна відривати від того державного ладу, за якого він жив і працював. На це треба обов'язково зважати.

Наведу думки, які Ісмаїл Гаспринський ясно висловив ув одній із своїх публікацій російською мовою. Він писав: "Якщо зважити на те, що обрусіння татар у Росії неможливе, то для досягнення громадянського миру потрібне порозуміння на рівні моралі, соціальної справедливості та освіти, тому дуже важливо визнати за татарською мовою право громадянства.

Існування "Терджимана", що я видаю вже п'ятий рік, доводить, що громадська свідомість для цього вже підготовлена; газета одержала право громадянства. І "Терджиман" за кількістю передплатників прогресує, зараз я маю їх у всіх кінцях Росії..."

- І скільки ж їх у вас? - запитав одного разу, коли зайшла мова про передплатників, Олексій Філіпов, російський учений, що приїхав до нього в гості з Петербургу.

- Уже більше трьохсот, - відповів видавець і почервонів за малий наклад. - Мені важко не тільки матеріально, умови, за яких виходить газета, теж складні. Російське мусульманство багато чим відрізняється від своїх східних і західних одновірців. Російське мусульманство не відчуває інтересів Російської імперії, воно далеке від російських суспільних прагнень, ідей. Незнання російської мови ізолює його від російської думки та літератури. Російське мусульманство живе у сфері своїх старих понять і забобонів, відірване від решти людства і не має іншої турботи, крім клопотів навколо хліба насущного. Коли мусульмани інших країн живуть відносно повнокровним культурним життям, побут нашого народу залишився на рівні часів Чобан-Гірея. Що ж залишається робити? Я працюю як можу. Я прагну зробити газету простішою і цікавішою, ускладнювати її буду поступово й непомітно, щоб привчити до неї читачів і, головне, їх не злякати. Спочатку я давав у газеті найелементарнішу інформацію про ту чи іншу подію. Так тривало три роки, на четвертий я трохи розширив зміст газети, на шпальтах з'явилися елементи критики. Але для цього мені довелося насамперед пояснити своїм передплатникам, що таке критика, щоб вони не змішували критику з глузуванням чи лихослів'ям. Ці роз'яснення тривали довго, продовжуються і тепер. І зараз ще багато моїх читачів найчастіше вважають, що в мене свербить язик і я хочу з когось покрити, тож доводиться їм доводити, що такого бажання в мене не було і

немає. Наскільки вони мені вірять, не знаю. Принаймні, роблять вигляд, що вірять.

- Так, - погодився Філіпов, - з такими читачами вам дійсно важко.

- Але це не все, - сказав Гаспринський. - Ви ще не знаєте, якого клопоту мені коштувало переконати своїх одновірців у тому, що в мене не було ніякої задньої думки, коли в газеті я закликав до європейської освіти. Мене звинуватили в зраді мого народу, в зраді ісламу, у запобіганні перед усім російським. Тоді я категорично заявив, що я - громадянин імперії, але в той же час залишаюся мусульманином і татариним, бо інтереси російських мусульман на даному етапі історичного розвитку пов'язані з розвитком імперії.

Погодьтеся, що моя газета корисна вже тим, що може служити для повідомлення і роз'яснення татарським читачам новин та урядових розпоряджень.

- Скажіть, пане Гаспринський, ви справді татарин? - запитав Філіпов.

- Чистокровний. І звуть мене Ісмаїлом, - відповів видавець. - Мій батько був на російській службі, і освіту я здобув у Москві. Закінчив військоve училище. Працював у видавництві Каткова. Потім багато подорожував, уважно придивлявся до життя мусульман у різних країнах. І вирішив...

- Стати публіцистом у російських мусульман? - підхопив пан Філіпов.

- Так... якщо хочете! Але ця ноша нелегка.

- Чого ви хочете досягти для свого народу?

- Я піклуюся не тільки за свій народ, а й за всіх мусульман, що живуть в основному погано й бідно. Мусульманські народи вкрай культурно відсталі. І головною причиною їхньої відсталості є їхня неосвіченість. Тому я хочу домогтися освіченості, підвищення культурного рівня цих народів. Ці ідеї повинні доходити зрозумілою для них мовою. Звісно, що мої прагнення турбують декого в Петербурзі. Ільмінський постійно шле доноси Победоносцеву і галасує: "Навіщо мусульманам європейська культура?.. Їхній обов'язок - підкорятися могутній силі імперії!"

- А скажіть, чи під силу одній людині вся ця затія? Адже здійснення ваших завдань вимагає великої дипломатії. Чи не вийде так, що кожне мусульманське плем'я в Росії стане самостійно читати й писати своїм рідним діалектом, а ваша доступна, як ви гадаєте, мова забудеться?

- Якщо таке трапиться, то я буду цьому дуже радий. А поки що маємо 1889 рік і "Терджиман", єдину мусульманську газету Росії.

Перед вечірньою молитвою, яка щодня звучить одночасно в тридцяти двох мечетях міста, Усеїн-оджа повернувся в кав'ярню "Велі-Баба". Він відразу помітив на заїжджому дворі прибулі гарби. Одні були завантажені ящиками і корзинами з дикими грушами, кизилом, фундуком та іншими лісовими плодами, привезеними на продаж, а інші - купленими у крамницях залізними вилами, граблями, сапками.

Коні й воли стояли у просоченій запахом гною стайні й жували сіно. Усеїн-оджа вирішив підійти до людей, що метушилися біля гарб, сподіваючись зустріти серед них своїх односельців. На головах у селян були дешеві каракулеві шапки з тонких шкурок, на ногах чаріки, селяни були підперезані довгими поясами з матерії в червону і

блакитну смужку. Ці світловолосі, зеленоокі, жилаві, рухливі селяни прибули з гірських сіл з-під Ай-Петрі. Одні мали намір завтра зранку продати на базарі свої товари й купити потрібні для родини продукти та речі для господарства, а інші це вже встигли зробити й готувалися до від'їзду.

Усеїн-оджа обмінявся з селянами двома-трьома фразами і, не знайшовши серед них знайомих, зайшов у дім. Під час його відсутності Даніял поводився неспокійно, весь день не спав, нудився. Аджире-ханум з ним замучилася. То виносила дитину на вулицю, то поверталася в кімнату, щоб погодувати, а він усе ніяк не міг заспокоїтися, вередував. Тільки недавно заснув, і вона вже насилу трималася на ногах. А тут іще чоловіка немає. Вже й сутінки впали, а він усе не повертається. Стурбована його відсутністю, Аджире спустилася в кав'ярню, і якраз зайшов чоловік. Дружина полегшено зітхнула. Про те, як пройшов візит до Ісмаїла-ефенді, Аджире-ханум визначила по його очах. Вона завжди вгадувала настрій чоловіка з першого погляду. Але цього разу не змогла прочитати на його обличчі ні радості, ні суму.

- Зустрілися з Ісмаїлом-ефенді? - запитала, коли вони піднімалися нагору.- Чому мовчите?

- Зустрівся, - відповів Усеїн-оджа. - Два вірші залишив. Обіцяв надрукувати.

- А інші?

- Інші... - Усеїн Шаміль посміхнувся і похитав головою.

Йому не хотілося розповідати, як пройшла розмова з Ісмаїлом-ефенді, що він сказав видавцеві і що той відповідав. Про це потім. Заспокоїться і розповість. Усеїн Шаміль завжди ділиться з дружиною, радиться з нею. Правда, не відразу, а трохи згодом, коли охолоне. Така вже в нього звичка.

- Хочете, скажу, які вірші він у вас взяв? - посміхнулася Аджире-ханум. - Сказати?

Усеїн-оджа знизав плечима і промовчав. Він давно перестав дивуватися, що Аджире завжди все знає.

- "Живи з росіянами в згоді", чи не так?

- Так, - кивнув він і засміявся.

- А хіба ви його в журнал "Шура" не посилали?

- Посилав.

- А хіба можна те саме друкувати в різних виданнях?

- Можна, - відповів Усеїн-оджа. - Якщо один видавець надрукує, то, може, й інші наважаться. Ісмаїл-ефенді, напевне, зачекає, доки ці вірші вийдуть у "Шура" і лише потім надрукує. Такий вже наш Ата [\[32\]](#). Він любить наш народ так обережно, щоб влада про це не здогадалась.

- А хто його любить без страху? - з іронією запитала Аджире.

- Є така людина, - зауважив Усеїн. - Та, на жаль, поки що він один... Абдурешид Медієв.

Так вони, неголосно розмовляючи, піднімалися рипучими сходами, коли зустріли Фемі-ефенді, що поспішно спускався вниз.

- Ну як? Ата прийняв вас?

- Прийняв, - відповів Усеїн-оджа.

- Дуже добре! Дуже добре! - повторив Фемі-ефенді, щиро зрадівши з відповіді Усеїна. - До речі, я спеціально прийшов запросити вас до себе додому. Фаетон чекає у дворі.

Усеїн-оджа був упевнений, що, не погостювавши у Фемі-ефенді, він не поїде звідси, проте не сподівався на запрошення сьогодні. Він так утомився, що був просто не в змозі отак сісти у фаетон і кудись поїхати. Сорочка, мокра від поту, прилипла до спини, черевики вкриті порохом, він цілий день сьогодні на ногах, втомився неймовірно. Ні, йому спершу треба трохи отямитися...

Зауваживши, що Усеїн вагається, Фемі-ефенді ввічливо сказав:

- Добре, можете не поспішати. Ви, звичайно, дуже втомилися, а я прийду по вас трохи пізніше.

І, тримаючись рукою за перила, збіг донизу.

Над містом поступово загусав фіолет південної ночі. На вулицях тьмяно жовтіли ліхтарі. Якийсь час фаетон плутався у вузьких вуличках маале Арслан-ага, доки не звернув до вузького завулочка і за м'ясною лавкою зупинився напроти великого двоповерхового будинку, перед яким росли високі пірамідальні тополі. Усеїн-оджа ступив на підніжку, легко скочив на землю. Фемі-ефенді підтримав Аджире-ханум за руку, допоміг їй із дитиною зійти з фаетона і відпустив візника. Запобігливо відчинив перед гостями залізну хвіртку і завів їх у двір. Вони піднялися широкими сходами з чавунними ґратчастими сходишками на другий поверх. У просторому холі їх зустріла висока моложава жінка; її голова була покрита блакитною шовковою фірлантою з мерехтливими блискітками.

- Моя мама! - сказав Фемі, звертаючись до Аджире-ханум. - Прошу, знайомтеся!

Хто б подумав, що ця струнка вродлива жінка має дорослого сина. Лише коли уважно придивитись, можна помітити, що її рум'яні щоки вже трохи прив'яли. А повіті смутком очі випромінювали ніжність і усвідомлення безповоротності втраченої граційності. Як свою дочку, вона міцно обняла і притисла до грудей Аджире, злегка поплескуючи її по спині, а та стояла і посміхалася, незважаючи на ледь випнутий живіт. Від неї струмували здоров'я і свіжість.

Притихла на її руках дитина. А Усеїн-оджа чекав, доки обидві жінки висловлять одна одній свої почуття. Він із повагою схилив голову перед Суаде-ханум і поцілував її руку. Її обличчя засяяло від радості, схвильовано і ніжно дивилася вона на нього вологими очима, і він прочитав у них: "Ах, Усеїне-ефенді, ви надзвичайно вихована і скромна молода людина... Ваша доброта була мені відома й раніше. Та чи могла б я подумати, що ви так надовго покинете свою Суаде-апте?.. "

А вголос вона сказала мелодійним голосом:

- Дуже рада вас бачити!.. - і дорікнула: - Але ж скільки років ви не переступали порогу нашого дому... Пам'ятаєте? А я все пам'ятаю. Якщо думаєте, що у вашої Суаде-апте ослабла пам'ять, то помиляєтесь!

Усеїн-оджа знизав плечима, зніяковіло посміхнувся і не знав, що сказати на своє

виправдання. Та якщо промовчати, це буде сприйнято як нечемність.

- Часи змінилися, Суаде-апте! - відповів їй. - Стільки всього звалилося на мої плечі, що вже собі не належу. Та я постійно про вас згадував...

- Так я й повірила!.. - розсміялася Суаде-апте. - А клопоти ніколи не кінчаються. Не забувати ж через них старих друзів.

- Не забував я. Просто робота в мене така.

- Хіба буває легкою робота, якщо до неї ставитися серйозно?.. - зауважила Суаде-апте. - Запитайте у Фемі, чи легко йому?

Учитель намагався звести все на жарти і на докори Суаде-ханум відповідав двозначно й обтічно. Якби він сказав усе, що думає, то його слова здалися б дуже колючими. "Вважаєте, що я мусив вас провідувати, виявляти всілякі знаки уваги. А самі - ви і ваш син Фемі-ефенді - навіть не знаєте, де я жив увесь цей час. Я одружився, запрошував вас на весілля. Чекав як найближчих... ". Ні, докори зараз недоречні.

- Вибачте, мамо, - обізвався Фемі-ефенді. - Чи не краще спочатку зайти нам у вітальню? Усеїн сьогодні дуже стомився.

- Звісно, що так, - у Суаде-ханум піднялася ліва брова і відразу надала їй обличчю зарозумілості. - Я побачила Усеїна і забула про все. Прошу!

Суаде-ханум рушила до скляних дверей. Усеїн-оджа роззувся, взув червоні чев'яки із загнутими догори носами і пішов за господинею. Аджире-ханум, тримаючи на руках дитину, легко скинула туфлі з високими підборами і в шкарпетках пройшла до вітальні. Ця простора світлиця, давно знайома їй чоловіку, здалася Аджире-ханум казковим палацом. Європейські меблі доповнювали східні прикраси. Низькі дивани, покриті зеленими шовковими покривалами, були вишиті квітами, золототкані довгі подушки, щоб підкладати під лікоть; ноги топились у м'якому перському килимі, у високих канделябрах, потріскуючи, горіли товсті пахучі свічі; на стіні в позолочених багетах висіли портрети Азиза-ефенді та Суаде-ханум; у середині зали стояв сервірований овальний стіл із вигнутими ніжками. На ньому - напої та холодні закуски, мерехтіло срібло, переливався кришталь. Аджире-ханум була вражена багатим інтер'єром і намагалася приховати свій подив, що проступав на її обличчі, наче водяний знак.

Коли вони зайшли до вітальні, на дивані сидів чоловік і читав якогось журналу; він встав і рушив їм назустріч. Високий, стрункий, у білій сорочці, синіх у смужку штанах, на шиї в нього була пов'язана коротка й широка, як у російських купців, краватка. Побачивши його, Усеїн-оджа завмер. Він упізнав його, як тільки побачив. Худе обличчя із впалими щоками, втомлені сумні очі...

Чоловік теж зупинився за кілька кроків. Якусь мить обоє мовчки розглядали один одного, потім опустили голови і мовчали. Ні перший, ні другий не подавали для привітання руки.

- Мені що, знайомити вас між собою? - збентежено запитала Суаде-ханум, поглядаючи на обох чоловіків.

Та чоловіки мовчали.

Нічого не розуміючи, Суаде-ханум звернулася до Фемі:

- Що це означає? Можеш ти мені пояснити?

Але син не промовив ні слова. Відвів очі, послабив вузла в краватці, наче він раптом зробився йому тісним. Певно, вважав недоречним пояснювати матері причину напруженої тиші, а рятівні в такий момент слова, здатні розрядити напругу, не спадали на думку. Вийти із становища допоміг Фікрет Шериф.

- Не варто... - сказав м'яким спокійним голосом. - Знайомити нас не варто. - Він обійшов учителя, підійшов до Аджире-ханум, вклонився їй і поцікавився: - Даруйте, з ким маю честь?..

- Аджире-ханум, - швидко відрекомендувала гостю господиня, - дружина Усеїна-ефенді.

- А я Фікрет Шериф. Старий знайомий вашого чоловіка.

Він сказав ще щось, але Аджире не розібрала. Слова застрягли в горлі, і він закашлявся. Суаде-ханум розсадила гостей, наказала сину всіх розважати, а сама вийшла. Вона губилася в здогадах, чому ця зустріч виявилася такою натягнутою. Вона чекала, що Усеїн і Фікрет, що разом навчалися і стільки часу прожили в одній кімнаті, кинуться один одному на шию...

Вчора Фемі повернувся додому пізно у доброму настрої.

- Слава Аллаху, Усеїн знайшовся! - сказав матері з порога.

Він був веселий і збуджений.

- Завтра ми повинні запросити його на фільджан кави!

- Звичайно! - зраділа Суаде-ханум. - Адже Усеїн мені як син!

Усеїн-оджа з дружиною сіли на дивані, а Фемі й Фікрет Шериф прилаштувалися навпроти в кріслах. Було тихо, лише на колінах Аджире покректувала дитина і норовила вхопити її за волосся чи вухо. Кожен думав, з чого почати розмову. Хтось же повинен її почати. Але хто?

- Чому це всі мовчать? - раптом запитав він.

Але ніхто не відповів.

До кімнати повернулася Суаде-ханум. Вона помітила, що Даніял не дає матері спокою і повела Аджире-ханум у сусідню кімнату.

- Він хоче спати, - сказала Аджире-ханум. - І ви теж трохи відпочиньте... Вам зараз треба частіше відпочивати, - з посмішкою додала вона і ковзнула поглядом по її округлому животу.

Коли у вітальні не стало жінок, Фемі-ефенді узяв м'якого зеленого пуфика, що стояв біля трюмо, поставив перед Усеїном і Фікретом, сів між ними і обперся об їхні коліна.

- Допустимо, Усеїн не вчитель, Фікрет не залізничний інженер, а я не комерсант... Ми троє, як і шість років тому, прості сохти, що випадково зустрілися і захотіли трохи посидіти й повеселитися разом. То що б ви про мене подумали, якби я сидів надутий і мовчав?

- Я взяв би тебе за руку, за ногу, розгойдав і викинув у вікно, - сказав Фікрет.

- Із другого поверху?

- Тільки тому, що третього поверху в цьому будинку нема.

- А ви, Усеїне-ефенді? - весело запитав Фемі.

- Я? - Усеїн Шаміль знизав плечима. - Я не став би викидати вас із вікна, Афизе-ефенді. Я сказав би: "Даруйте, Афизе-ефенді! Ви чомусь надуті, як індик. Ви не потисли простягнуту руку. Ви чимось невдоволені, Афизе-ефенді?" От що я сказав би, - посміхнувся Усеїн-оджа: - Ви зараз обоє нагадуєте мені дерева в Бойці[33]. У більшості дерев там гілки обламані ураганами, ні тіні від них, ні плодів. Тільки сухостій...

- То це ми - сухостій? - розреготався Фемі. - Ану-но, поясніть мені, темному, що означає цей поетичний образ!..

- Особисто я хотів би вийти у вітальню, взути свої черевики, взяти в кутку ковінку й піти геть.

Чи було в Усеїна-ефенді таке бажання? Про те знає тільки Аллах! Але Фемі-ефенді було не до жартів. Усеїн і раніше був норавливий, як кінь. Фікрету й Фемі відомий його характер. І якщо вже він у домі свого старого друга не подав руки давньому приятелю, то це означало, що він не блефує.

- Панове, пора забути давні образи! З ким не буває? Подумаєш, трохи перебрали в бузахані Сандури... Могли вже й один одному дати в пику. Але ж до цього не дійшло, - весело мовив Фемі-ефенді, хоча в його голосі відчувалась розгубленість. - Чотири роки не бачили один одного, і на тобі! Вибрали місце для зустрічі - бузахане! Наче в цілому світі не знайшлося пристойнішого місця. Я, звісно, нічого не маю проти бузи... Пийте на здоров'я! Але ж, упившись, обома руками тримайте свої язики. А то понаговорювали одне одному всякої гидоти, а зараз, замість того, щоб розкаятися, понадувались, як миші на крупи, сопуть, з-під лоба блимають, руки одне одному не подають.

Фемі-ефенді подивився на Усеїна-ефенді, сподіваючись, що він щось скаже. Та Усеїн-ефенді опустил голову і уважно вивчав під ногами візерунки на килимі.

- Подивіться на мене, Усеїне-ефенді, - сказав Фемі й гойднув ліктем його коліно, аж той здригнувся і підняв голову, наче прокинувся. - Друзі не повинні бути такими злопам'ятними...

Усеїн-оджа вийняв із кишені табакерку, відкрив і поклав біля себе на миндер. Кімната наповнилася тонким тютюновим ароматом. Він насипав дрібку в клаптик тонкого паперу і почав скручувати цигарку. Повільно провів язиком по краю папірця, заклеїв і закурив. Глибоко затягнувся, випустив через ніздрі дим. Він робив це підкреслено повільно, наче обмірковував свою відповідь.

- Любий Фемі-ефенді! - сказав нарешті Усеїн-оджа і від диму закашлявся. - Ви запросили мене і мою дружину до себе, за що я вам дуже вдячний! Я не знав, що у вас буде Фікрет. А якби знав, то навряд чи приїхав би...

- А я, Усеїне-ефенді, приїхав сюди лише тому, що довідався, що тут будете ви, - ображено засопів Фікрет. - Заради Аллаха, повірте у щирість моїх слів!

- Одного разу вони вже були досить щирі, - посміхнувся Усеїн-оджа.

- Я зараз усе поясню...

- Які можуть бути пояснення?.. - Усеїн-оджа недовіжливо подивився на Фікрета-ефенді й загасив недопалка в кришталевій попільничці. - Ми давно один одного

зрозуміли. Між нами не може бути нічого спільного. Я викинув вас із серця і прокляв той день, коли ми познайомилися. Так, Фікрете-ефенді! Але яка іронія долі. Я знову поруч із вами в цьому домі...

- Чи варто про те згадувати, Усеїне-ефенді? - сказав Фемі, поплескуючи його по коліну. - Адже ми були колись друзями...

- Тому я цього й не можу забути, - сумно промовив Усеїн-оджа.

...Коли Усеїн Шаміль працював учителем у селі Сараймен, то одержав звістку, що в Кок-Козі занедужав його старший брат Абібұла, що опікувався родиною, як батько. Усеїн любив старшого брата. Для нього він був зразком мужності й працелюбства, тому спішно виїхав до Кок-Коза. Дєпеша йшла до школи тиждєнь, і він поспішав, адже хвороба не чекає. За цей час сільські таліби [34] взяли́ся за лікування. Відвари́ли манда́лач [35], добре наперчили і дали Абібұлі-азі випити відвару. Потім нагрі́ли цеглу, насипали вологої тирси, вклали хворого, загорнули в ковдру з овечої вовни. Усі, хто був у будинку, бігали, метушили́ся, - і хворого поставили на ноги. Усеїн приїхав у село, коли Абібұла-ага вже міг сидіти й са́мостійно пити каву.

- Що ж це ти, ага? - докірливо сказав Усеїн старшому брату. - Ти ж завжди був міцний, як самшит! Що це ти ра́птом занедужав?

Абібұла-ага і справді був людиною незвичайного здоров'я, веселим, ніколи не сумував. Коли Усеїн ще жив з батьками, старший брат часто розповідав йому про реальні й вигадані випадки в горах. А тепер він розповідав, як занедужав.

- Трапи́лось це, коли я розпалив багаття, щоб заготовити деревного вугілля, - розповідав Абібұла-ага молодшому брату. - Сам знаєш, які дикі місця в нашому краї. А я був біля вершини Куш-Кая, де ущелина не має дна і поросла чагарями. Там, у холодних темних печерах, висять униз головами тисячі кажанів... У тих місцинах день і ніч повинен жевріти, диміти калав[36]. А біля нього мусить весь час хтось бути. Вершини гір там завжди у тумані. Щодня йде дощ чи град. У мою землянку натекла вночі вода, піді мною промокли чекмінь і япінджа [37]. Але за день я так натомився, що цього не відчув. А вранці - хочу встати, куди там, навіть поворухнутись не можу. Добре, що вранці прийшов напиться води з джерела сусід, односе́лець, зазирнув у курінь... Він і притягнув мене додому. На собі ніс...

Усеїн прожив у своєму селі майже тиждєнь. Гуляв по рідних лісах, горах, чаїрах, ласував лісовими ягодами - ювезом, ахлапом, збирав горіхи.

В останній день його перебування в селі старший брат ви́брався з ним у гори. Коли вони по вузькій козячій стежці поверталися додому, Абібұла-ага ра́птом поцікавився життям молодшого брата.

- Усеїне! - звернувся до нього, і його голос покотився луною в горах між скелями й ущелинами. До цього вони довго йшли мовчки. Усеїн задумався і аж здригнувся.

- Не набридло тобі жити в степу?

- Ні, ага, - відповів Усеїн. - Степовий край теж має свої принади, свою красу. Якби ти бачив навесні степ! Скільки там квітів! Здається, уся земля до обрію вкрита яскравим килимом. Але ти цього не бачив, тому не зрозумієш мене.

- А скільки тобі платять за те, що ти навчаєш дітей виводити білі букви на чорній дошці?

- Двадцять п'ять карбованців на місяць.

Брат посміхнувся і скрушно похитав головою.

- Невже заради двадцяти п'яти карбованців стільки часу треба було вчитися в медресе? - Він зупинив Усеїна, узяв за плече і різко сказав: - Кинь цю роботу! Чуєш! Кинь це вчителювання! Переїжджай сюди, у Кок-Коз. Будеш саджати на своїй землі помідори, цибулю, часник, а в лісі збирати ягоди, горіхи, дикі яблука, груші. А потім продаватимеш на Північній[38]. І більше ніякого клопоту. За два роки станеш урзою! Ким був Бадим-бей[39]- і ким став!..

- А ти сам, ага, скільки років збирав фундук, ювез, кизил і продавав їх? - сміючись, запитав Усеїн. - А чому не став мурзою? Чому князь Юсупов не жив у нашому Кок-Козі, а став його хазяїном?

- Я неграмотний! У мене не вистачає розуму відповісти на такі складні питання. А ти вчений. От сам собі й відповідай.

- Учений! - огризнувся Усеїн. - Я нічого не можу, як і ви! Я такий же безпомічний!.. У мене, як і в тебе, немає грошей. Народ бідний. Цар зі своєю свитою грабує його. Він забрав від нас найкращі землі. А я навчаю цей бідний народ грамоті, щоб він нарешті прозрів. У степу чи в горах... Скрізь люди однакові.

Хоча Абібула-ага не знайшов розради в словах молодшого брата, але заперечувати йому не став. І правильно. Якщо він сюди повернеться, хіба від цього щось зміниться?..

Наступного дня Абібула-ага посадив Усеїна на підводу й повіз на залізничну станцію Сайдирен. В Усеїна-оджи був намір у той же день сісти на потяг і вирушити до Феодосії, та коли вони проїхали Бельбекський закрут, то раптово змінив свої плани. І попросив брата повернути підводу на Тілі. Він згадав, що йому конче треба зустрітися в Бахчисараї з однією дуже поважною людиною.

Після прибуття в Бахчисарай він зупинився в кав'ярні "Європа". Часу було обмаль, він півгодини посидів у номері, відпочив з дороги, погортав газети "Таврида", "Саба"[40], "Акишам"[41], журнал "Карагьоз"[42] і вийшов на гамірну вулицю. Пронизливо зазивали до себе крамарі, голосно торгувалися покупці, скрипіли й гриміли колеса гарб. А він повільно йшов на маале Сирли-Чешмс до будинку номер чотири. У цьому будинку жив Яг'я Наджи Байбуртли. Йому було тридцять чотири роки, він мав європейську освіту і в гостях у нього часто бували видатні люди. Два роки тому Байбуртли повернувся в Алупку, де якийсь час учителював. Зараз викладав рідну мову в рушдіє [43].

Байбуртли був членом товариства молодих письменників "Учкиун"[44]. До цього товариства входили такі згодом відомі письменники, як Усеїн Балич, Джелял Меїнов, Емір-Алі Кайїшев, Амет Ногаєв, Сеїт-Джеліл Шем'ї.

Яг'я-ефенді радісно зустрів свого молодого колегу, з яким ще не довелося познайомитися, хоча про нього він уже багато чув. Сидячи за чашкою кави і обговорюючи громадські та соціальні проблеми, вони не помітили, як проминув день і

настав вечір. Яг'я Наджи прочитав епізоди зі своєї п'єси "Нещаслива Айше", над якою саме працював. П'єса була стильною і сподобалася Усеїну.

Розпрощавшись із Байбуртлі, він неквапливо йшов притихлою і напівтемною вулицею. Раптом йому дорогу перепинив чоловік у картатому піджаку. Усеїн ледь не буцнувся із ним лобом і відразу впізнав у ньому свого колишнього однокласника з медресе Фікрета Шерифа-огли. Вони давно не бачились. Тож обнялися й засипали один одного запитаннями. Фікрет одразу захотів повезти приятеля до себе додому, залишити на кілька днів погостювати, та Усеїн сказав, що в нього обмаль часу.

- Тоді давай зайдемо в бузахане, посидимо й хоч трохи поговоримо! Я скучив за тобою, друже, - сказав Фікрет.

Що залишалось Усеїну? Довелося погодитись.

Власник бузахане, старий арнаут[45] Сандура, поставив на стіл перед ними великий глечик бузи і два глиняні кухлі. Із найближчої пекарні принесли гарячі янтики. Колишні сохти із задоволенням пили і їли. Незабаром глечик спорожнів, і арнаут знову наповнив його. А коли випили, на столі з'явився ще один глечик бузи. Напій був свіжий, прохолодний, пити було приємно. Згодом спорожніли й ці кухлі і з'їлася ще одна партія янтиків і з пекарні доставили іншу. Потроху руки й ноги обважніли, рухи стали в'ялими, очі затягнув туман. Фікрет, що спочатку говорив ввічливо, тепер голосно вигукував якісь уривчасті фрази, почав гарячкувати. Усеїн теж став мало схожим на того Усеїна, який дві години тому повертався від Яг'ї Наджи. Розмова затягнулася. Усеїн-оджа, дізнавшись, що його приятель навчається в Петербурзі, у шляховому інституті, зрадів, розхвилювався. Але разом із тим йому стало шкода себе - дуже шкода! - що він не має можливості поїхати вчитися до такого красивого міста, столиці імперії. А Фікрет... О, у Фікрета є така можливість. Фікрет із заможної родини. Серед однокласників у медресе він вважався одним із найздібніших. Він був сохтою, задоволеним життям і впевненим у собі. Багато учнів сумнівалися, як його вчинити краще. А Фікрет ніколи ні в чому не сумнівався.

Він завжди захищав основи влади. "Народ повинен бути вірним царю і коритися його ферманам!" - любив повторювати Фікрет.

Якось Усеїн задав йому гостре запитання:

- А якщо царські укази проти народу, що тоді робити народу? Коритися царю?

Питання було досить єхидним, і Фікрет це відчув.

- Немає таких ферманів, щоб були проти народу. Влада - це святе, - відповів Фікрет і зауважив: - Цікаво, хто тебе цим нашпиговує?.. У світі багато мудрих думок, і якщо вже позичати, то варто бути перебірливішим.

Коли до закінчення медресе залишилось усього кілька місяців, Фікрет раптом на два дні кудись зник. Навіть Афиз не знав, де він. Якось,

повернувшись до кімнати після вечірньої молитви, вони застали Фікрета, що спокійно відпочивав на міндері.

- Де ти був? Ми вже не знали, де тебе шукати! - накинувся на нього з докорами Афиз.

- Приїжджав батько, - відповів Фікрет, - зупинився у свого знайомого. Я був із ним.

А через кілька днів поповзли чутки, ніби Фікрет їде вчитися в Каїрський університет "Ель-Азхар".

Увечері Усеїн запитав, чи правда те, що про нього говорять.

- Так хоче мій батько, - відповів Фікрет. - У мене ж інші плани. Мені хочеться вступити до університету, щоб одержати технічну освіту. А батько живе сьогоднішнім днем і хоче зробити з мене священнослужителя, не думаючи, що буде завтра. І я не зміг його переконати. Він поїхав додому, так і не змінивши свого рішення...

Але Фікрет розповідав про це все спокійно і з іронією. Він був упевнений, що батько добре подумає, зрозуміє сина і, зрештою, не тільки поступиться, а й допоможе йому. Так воно й сталося.

Коли навчання в медресе закінчилося і всі екзамени були позаду, Фікрет поїхав у своє село, що розкинулося біля річки, недалеко від селища Алма-Тархан. На честь закінчення Фікретом медресе в їхньому двоповерховому будинку влаштували великий бенкет. Були запрошені і його приятелі, і сам мудерис. З'їхалася з багатьох сіл численна рідня. Пили припасені для цього випадку багаторічні вина, виголошували пишні промови.

Наступного дня, коли шум бенкету вщух, Фікретів батько, Усман Шериф, мудерис і Фікрет зібралися втрьох в одній із ошатних кімнат великого будинку. За столом, заставленим лагоминками, відбулася розмова про навчання Фікрета в "Ель-Азхаре". Але й цього разу син не змінив свого рішення. Він відмовився їхати в Каїр чи Стамбул. І це, як не дивно, анітрохи не здивувало й не скривдило мудериса.

- Якщо молода людина хоче одержати технічну освіту, нехай їде до Лондона чи Берліна. Після повернення він будуватиме електричні станції, залізниці, мости. У кожного своє призначення. Кожен може проявити себе не тільки в якості мулли. В сучасної молоді досить розуму, щоб рухати складними машинами, в яких немає душі...

Після сніданку мудерис сів у фаєтон Шерифа й поїхав додому. А Усман-ефенді якийсь час прогулювався в саду і думав про сина. І так захопився, що почав думати вголос. Намагався уявити собі Фікрета студентом Берлінського чи Лондонського університетів. Або Сорбони... Але як відпустити так далеко єдиного сина, в країну, де чужа мова, чужа релігія? Він буде тужити, весь час думати про нього. Він ніяк не міг цього уявити.

Увечері Фікрет, ніби між іншим, повідомив батьку, що Фемі, син Азиза Велі-заде, збирається їхати на навчання до Петербурга.

- Я б теж поїхав із Фемі, якби ви погодилися, - сказав він.

Осман Шериф відразу погодився і навіть зрадів, що син відмовився від Лондона й Сорбони.

- Замість валандатися в чужій країні, хай краще вчиться в Петербурзі, де живе російський цар, - сказав сам собі Шериф.

Наступного дня він сів у фаєтон, поїхав у місто, зустрівся з Азизом-ефенді й попросив допомогти і його сину. Азиз-ефенді не міг відмовити в проханні Осману

Шерифу. Впливовий Велі-заде, відомий своїм багатством, написав листа другу, знаному видавцеві Ільясу Мурзі Бораганському, в Петербург, якого попросив посприяти двом татарським хлопцям у вступі до Залізничного інституту.

Ільяс Мурза допоміг. Під час навчання в Петербурзі Фікрет і Фемі не раз бували в цієї дивовижної людини. Оскільки автор "Спогадів" назвав Ільяса Мурзу Бораганського дивною людиною, жодним словом не пояснивши, чим же він дивний, вважаю за необхідне зробити це за нього.

Доки наші хлопці Усеїн і Фікрет сидять у бузахане і набрякають хмільним напоєм, я трохи відведу вас від основної розповіді і розкажу дещо про Ільяса Мурзу Бораганського.

Ільяс Мурза Бораганський народився 22 квітня 1852 року в Бахчисараї, до 15 років навчався в кримських школах і медресе. У 1867 році виїхав до Туреччини, де провчився сім років, спеціалізуючись на східній каліграфії. За цей час він опанував не тільки навички каліграфіста, гравера, але й професію художника. Після повернення до Криму займався гравіюванням на склі, металі, виконував замовлення, що стосуються написання східних текстів. Потім Ільяс Мурза Бораганський багато років подорожував по Росії. А в 1882 році поїхав до Петербурга. Тут на Бораганського як на знавця східних та європейських мов звернули увагу російські сходознавці й запросили його читати курс лекцій з турецької мови та східної каліграфії на факультеті сходознавства Петербурзького університету. Там Ільяс Мурза пропрацював десять років.

У Петербурзі на той час не було друкарень з арабським шрифтом. Тому сходознавці музею Академії наук і східного факультету університету порекомендували Бораганському відкрити друкарню з арабським шрифтом. Заручившись такою підтримкою, Ільяс Бораганський одержав дозвіл на відкриття в столиці приватної друкарні.

Поява друкарні стала знаменною подією. Багато сходознавчих видань Петербурга кінця XIX-початку XX століть друкувалися в Бораганського. Видання книжок із використанням арабського шрифту, особливо сходознавчих праць російський учених, широко відзначалось у столичній пресі.. Незабаром друкарня за видання книжок на високому поліграфічному й художньому рівні була відзначена медаллю "За сумлінність у мистецтві". Але не думайте, що Бораганський використовував тільки арабський шрифт. Він набирав книжки й кирилицею, і латиницею й іншими шрифтами. Це видавництво було відоме під назвою "Літодрукарня І. Бораганського і К". Тут же вперше був виданий збірник віршів великого казахського поета Абая Кунанбаєва. Текст цього видання був підготовлений до друку професором П. М. Меліоранським, а сама книжка надрукована коштом власника друкарні. Саме тут друкувалася комедія "Одруження" Гоголя в перекладі кримськотатарською мовою Османа Асан-огли Акчокракли.

З 1911 року царський уряд забороняє Бораганському видавати книжки мусульманських авторів. І відтепер він друкує лише праці російських сходознавців.

У 1919 році в Петроград входить башкирська кінна дивізія для захисту столиці від

Юденича. Бораганський видає для них у своїй друкарні газету "Салават" татарською мовою і навчає солдатів башкирської дивізії друкарській справі. У 1920 році Бораганський разом із цією дивізією переїжджає в Башкирію й організовує друкарню в Стерлітамаці. Своє подальше життя Бораганський присвячує друкарству в Башкирії.

- Виходить, як і мріяли, вступили до Залізничного інституту. Що ж, це добре, - сказав Усеїн Шаміль. - Незабаром будете інженером?

- Так, - відповів Фікрет, - і в його голосі Усеїн відчув нотки гордості. - Минулого літа я був у Сибіру, де проходив практику на будівництві залізниці... Ну, а ви, Шамілю-ефенді, чим займаєтеся ?

- Учителюю. Дітей у селі навчаю.

- Дітей?.. - перепитав Фікрет, здивовано заламав брову, посміхнувся і підняв кухля із залишками бузи, постукав ним по столу, випив, вдоволено закректав, витер губи і сказав: - Учть! Щоб не були неграмотними. Хтозна, може, настануть ще й такі часи, коли з обідранців, яких вчите, вийдуть великі люди! І будуть вони працювати в державних установах! Керувати справами. Чи не так, Шамілю-ефенді?!

- Безперечно, - насупив брови молодий учитель, знічений його словами. - І в нас, як і в інших народів Росії, з'являться люди, які боротимуться за щастя і звільнення з-під колоніального гніту.

- На діяльність подібних до вас нещасних учителів, - сказав Фікрет, - я дивлюся як на працю Сизифа.

Усеїн опустил очі. "Невже він і справді так думає? Він сказав це з таким презирством, щоб уколоти мене. Навіщо це йому, адже ми друзі?.. - розпач і образа палили йому душу. Усеїн анітрохи не був із ним згодний, але не міг знайти в собі рішучості різко заперечити. - Виходить, погано вдягнені і з порожніми кишенями вчителі даремно живуть на землі? Навчати дітей татарської бідноти грамоті, виявляється, безглуздя, бо все одно з них не буде ніякої користі?.. Лише Фікрет і йому подібні чогось варті. Невже це так?.."

- Чому це даремна праця? - запитав Усеїн і пронизав Фікрета палючим поглядом.

- Чим займалися предки кримських татар? - вигукнув Фікрет Шериф. - Ті, кого називали таврами й кипчаками, займалися виноградарством, садівництвом, вівчарством, а пізніше тютюнництвом. Така була воля Аллаха. Щоб навчитися цьому, не обов'язково протирати в школі штани.

- Ви, Фікрете-ефенді, здається, трохи перебрали, - процідив крізь зуби Усеїн, - і не розумієте, що верзете.

- Я? - тицьнув себе в груди Шериф-огли і посміхнувся. - Я ще при тверезому глузді. Ну, скажімо, ваші учні закінчили школу. А далі що?.. Ученими ж вони не стануть! Татарину це не під силу. Тому, Усеїне-ефенді, ваша праця - марна.

- Ви, Фікрете-ефенді, навчаєтеся в Петербурзі, - вигукнув Усеїн. - Але хіба ви не татарин? Чи, може, ви француз?

Фікрет почервонів, як помідор, і його обличчя розпливлося в єхидній посмішці. Усеїну здалося, що в нього вп'ялося сотні осиних жал, він у нестямі вдарив глиняним

кухлем об мармуровий стіл, кухоль розлетівся вщент, а рештки бузи розтеклись. Усеїн схопився на ноги, але похитнувся, зачепився ногою за стілець, і той з гуркотом відлетів.

Сандура, що дрімав на застеленому повстю тапчані, прокинувся, залупав на відвідувачів сонними очима, але не побачив там нічого особливого і знову заснув.

Усеїн уже взявся за ручку дверей, але різко повернувся:

- Якщо татарину не під силу засвоїти науку, то навіщо ви самі поїхали в Петербург? - вигукнув він. - Я б із задоволенням розтрощив вам голову, та хто знає, може, вона ще для чогось згодиться!..

Фікрет встав, витер хустинкою заляпані бузою обличчя і піджака, поправив краватку.

- Ви, Усеїне-ефенді, неправильно мене зрозуміли, - винувато промимрив він. - Я хотів сказати, що ...

- Я прекрасно вас зрозумів! - перервав його Усеїн. - І дуже жалкую, що зайшов з вами в це бузахане.

Учитель раптом згадав, що не розраховувався з господарем бузахане, повернувся до нього, і той запобігливо встав із тапчана й рушив йому назустріч.

- За бузу півтора карбованці, - мовив хазяїн. - Янтики безкоштовно.

- Чому? - здивувався вчитель.

- Пекар не взяв грошей за янтики, бо ви для нього - авторитет.

Усеїн тицьнув гроші власнику бузахане і вийшов геть.

...Уклавши дитину, Суаде-ханум і Аджире повернулись у вітальню і сіли за стіл. Тут же з'явилася молода служниця, поклала перед ними гарячий черсак, забрала кавові фільджани і поставила кришталеві келихи.

- Дорогі мої гості, Усеїне-оджа, Фікрете-ефенді, Аджире-ханум! - голосно промовила господиня приємним грудним голосом. Якби вона знала!.. Якби Суаде-ханум знала, що відбулося між цими двома людьми в бузахане Сандури, то, напевно, не зверталася б до них так весело й безтурботно. Але вона про це не здогадувалась і тому кокетливо продовжила свою промову: - Колись не проходило й дня, щоб у цьому будинку не збиралися на гостину знані люди. Не знаю, чим я завинила перед Аллахом, що він так мене жорстоко покарав: позбавив спочатку старшого сина, а потім і чоловіка... Залишився у мене тільки Фемі. Ви, його друзі, сьогодні прийшли до нас у гості, а значить, своєю присутністю засвідчили нам свою любов і повагу. Я дуже вдячна вам за це! Тож нехай Аллах боронить вас від усіх лих. А тепер прошу до столу!

Солодкі, наче халва, слова Суаде-ханум, її сяючі очі та вишукані жести пом'якшили серця двох молодиків, що стільки часу носили в своїх серцях образу один на одного.

Фемі першим встав із пуфика.

- Прошу до столу, ханум і ефенді! - зробив широкий жест рукою.

Але ні Фікрет, ні Усеїн не зрушили з місця. Обоє сиділи нерухомо, опустивши голови. Суаде-ханум запитально глянула на сина, потім на його друзів.

- Фемі, сину, чому гості такі похмурі? Чи я їх чимось скривдила?

- Ні, мамо, ви їх нічим не скривдили, - відповів Фемі, намагаючись здаватися веселим. - Вони сердяться один на одного.

- А я вже злякалася, - приклала руку до грудей Суаде-ханум, - подумала: щось трапилось. Мабуть, якась дрібниця? Чи хтось на когось замахнувся кинджалом?

- Ніхто, слава Аллаху, не поранений. Та, певно, сталося щось важливе, бо кінчики вусів Усеїна-ефенді загнулися догори!.. - зауважив Фемі.

Суаде-ханум весело засміялася. Характери обох приятелів були їй добре відомі. Хоча вона й не могла здогадатися, через що посварилися друзі, але була переконана, що між колишніми сохтами не могла пробіти така чорна кішка, аби вони стали ворогами на все життя. І тому грайливо звернулася до мовчазних гостей:

- Дорогі ефенді, подивіться на мене! Я не знаю і не хочу знати, що там між вами сталося. Але ви сидите в нашому будинку. Фікрет приїхав у відпустку. Він, дякувати Аллаху, вже був у нас двічі. А Усеїн-ефенді не з'являвся в нас шість років. Тож не будемо затьмарювати цього гарного вечора. Якщо вам важко піднятися з місця і пересісти до столу, тоді дозвольте вас узяти за руку і підвести, як маленьких...

Господиня зробила вигляд, що встає, але син торкнувся долонею до її руки, і вона залишилася сидіти. Суаде-ханум так розхвилювалася, аж зблідла. - Прошу до столу! Якщо не сядете, моє серце наповниться образою, від якої зцілити мене буде важко, бо якщо я й дожила до цих днів, то причиною був мій син Фемі та моя любов і гордість за вас, усіх трьох. Азиз-ефенді дуже любив вас, Усеїне-ефенді. Коли ви приходили до нас, то не було випадку, щоб пішли звідси скривдженням. Нехай і сьогоднішній день буде світлим... Фікрете-ефенді... Що мені для вас зробити? Може, вклонитися вам?

- Що ви, Суаде-апте! - знітився Фікрет Осман-огли. - Мене просити не треба!

Фікрет підійшов до столу і сів поруч із Фемі. Суаде-ханум чекала, чи підійде Усеїн? Сяде за стіл чи піде з будинку? Усеїн-оджа підняв голову. Їхні погляди зустрілися. Ні, Усеїн не піде. Не зможе він скривдити цю великодушну жінку. Не така він людина.

Усеїн повільно встав із дивана, підійшов до столу і сів поруч з Аджире. На обличчі Суаде-ханум заграла посмішка. Вона намагалася приховати хвилювання, але вік уже був не той, коли вона за будь-яких ситуацій не втрачала самоконтролю, і тому на її очах з'явилися сльози.

Фемі-ефенді налив у келихи червоного ігристого вина.

- Нехай мама заспокоїться, - сказав він, - а ми займемося справою... Так, мамо?

Суаде-ханум піднесла до очей батистову хустинку, а син продовжував:

- Ми дуже раді бачити в нашому будинку Усеїна-ефенді й Аджире-ханум. З вашого дозволу, на їхню честь...

У цей момент Фемі перервав Фікрет Осман-огли.

- Вибачте, - сказав Фікрет, повільно встаючи з місця. Досі він мовчав і вирішував, чи варто йому сказати своє слово. І раптом зрозумів, що або повинен викласти всі думки, що його пригнічували, і звільнитися від них зараз остаточно, або змиритися з ними, залишитися в їхньому полоні і назавжди розпрощатися з Усеїном Шамілем. - Перед тим, як випити за здоров'я гостей, я хотів би сказати два слова... Наша розмова

тоді в бузахане Сандури почалася добре... Та, на жаль, закінчилась погано. Через мене. Я уявив себе людиною, що належить до вищого світу. Звичайно, це було хлоп'яцтвом. А якщо не хлоп'яцтвом, то...зарозумілістю, пихою... Я багато разів згадував згодом цю розмову, багато передумав. І зрозумів, що повадився неправильно. Учора на вулиці ми випадково зустрілися з Фемі-ефенді. А сьогодні я повинен був їхати в село. Але, дізнавшись, що ви, Усеїне-ефенді, увечері будете в цьому будинку, відклав поїздку і прийшов сюди. Прийшов не для того, щоб заприсягтися вам, що я категорично відмовляюся від своїх слів. Просто мені захотілося сказати вам, друже, що я поров тоді парка і наговорив чортзна чого.

Фікрету хотілося ще багато чого сказати. Але він не сказав, бо так розхвилювався, що його голос затремтів. Замок і сів на своє місце.

- Дякую вам, Фікрете-ефенді! - сказав Фемі, задоволений вчинком свого друга. - А тепер прошу підняти келихи і випити цей чудовий нектар на честь Усеїна-ефенді та Аджире-ханум! Вип'ємо, щоб образа, яка сушила два серця, зникла! Чи не так, люба мамо?

- Так, сину, так! - підтвердила Суаде-ханум. - Нехай вона випарується, як роса на сонці.

Чоловіки встали й почаркувалися. Чий келих із чиїм стукнувся, було важко визначити. Чи стукнулися келихи Усеїна й Фікрета, ніхто не помітив. Зрештою, це вже й не мало значення - головне відбулося. Фікрет-ефенді забрав назад колись кинуті в учителя Усеїна образливі слова. Вони випили. Що змусило Фікрета-ефенді взяти свої слова назад? Може, після інституту в його поглядах на суспільство щось змінилося? Якби ж то! Просто Фемі, Фікрет і Усеїн довгий час жили разом. Хоча між ними й траплялися іноді сварки і погляди їхні на життя були різні, а в дечому вони різко розходились, проте забути один одного вони не могли. Та це й природно для людей, що виросли й вивчилися разом. З натяку, з першого погляду вони розуміли один одного, і, що б між ними не трапилось, вони завжди мирилися. Були суперечки. Тепер уже немає. Все забуто. Забуто й те, що Усеїн - син бідного селянина Токтаргази, що ледь зводив кінці з кінцями і годував свою родину горіхами, дикими фруктами, ягодами, які збирав у лісах Кок-Козу. У Фемі й Фікрета є гроші, а в Усеїна нема, зате багатий він своїми думками. І хоча друзі не у всьому з ним згодні, але й не втручаються в його думки. Нехай собі думає, кому від цього шкода?!

Келихи спорожніли. Потім скуштували солоних фаршированих баклажанів, маслин. Келихи знову наповнилися і знову спорожніли. Тости проголошувалася то за здоров'я Суаде-ханум, те за здоров'я Аджире-ханум, то за присутніх друзів, за кожного окремо. Пили, власне, Усеїн і Фемі. Фікрет же спорожнив свій келих тільки раз, на початку. Після цього до алкоголю він навіть не доторкнувся. І особливої участі в розмові не брав. Сидів червоний, як варений рак, і мовчав. Учитель Усеїн помітив, що він відчуває себе не у своїй тарілці. Мовчазний Фікрет - це дуже незвично. Мовчуном його важко назвати. Дивно.

Кілька разів упіймавши на собі уважний погляд Усеїна, Фікрет йому чемно

посміхнувся. І, щоб не видати, що чимось обтяжений, взявся розповідати про деякі петербурзькі звичаї. Потім розказав про свої зустрічі з Бораганським, про те, що він викладає на східному факультеті Петербурзького університету і продовжує займатися видавничою справою, обладнав свою друкарню новими машинами, друкує брошури та книжки різними східними мовами.

Згадав і Фемі своє недовге перебування в столиці.

Розмова за столом велася стримано, обережно, наче співрозмовники, які сиділи один навпроти одного, боялися ненароком зачепити щось заборонене, що могло б викликати невдоволення у когось із них. І все-таки ця зустріч за багато заставленим столом не пройшла марно – крига скресла.

Була вже пізня ніч, коли гості разом із господарями, що вийшли їх проводити, спускалися по сходах у двір. Круглий яскравий місяць наче крейдою вибілів черепичні дахи та мінарети сонного міста. На вулиці чоловіки, щоб ще раз попрощатися, зупинилися під крислатою шовковицею. Суаде-ханум підвела Аджире з дитиною до фаетона і допомогла їй зручніше сісти.

– Я вже не можу їздити далеко, – сказала вона молодій жінці, стоячи біля підніжки.
– А вам це легше, виберіть час, сідайте в потяг і приїжджайте до нас.

– Якщо Аллах дозволить, обов'язково приїдемо! Не знаю, як складуться там наші справи, – із сумною посмішкою відповіла Аджире. – Уся надія – на одного з друзів чоловіка.

Її слова викликали подив у Суаде-ханум:

– Хіба Харджибіє не ваше село?

– Я родом звідти. Мої батьки там живуть. Але це така глухомань... У цьому селі є люди, що вороже ставляться до Усеїна. Боюся, важко нам там буде...

– Навіщо ж ви туди їдете?.. Хіба немає іншого місця?

Аджире зітхнула і, щоб приховати сум і сльози, відвернулась і почала вдягати дитині плетену шапочку.

– Інше місце, може, і є, – сказала Аджире після того, як справилася з хвилюванням.
– Але що робити? У Харджибіє живуть мої мати, батько, старші сестри...

Непомітно підійшов Фемі-ефенді. Зупинившись біля матері, обійняв за плечі і поклав їй голову на плече. Суаде-ханум посміхнулася, поплескала його по щоці.

– Ось тобі й маленька дитина! – кивнула до Аджире й запитала в сина: – Коли ви вже наговоритеся? І про що ви там шепочетесь? Знову про те, що трапилося в Сандури?

– Сандура ще торік помер, – відповів Фемі. – А ось Фікрет через три тижні збирається одружуватись.

– Фікрет? – недовіжливо подивилась на сина Суаде-ханум. – О Аллах! Невже нам призначено побачити і цей день! Нехай жениться, – сказала вона. – Що йому заважає?

– Гостей... – Фемі очима показав на Аджире-ханум, – він хоче прямо зараз відвезти в Алма-Тархан. А Усеїн не погоджується.

– Чекати три тижні... важкувато. Якщо захочуть... – Суаде-ханум сказала це

навмисно голосно, щоб почули Усеїн і Фікрет, що стояли під деревом. – Так, якщо захочуть, то самі приїдуть на весілля.

– На жаль, не зможемо, – відповів Усеїн. Разом із Фікретом він підходив до фаєтона.
– Незабаром у школі почнуться заняття.

Попрощавшись ще раз із господарями, він ступив однією ногою на підніжку і спритно прилаштувався біля дружини.

– Виходить, – сказав Усеїн Фікрету, – будемо чекати від вас депешу.

Фемі розбудив візника, що дрімав на передку, штурханом убік. Той стрепенувся, підібрав віжки, вйокнув, і фаєтон рушив з місця.

Мати, син і гість постояли, дивлячись услід екіпажу, доки він не завернув за ріг.

Коли піднімалися сходами, Суаде-ханум обережно штовхнула Фікрета ліктем:

– Для чого депеша? Він пообіцяв приїхати на весілля?

Фікрет похитав головою.

– Після весілля я напишу йому листа, і якщо він знайде час, то нас відвідає.

Вранці Умер відвіз у своєму фургоні дядька Усеїна та його дружину на залізничну станцію, допоміг їм занести до вагона валізи та кілька вузлів. Постояв перед вікном, доки рушив потяг. Дядько помахав йому рукою за каламутним склом. Потяг повіз Усеїна з сім'єю до Феодосії...

А через два дні, коли величезне пурпурове сонце повільно сідало за овид плаского степу, біля будинку Джаліля, сина Хати́па Мамбета, зупинився запряжений парою коней віз. Доки вчитель Усеїн та Аджире з дитиною, запліжені з ніг до голови, злазили з воза, їх вже чекали рідня й сусіди. З цієї хвилини їхнє житло наповнилося голосами чоловіків, жінок і дітей. Більше тижня тривало хош кельди – гостини друзів і близьких, які приходили привітати Усеї́дна й Аджире, побажати їм усього найкращого на новому місці. Коли гучні відвідини трохи вщухли, якось після сніданку Усеїн вийшов пройтися, щоб оглянути село. Взявши в руку ковінку зі срібною оздобою, він неквапливо пішов головною вулицею села. Йшов і озирався.

За три роки його відсутності помітних змін у селі не відбулося. На західній околиці здіймався над присадкуватими мазанками будинок Джемаледина-бея, на східній – будинок Аджи Ербаї́на Емірзака-огли. У центрі біліла мечеть Таш-Джамі з високим кам'яним мінаретом. Ноги до кісточок вгрузали в пухкий порошок. Під кам'яними огорожами сіріли вигорілі на сонці полин і верблюжа колючка, всипана дрібними малиновими квіточками. З веселим лементом бігали засмаглі голозаді діти, гралися в тісних двориках і тінистих завулках між високими тинами та глинобитними хатками. У вигорілому степу крізь жовте марево виднівся вітряний млин, його крила то повільно крутились, то завмирали.

"Ні, Харджибіє анітрохи не змінилося, – відзначив про себе Усеїн Шаміль. – Убоге, незатишне, запустіле, як і колись".

Він згадав свій перший приїзд у це село. Тоді тут було навіть краще. Тоді в Харджибіє було багато дуканів-крамничок. Дукан Аджи-Бекира, грека Васи́ля, Барбі-акая, дукан Бари-бея. Правда, найбагатшим тоді був дукан Талі́ба, в якому кожен міг не

тільки собі щось купити, а й посидіти за чашечкою кави, пограти в нарди чи доміно, покурити кальяну. Іноді там не раз виникали політичні суперечки, а то й доходило часом до взаємних образ чи бійок.

Вечорами з харчиги[\[46\]](#) доносилися голоси дівчат, що весело співали чини[\[47\]](#). По домівках розходилися пізно, хоча вдосвіта усім треба було йти на польові роботи. З роботи поверталися в сутінках. І знову заповнювалися харчиги, дукан Таліба, звідкись іздалеку долітав монотонний скрип воза і пісня запізненого подорожнього...

Життя в селі й тоді протікало так само одноманітно, нудно й безрадісно. Але ніхто не ремствував, не гнівив Аллаха. Ніхто не знав, що можна жити якимось інакше. І ніхто не сподівався, що насувається лихо...

Одного сірого похмурого дня до Харджибіє долетіла чорна звістка про те, що почалася російсько-японська війна. Здорові сильні йігіти змушені були залишити рідні домівки і, заповнивши ешелони на станції Сім Криниць, вирушити на край світу, в Порт-Артур. Там вони проливали кров за царя, гинули під кулями й снарядами, захищаючи імперію. За душі загиблих на війні татарських йігітів у мечетях лунали молитви, і мулли заспокоювали рідних та близьких полеглих і запевняли, що вони потраплять до раю.

А ті йігіти, кому пощастило залишитися живими, повернулися додому каліками, без ніг, без рук.

Жодної школи в Харджибіє на той час не було і близько. І вісім заможних батьків захотіли, щоб їхні сини стали освіченими людьми. Вони домовилися між собою і запросили із Сараймена вчителя Усеїна, пообіцяли йому платню чотириста карбованців на рік, а коли одержали його згоду, то, як почесну людину, привезли вчителя в Харджибіє на диліжансі. І молодий оджа заповідливо взявся вчити грамоті вісьмох хлопчиків.

Коли ж тут було створено "Джемієті хайріє"[\[48\]](#), то на пожертвуванні населенням кошти Усеїн збудував нову школу. Стіни місцеві майстри звели з великих черепашкових каменів. Стелю на прохання вчителя вони зробили високу, а вікна широкі, бо дітям під час навчання потрібно більше повітря й світла.

Як Усеїн-оджа й передбачав, до школи почали ходити діти із сусідніх сіл. Зрештою учнів набралось так багато, що в класах стало тісно. Тому зі старшими учнями доводилося займатись у вечірню зміну. Були запрошені ще двоє вчителів – Ібраїм Караманов і Таїр Бурнаш. Та незабаром вчителі зрозуміли, що головний недолік школи не в тісноті, а в тому, що підручники "Хаваджеи субъян"[\[49\]](#) і "Къылавуз"[\[50\]](#) безнадійно застаріли. Нікого, хто б міг скласти і випустити нові підручники, крім Ісмаїла Гаспринського, не було. А Гаспринському, здається, поки що було не до цього...

Словом, обставини змусили вчителя Усеїна самого складати нові, рукописні, підручники і за ними навчати дітей.

Учитель, звичайно ж, не міг не бачити, що не тільки школа, але й саме село, його звичаї та побут населення потребували реформ. Йому було гірко від того, що селяни тільки тим і живуть, що важко працюють, але не мають власної землі. Усі родючі землі

навколо Харджибіє належали кільком беям. Безмежні землі були незорані й пустували.

По приїзді Усеїна-оджа в Харджибіє восьмеро заможних батьків, що найняли його в школу, вдоволено подумали: "Слава Аллаху, вже наші діти навчатися читати Коран..." І вчитель Усеїн виправдав їхні сподівання. Він навчав дітей читати Коран, але разом із тим намагався їм пояснити, що читання Корану для їхнього майбутнього – ще далеко не все. І за мету поставив собі не підготовку муллів, бо хотів виховати людей, здатних працювати в державних установах, людей, що могли б принести хоч трохи користі своєму народу. Він навчав дітей арифметиці, геометрії, рідній мові. Перекладав вірші Пушкіна й Міцкевича, читав їх дітям майстерно, як справжній актор. У розклад уроків увів і музику. Спів дітей супроводжував грою на скрипці. Скрипка на той час була модним інструментом майже в кожному будинку. Але Усеїн-оджа був не просто аматором, він був чудовим скрипалем...

Згадуючи про це, вчитель повільно йшов серединою курної вулиці, що розділяла село надвоє. Сонце вже піднялося високо й припікало голову. Учитель ішов і з сумом думав про те, що держава дивиться на цей казковий край лише як на місце, де можна відпочивати, лікуватися від хвороб, але нічого не робить для того, щоб хоч якось полегшити життя корінного населення.

Усеїну-оджа згадалося, як одного разу він поїхав у повітову Земельну управу з проханням про передачу частини вакуфних [\[51\]](#) земель найбіднішим, безземельним родинам, і раптом побачив на залізничній станції виснажених людей, босих, обірваних, закованих у кайдани, їх вантажили в товарний потяг, певно, відправляли в Сибір на каторгу. І зараз перед його очима виникли ці виснажені, із запалими, тьманими очима нещасні люди. Він так розхвилювався, що його аж вхопило за серце. Він зупинився. Щоб звільнитися від важких думок, сперся обома руками на ковіньку і став дивитися на синіюче на обрії море. У цю мить воно здавалося особливо синім, море переливалося сліпучими відблисками, наче грали на сонці розкидані скалки величезного дзеркала. З моря повівав легкий солонуватий вітер і холодив обличчя... Колишні думи вивітрилися з голови, поступилися місцем іншим, ще тяжчим. Йому згадалося повстання робітників у Керчі, свідком якого він випадково став. У ті роки Усеїн-оджа підтримував тісні зв'язки з людьми, які в Керчі займалися політикою. Як тільки випадав вільний день, то відразу вирушав у Керч. Довгі години проводив він із новими друзями. І хоча розмови з ними не втішали, а швидше, навпаки, ще більше роз'ятрювали душу, зате вони подавали надію, адже не розради шукав молодий учитель, а поради, як жити далі.

Деякі з його знайомих, щоб прогодувати свої родини, гнули спина з ранку до вечора на цигарковій фабриці грецького купця Месаксуді, де їхня праця оплачувалася за найнижчими розцінками. Коли закінчувався робочий день, люди йшли додому найчастіше не прямою дорогою, а звертали праворуч і потрапляли в дешеву харчевню "Алаша", власником якої був Апач-Емір із Ташавула. Люди подовгу засиджувалися тут, пили донестями, забуваючи, що вдома їх чекали голодні дружина й діти. Були серед робітників три-чотири чоловіки, що проходили повз цю харчевню, не звертаючи на неї уваги, і йшли далі, до скелястого берега моря; там у рибацькій халупці вони

зустрічалися з людиною, яку всі звали Мазуркою. Це було, напевно, його прізвисько. Високий, сухорлявий. Його очі здавалися нерухожими й скляними. Хоча сам він був дуже неспокійним.

Одного разу Усеїн-оджа приїхав сюди увечері з Харджибіє. Друзі звели його з Мазуркою, що приїжджав уночі на моторному човні з Балаклави, зустрічався з робітниками цигаркової фабрики і відразу їхав назад. На Мазурку Усеїн Токтаргази справив гарне враження.

- Я вчитель, - сказав Токтаргази, - навчаю дітей бідних селян, які все життя оборюють і засівають землі беїв у Харджибіє, найбагатший із них Емірзаков. Йому належать землі всього села. Чому земля в руках однієї чи кількох людей? Чому не всього населення?

Мазурка вислухав його і був приємно здивований, що в забитому татарському селі є молоді люди, що правильно відчують хвороби суспільства.

- Гарзд, - мовив Мазурка, - наступного разу ми з вами поговоримо про серйозніші справи, ніж Месаксуді та Емірзаков. Завтра робота на фабриці буде зупинена, о другій годині дня робітники вийдуть на демонстрацію. Ви відповідаєте за приєднання до демонстрації вчителів Керчі.

- Добре, - відповів Усеїн-оджа.

Попередивши Усеїна про дотримання суворої таємниці щодо демонстрації, Мазурка попросив його негайно йти на склад цементного заводу, де його повинен чекати чоловік у чариках і шкіряній шапці.

Наступного дня демонстрація розпочалася за встановленим планом. Робота у всіх цехах була зупинена. Сотні робітників зібралися на Фонтанній площі і колоною рушили до центру міста. Солдати, що охороняли фабрику, намагалися їх зупинити, але не змогли. До них приєдналися і вантажники морського порту, працівники залізничної станції, вчителі й селяни, що приїхали вночі з навколишніх сіл. За порадою Усеїна на демонстрацію прийшли його колеги Ібраїм Караманов і Таїр Бурнаш із Харджибіє. Вони змішалися з учасниками демонстрації. Робітники несли гасла: "Вимагаємо восьмигодинного робочого дня! Підвищення заробітної плати! Людських прав!" Ці гасла були написані Усеїном-оджею і Таїром Бурнашем уночі при світлі газової лампи в коридорі цементного складу. Колона демонстрантів рухалася по місту, до неї приєднувалися все нові й нові люди. Дехто з учасників викрикував "Геть самодержавство!"

Але серед людей завжди є довгі вуха. Уночі двоє кінних поліцейських прискакали до будинку Месаксуді й повідомили: завтра відбудеться демонстрація робітників фабрики. Месаксуді терміново зв'язався з начальником жандармської управи і попросив його вжити заходів. Той передав начальнику гарнізону, щоб наказав офіцерам привести війська в бойову готовність.

Коли робітники підійшли до Червоної церкви, по демонстрантах вдарили легкі гармати, встановлені біля морської казарми та на горі Мітридат. Робітники намагалися

не піддаватися паніці й поводитися спокійно. Та коли почали падати люди і з'явилася кров, закричали жінки, і всі почали розбігатися.

Усеїн-оджа тоді ледве не загинув. У той час він ще був неодружений і знімав окрему кімнату в будинку Менлібея. Після пережитого в Керчі він довгий час не виїжджав за межі села. Весь день його був зайнятий у школі, а вечорами він довго просиджував за столом, поклавши перед собою папір і вмочивши перо в чорнило – намагався описати все, що він відчув, і побачив, як тріскає навколо земля, наче перегрітий на вогні бубон, як падають, скрикуючи, підкошені осколками люди – чоловіка, жінки, діти на залиту кров'ю бруківку. В одну з безсонних ночей народилися рядки, які спливли в пам'яті, коли Усеїн-оджа дивився вдалину на мерехтливе море:

*Ноче, не заколисуй нас
В темний і сонний час.
Злякано скиглить душа –
Темінь страшніша ножа.
Той, в кого серце німе,
Навіть при світлі засне.
Не піддамося ми сну,
Хочем побачить весну.
Мрії у снах не для нас,
Час вже вставати. Час.*

Два місяці Усеїн-оджа не відлучався з села. Нарешті не витримав і знову поїхав у Керч провідати друзів. І не повернувся. Колеги чекали його день, другий, а його все не було. Тоді Ібраїм Караманов і Таїр Бурнаш вирушили в Керч на його пошуки. Чотири доби вони ходили по знайомих, розпитували, але ніхто нічого про нього не знав. Звернулися в поліцейську дільницю. І зрештою знайшли Усеїна-оджа серед арештантів за підозрою в убивстві начальника Керченської поліцейської управи. Караманов і Бурнаш сповістили про це місцевим учителям російської мови Емір-Алі Каїшеву і Менсеїту Комюрджи, щоб поручилися за Усеїна-оджу і звільнили його з-під арешту.

Якийсь час Усеїн Шаміль жив відлюдником.

Але терпіння вистачило в нього ненадовго і цього разу. У керченських друзів, виявляється, він роздобув гектограф. І тепер по ночах, коли всі лягали спати, при світлі лампи друкував на гектографі прокламації, що закликали до протесту проти тиранії, несправедливості чиновників державних установ. А по п'ятницях, у святий мусульманський день, коли правовірні не працюють, а в школі немає занять, набивши прокламаціями кишені й пазуху, ходив навколишніми селами й комусь їх роздавав, непомітно підсовував.

Якось Менлібей зустрівся з учителем біля хвіртки, коли той кудись ішов, і дуже здивувався, помітивши, що його постоялець раптово розтовстів, наче за одним обідом барана з'їв.

– Доброї вам дороги, учителю, – улесливо посміхнувся і заштрикав своїми маленькими гострими очима статуру Усеїна. – Чи далеко зібрались?

- На базар, у Дормен, - кинув на ходу Усеїн-оджа і пішов геть.

Жоден мускул при цьому не здригнувся на його обличчі й не показав розгубленості, що видає людину, коли вона говорить неправду.

Усеїн-оджа повернувся вранці наступного дня. Змарнілий, втомлений, у зім'ятому одязі.

Пройшло ще зо два тижні.

Якось серед ночі Менлібей почув у сусідній кімнаті якісь дивні звуки. Не полінувався встати з ліжка і, роблячи вигляд, що вирішив зазирнути до коней у стайню, вийшов у двір; у вікні вчителя горіло світло. Менлібей навшпиньках підійшов до вікна і одним оком зазирнув у щілину між фіранками. Учитель за допомогою якогось дивного апарату щось друкував. Менлібей нічого не зрозумів, але був дуже здивований. Знизавши плечима, він нечутно відійшов від вікна.

А через чотири дні в селі з'явився урядник. Він рушив до будинку Менлібея, зайшов до кімнати вчителя і перекинув усе в ній догори дном. Щось шукав. Але ніяких ознак антиурядової діяльності знайти не зміг. На щастя, за день до цього учень Усеїна-оджі, молодший брат учителя російської мови Таїра Бурнаша - Азиз Бурнаш, відніс гектограф і сховав на цвинтарі.

В урядника, виявляється, вже давно виникли підозри стосовно вчителя Усеїна. І хоч він нічого не знайшов, але встановив за його будинком негласний нагляд.

Одного осіннього вечора до Усеїна приїхав із Керчі Емір-Алі Каїшев. Посиділи. Попили кави. Поговорили. Гість прочитав свою п'єсу "Жовті листи". Господар уважно слухав, час від часу висловлював якісь зауваження. Розмова не вмовкала до ранку. На світанку, потискуючи на прощання Усеїну руку, Емір-Алі сказав: "Мене до вас послали друзі. Вони вас просять... Потерпіть. Утримайтеся від необачних вчинків. Становище зараз напружене. Реакція посилилася. Кругом шибениці... Людей заковують у кайдани й женуть до Сибіру. Займайтеся викладанням".

Усеїн-оджа з ним погодився. Він був уже не хлопчик. Пора було подумати й про особисте життя. У його віці чоловік уже має дружину, дітей. Йому давно подобалася одна дівчина в цьому селі, молодша із шести дочок хати́па[52] Мамбета - Аджире. Туди й заслав сватів учитель Усеїн.

Хатип Мамбет мав одного коня, двох волів і невелику ділянку землі. Він був людиною мовчазною, тихою, але досить непогано жив на прибутки від передачі в оренду вакуфних земель мечеті.

Учитель Усеїн був йому до душі. Без зайвого шуму влаштував він весілля і видав Аджире заміж за Усеїна. Оселив їх у невеликому, але новому будинку.

Та не пройшло й року, як у селі знову з'явився урядник. Цього разу він не шукав зустрічі з учителем. Поговорив лише з Менлібеєм і поїхав собі. А незабаром із повітової поліцейської управи прибув старший інспектор Трандафіліді та двоє озброєних вартових. Вони пішли прямо до будинку, де мешкав учитель Усеїн Шаміль Токгаргази. Безцеремонно постукали в двері і викликали його в двір. Інспектор вийняв із кишені блокнот, погортав, знайшов потрібну сторінку й прочитав: "Учитель села Харджибіє

Токтаргази-огли Усеїн Шаміль читає газети, в яких надруковані статті проти його величності та поширює серед населення прокламації проти існуючого ладу".

Після цього інспектор відшукав серед паперів у своїй сумці потрібного аркуша й простягнув учителю:

- Прошу ознайомитися!

Усеїн-оджа взяв папір і розгорнув.

"На підставі наказу № 213 повітової земської управи від 1907 року липня місяця 14 дня Токтаргази-огли Усеїну Шамілю категорично забороняється проживання в селі Харджибіє..."

Усеїн-оджа посміхнувся. Лише блідість обличчя і ледь помітне тремтіння в руках видавали його хвилювання. Він ознайомився з рішенням і підписався.

- Дивися в мене, вчителю Усеїне! - сказав Трандафіліді, плутаючи татарські й російські слова, і погрозив зашкарублим пальцем. - Протягом двох діб, не пізніше! Я не маю звички передавати накази двічі! Через три дні приїду перевірити. Якщо ти ще будеш у Харджибіє, відвезу тебе в Феодосію і замкну до в'язниці. А звідти не вийдеш! Зрозумів?

- І куди я мушу виїхати? - запитав Токгаргази.

- Куди хочеш! - відповів старший інспектор. - Якомога далі з Феодосійського повіту!..

Учитель Усеїн був безсилий проти цього наказу. Навіть усе село, склавшись, не змогло б його захистити. Люди могли тільки на словах висловити йому своє співчуття, обурюватися несправедливістю влади. І вчитель разом із дружиною залишив село.

Хатип Мамбет дав їм бричку, коней, і вони доїхали до залізничної станції.

...То було три роки тому.

Усеїн-оджа приїхав у це село вдруге. Спека. Поблизу жодного дерева, щоб заховатись у тінь, відпочити. Ніде не видно ні душі. Учителю відомі звички жителів Харджибіє. В цю пору молоді йігіти й жінки в полі, а літні чоловіки, певно, в дуکانі, де можна посидіти в прохолоді за приємною бесідою й насолодитись чашечкою кави.

Усеїн-оджа завернув за кут і зайшов у дуکان. У приміщенні пахло вогкістю, смолою і затхлим, залежаним товаром. З бокової кімнати вийшов хазяїн. Учитель відразу впізнав Таліба, хоча той помітно розтовстів, на його скронях з'явилася сивина. Таліб теж відразу впізнав Усеїна-оджу, посміхнувся, обняв його, поплескуючи по спині.

- Виходить, приїхали? Хош кельдинъиз! Ласкаво просимо! - сказав хазяїн крамниці, оцінюючи його з голови до ніг. - Даруйте, я не зміг прийти до вас додому, щоб привітати з приїздом. Їздив у Дормен по товари. А ви, здається, зовсім не змінилися.

Токтаргази добре знав крамаря Таліба. Він дуже хитрий і спостережливий, цей в'юнкий пузань із гострими, як шило, очима. Ніщо не вислизне від його уваги. Усіх він знає. Хто з ким дружить, хто з ким ворогує, хто про кого і що говорить - про все обізнаний дуکانщик Таліб. І коли треба, вміло цим користується.

- Звичайно, не змінився! - посміхнувся Токгаргази, теж з цікавістю розглядаючи старого знайомого. - Навіть на голові в мене та сама шапка, що була в Харджибіє.

Таліб сів на мішок з крупами і, вдавши, що не помітив іронії у словах учителя, вийняв із кишені кисета і почав скручувати цигарку.

- Де влаштувалися? - поцікавився ногайським діалектом. - У старому будинку?

Учитель кивнув і запитав:

- А у вас як справи? Чи жваво йде торгівля?

Таліб закурив цигарку, затягнувся, наповнюючи легені димом.

- Справи кепські, - сказав, із хрипом видихаючи сизі клуби диму. - Агалари[53] не дуже охоче беруть товар. У Феодосії в них свої постачальники, усе, що треба, привозять. А в селянина-обідранця вистачає грошей тільки на покупку дріб'язку: цвяхи для підків, господарське мило, олія, глибокі галоші, горілка... - Таліб посміхнувся і похитав головою. - От що йде добре - так це горілка, бо в більшості на місця на місце кавові чашки. - Де ви були ці три роки? У гірських краях?

Розповідали, що Таліб прибув у Харджибіє з Трапезунду. Спочатку в селі ніхто не розумів його діалекту. "Ти якою це мовою говориш?" - сміялися люди. Таліб був молодий, швидко навчився говорити місцевою говіркою.

- Якийсь час я жив у Кок-Козі, - відповів Усеїн Шаміль. - Потім в Айвасилі... Працював у міністерській школі.

У цей час на порозі з'явився хлопчик років дванадцяти. Його скуйовджене, давно не стрижене волосся стирчало їжачком.

- Іди й скажи Меджит-акаю, нехай принесе кави! - звелів йому Таліб і додав: - Скажи, що для вчителя Усеїна.

Хлопчик зацікавлено глянув на нову людину. Посміхнувся. Він упізнав учителя. Повернувся, було, щоб побігти виконувати доручення, але Усеїн-оджа його зупинив.

- Не варто, - сказав він. - Я щойно пив каву.

Хлопчик якийсь час постояв, дивлячись чорними антрацитовими очима на вчителя і посміхався. А потім зник у прочілі дверей. Усеїн-оджа розпрощався з крамарем і вийшов з дукану. Наче ступив у піч - така була спека. Повітря обпалювало обличчя, руки, було важко дихати. Щоб врятуватися від сонця, треба швидше ховатися в тінь. Але де вона, рятівна тінь, якщо сонце в зеніті, а поблизу жодного дерева? Може, повернутись додому? Але він два тижні просидів серед тісних стін, приймаючи гостей, розмовляв із ними, радів, що люди не забули його. Виходить, це село для нього не чуже. У його камінні, землі, людях, що вміють читати, писати, є і його праця, і його старання, любов. Три роки тому людина, що зустрічала Усеїна-оджа на вулиці, шанобливо кланялась, виражаючи йому свою повагу і вдячність. Усі вони в степу, на роботі.

Учитель поправив шапку, що раз у раз сповзала до потилиці густими кучерями, і пішов курною дорогою, розписаною слідами гарб, кінськими копитами й кізяками. Він хотів побачитися з Ібраїмом Карамановим, що продовжував учителювати в тутешній школі. Колись вони були досить близькі. Йому подобався цей кремезний чоловік із засмаглим до чорноти обличчям. Усеїн-оджа завжди був із ним відвертий. Чому?.. Можливо, тому, що у вчителя Ібраїма відкритий світлий погляд, відразу переймаєшся

до нього довірою. Родом він, здається, з Таракташа... Таїр Бурнаш викладає російську мову. А він пише вірші.

Може, кинути писати вірші, щоб зберегти хоч трохи вільного часу? Уже скільки разів проклинав я віршування! Стільки лих звалило воно на мою голову... Ніколи більше не писатиму! Жодного вірша! Та чи можливо це? Це ж все одно, що вийти із задимленої хати і не вдихнути свіжого повітря. Ні, без цього я не можу. Бачить Аллах, не можу. Дивлячись під ноги, на свої запилюжені черевики, що м'яко провалювалися в дорожню куряву, Усеїн-оджа бубнів під ніс вірші, що крутилися в голові, наче музика.

Учитель задумливо йшов вулицею, тримаючи за спиною ціпка. Три роки тому він залишив це село. А тепер його знову сюди запросили. І він не став вператися. Прийняв запрошення, повернувся. Чому він повернувся туди, звідки був вигнаний? Адже тут чимало людей, які все ще його ненавидять. При зустрічі з ним у них псується настрій, а їхні обличчя робляться кам'яними... То чому ж він повернувся в Харджибіє? Що його тут чекає? На це ніхто не може дати відповіді. Ні сам учитель, ні жителі села. Очевидно, його вабила школа, яку він сам колись відкрив. Адже стільки зусиль довелося докласти, щоб навчити не тільки дітей, але й багатьох батьків хоча б відрізнити чорне від білого. Він зірвав і відкинув темну пов'язку нещастя, що затуляла людям очі, аби вони побачили світло. Він пишався тим, чого досягнув. І люди почували вдячність до нього... У цьому селі він полюбив красиву розумну дівчину, одружився з нею. У них народилася донька, і вони назвали її Нуріє, але недовго прожила небога, померла..

- Хай стане беєм, Усеїне-муалім, той, хто вас побачить...

Учитель здригнувся і повернув голову. Чи справді чує він цей голос? Біля великої зеленої брами високого будинку, склавши руки на голому круглому животі, стояв Аджиредин Ербаїн Емірзак-огли і посміхався:

- Не проходите мимо, учителю. Зайдіть і в мій дім!

Аджи Ербаїн... Ім'я бея було записане на обкладинці Корану, коли той з'явився на світ, щоб його все життя супроводжували багатство й везіння. А в селі його всі шанобливо звали Аджиредином Емірзаком-огли.

- Дякую вам, Аджи Ербаїне-ефенді! - відповів учитель Усеїн і злегка вклонився, приклавши праву руку до серця. - Але я поспішаю.

- Не встигли приїхати, а вже й справи? Що ж це за справи такі? - Аджи Ербаїн пішов до вчителя, застібаючи на сорочці гудзики. - Я дуже на вас ображусь, якщо не зайдете до нас хоч на кілька хвилин і не вип'єте фільджан кави.

- Зайду, неодмінно зайду, але іншим разом, - сказав учитель. - А зараз... вибачте, не можу.

Та Аджи Ербаїн, що не звик вислуховувати чийсь заперечення, узяв учителя під руку, міцно стис йому лікоть короткими й товстими пальцями і потягнув до себе додому. У вчителя, звісно, сили в руках було не менше, ніж в Аджи Ербаїна, але, на жаль, тільки в руках. А в Аджиредина Емірзака-огли і хода, і манера розмовляти з ледь помітною усмішкою, і погляд уособлювали цю саму силу. Його ім'я в селі означало

владу. Відмова чи опір Аджиредину Емірзаку-огли нікому нічого доброго не обіцяло. Тому вчитель вирішив не сперечатись і пішов до нього в дім.

У напівсутінках прохолодної кімнати на постелених миндерах сиділи літні чоловіки.

– Агаларе! – звернувся до них хазяїн дому. – Подивіться, хто до нас прийшов!

Розмова урвалася. Чоловіки, всі, як один, пишно вдягнені, здивовано подивились на гостя. Він упізнав їх усіх: Джемаледин, Баки Барієв, Ресиль Ефенді, Ебу-Бекир, Адиль-бей... Ні, Усеїн-оджа їх не забув.

– Ласкаво просимо, муаліме! – першим подав голос рудий Адиль-бей, що сидів найближче до нього, на краю миндера, тоді як усі інші все ще були розгублені. Ледь піднявшись, він двома руками потиснув руку вчителя. – Якщо раз залишив Харджибіє і повернувся, то, думаю, більше вже його не залишиш!

– Певно, що так... – відповів учитель і, визволивши свою руку з пітних долонь Адиль-бея, притулив її до грудей і обвів поглядом сидячих. – Дуже радий, що ми знову зустрілися.

– І ми... Дуже раді, що вчитель наших дітей живий і здоровий, – сказав Аджиредин Емірзак-огли.

Господар дому мовив ці слова, щоб підкреслити свою значущість і з першої хвилини дати зрозуміти вчителю, що він, Аджи Ербаїн, може ні на кого не зважати і гнути свою лінію, а заодно йому хотілося показати свою великодушність. Учитель це зрозумів. Бо ніхто інший і не поворухнувся, не підвівся хоча б задля пристойності, як заведено на Сході, коли входить шановний гість. Однак учитель не звернув уваги на їхню зарозумілість і в душі тільки посміювався, адже він дотримався звичаю і був чемним. Тож підходив до кожного окремо і тиснув руку, цікавлячись здоров'ям.

Нарешті Аджи Ербаїн показав учителю, куди сідати. І, коли він сів біля нього, Ебу-Бекир-бей прочитав коротку молитву на честь повернення вчителя до села, по завершенню якої всі провели долонями по обличчях.

– Ще тиждень тому мені стало відомо, що ви приїхали, – сказав Аджиредин Емірзак-огли. – Я думав, ви відвідаєте наш дім. Але ви не подарували нам такої честі... Розумію, розумію, у вас ці дні було багато людей... Тепер назавжди до нас?

– Так! – відповів учитель. – Якщо Аллах того бажає...

– Торік я чув, ви сиділи у в'язниці.

Ебу-Бекир зненацька чхнув. Кава з фільджана хлюпнула на коліна. Він поспішно поставив фільджан на тацю. – Але це була, певно, брехня? Чи не так?

– У в'язниці, кажете? – знизав плечима вчитель. – Мабуть, хтось бажане видав за істину. А ви, побачивши мене на волі, засмутилися, Ебу-Бекир-ефенді?

– Ну, що ви!.. – розвів той руками. – Просто ми довго про вас нічого не чули, от і все...

– Я викладав у міністерській школі в Айвасилі. – Почувши ці слова, Аджи Ербаїн, Ебу-Бекир та Джемаледин презирнулися.

– У міністерській школі?.. – Ебу-Бекир підняв голову, вирівняв спину і, кліпаючи очима без вій, недовіжливо витріщився на вчителя. – І ви залишили Айвасиль? Це

прекрасне село? І знову приїхали в степ, де не росте навіть домуз-тамир[54]?

Тихо відчинилися двері, і зайшла молода жінка. На голові вишита золотом феска з китицею, що спадала на рум'яне обличчя, на поясі блакитна шовкова хустка з торочками. Вона принесла лише один фільджан кави. Опустившись на коліно, обережно поставила його перед учителем і неквапливо вийшла.

- Так! - відповів учитель після того як жінка пішла.- Саме так і залишив!

- Дивна ви людина... - сказав Джемаледін-бей. - Людина завжди прагне до кращого. А у вас все навпаки.

- А хіба Харджибіє погане село? - глянув на нього Усеїн. - Якщо це так, то чому ж ви самі звідси не їдете? Селяни запросили мене, от я й приїхав. Не зміг відмовити. А по-вашому, я зробив щось не так?

Джемаледин-ефенді зняв із голови каракулеву шапку з пласким верхом, великою червоною хусткою витер чоло, шию і знову натягнув шапку на пітну голову.

- Селяни? - перепитав він. Від хвилювання його обличчя розчервонілося, а на шиї набряк живчик. - А хто це такі - селяни?

- Люди, що мешкають у селі, - незворушно відповів Усеїн-оджа.

- Вас запросили в село оці брудноп'яті, наче вони тут господарі?!- гаркнув раптом Джемаледин диким голосом. - Але ж господарі - ми! - різким жестом руки показав на тих, що сиділи в кімнаті. - І вам, Усеїне-оджа, це мусить бути відомо!

Аджи Ербаїн сидів, відкинувшись на притулену до стіни подушку, витягнув одну ногу, а другу зігнув у коліні. Він ривком відірвав спину від подушки.

- Даруйте, - з металом у голосі мовив він, звертаючись до Джемаледина.- Ми побачилися з Усеїном-оджею через три з половиною роки. І замість того, щоб розпитати про його здоров'я, почали з ним сваритися. Це не по-мусульманськи, агаларе. Якщо у вас є серйозна розмова до Усеїна-оджи, знайдіть для цього інший час та інше місце. А зараз учитель- гість мого дому. Не забувайте цього, агаларе.

- Я не сварюся, Аджиредине! - примирливо обізвався Джемаледин-бей. - Я просто хотів зайвий раз нагадати... Каже, селяни запросили! А ми? Ми його запрошували? Скажімо, вам, Аджиредине-ефенді, було відомо, що Усеїн-оджа повернеться в Харджибіє?

- Так, було відомо, - відповів Аджи Ербаїн, опустивши очі. - І прошу вас залишити цю розмову! - сказав Аджи Ербаїн і присунув фільджан з кавою до Усеїна-оджі. - Прошу, пийте!

Джемаледин і Ебу-Бекир презирнулись, дивуючись підкресленій делікатності Аджи Ербаїна, його шанобливому звертанню до вчителя, і знизали плечима.

- Нічого не розумію, - буркнув Ебу-Бекир.

- А я навпаки, все дуже добре розумію, - пошепки відповів Джемаледин і посміхнувся, скося глянув на нього і зарозуміло підняв брову.

- А як там у ваших краях?... - запитав Адиль-бей вчителя, аби повернути розмову в інше русло. - Що цікавого в задиристих татів[55]? Як поживають? Чи живуть, як і раніше, одним лише таке питає [56]?

- А що в них ще може бути? Калакай ^[57] чи свіжа баранина? - мовив Джемаледин і хихикнув, задоволений своїм жартом. - Щоб спекти калакай, потрібне вершкове масло. А де тату його взяти?

- Справа не в таке пите, - мовив учитель, насупив брови, відсморбнув кави й поставив фільджан на тацю. - Тати володіють великими виноградниками, прекрасними садами. Напевно, на світі немає таких фруктів і ягід, яких би вони не збирали...

- А в нас, ногайців? - перебив його Ебу-Бекир. - У нас - пшениця! М'ясо!..

- Про що це свідчить? - посміхнувся Усеїн-оджа. - Про те, що і тати, й ногайці можуть мати все, що їм треба: фрукти, пшеницю, м'ясо.

Розмова потекла в нове русло, але її зухвалий тон не змінився.

- У нас так багато розумників... - з усмішкою мовив Ебу-Бекир. - Ось ви, наприклад, три роки їли наш калакай, а не здогадалися привезти хоча б одну гарбу цибулі. А могли ж домовитися з людьми в Кок-Козі... Велика, приплюснута цибуля, величиною з тарілку, солодка, як яблуко. Ви, звичайно, знаєте сорт, який я маю на увазі...

- Я не привіз цибулі, Ебу-Бекире-ефенді, бо я вчитель, а не комерсант, - відповів Усеїн-оджа. - І вважаю, що покликаний для важливіших справ.

Джемаледин і Аджиредин Емірзак-огли насупилися і, сидячи, погойдувалися, вступившись у фільджани, певно, роздумували, яка різниця між комерсантом і вчителем і хто з них важливіший.

Ебу-Бекир мигцем глянув на хазяїна дому і тоном скривдженої людини пробурмотав:

- Ми ж не хочемо даром...

- Розумію. У наш час ніщо даром не робиться, - відповів учитель, його погляд затримався на фільджанах, що стояли на тацях. Кава вже вихолола. "Випити залпом і розпрощатись". Та він помітив, що співрозмовники дивляться на нього, немов чогось чекають. - Але справа не тільки в грошах, - сказав Усеїн-оджа. - Дорога далека. Наші низькорослі коні швидко стомлюються. Селяни з-під Ай-Петрі воліють возити свій товар у Євпаторію, Мелітополь. А в ці краї не їдуть. Так заведено здавна. Чому - не знаю.

Один віз цибулі... Що значить для кожного з цих беїв один віз цибулі?.. Учитель розумів, що не може ця проблема серйозно їх турбувати. Цибулю згадали, щоб хоч якось кольнути його, підкреслити ще раз, що він не свій, не з місцевих, прибув сюди не з Сараймену, Кірлеуту, Казантипу, Такилу, Башаулу, Джавтобе, Казауду, Узунаяку чи з Ченгелеку - не з одного з цих степових селищ, а приваландався аж

з-під Ай-Петрі, із села Кок-Коз, де живуть, як вважають степовики-ногайці, лише норовисті люди. І цей оджа, анітрохи не кращий за своїх односельців, замість навчання і виховання дітей Харджибіє, засмічує їм голови богохульством, і декому вже добре замакітрив голови. Тому його несподіване повернення й заціпило сидячих тут агалар, роз'ятрило в їхніх душах старі рани...

Чому дивуватись? Адже ці агалари три роки тому вислали вчителя з села, і це, певно, коштувало їм чимало грошей. Адже в наш час за все платять: хочеш зробити комусь добро - плати, хочеш зробити зло - теж плати. Довелося їм, мабуть, підсунути

хабаря спершу працівникам керченської, а потім і феодосійської поліцейських управ. Ці люди влітку і взимку бігали по волосних і земських управах, доводячи, що від учителя Усеїна Шаміля Токтаргази їм тільки збитки. Коли ж Трандафіліді нарешті витурих Усеїна-оджу з села, вони з полегшенням зітхнули. І раптом – треба ж таке! Учитель знову в Харджибіє... Самі селяни, звісно, не могли його повернути. Тут щось не те. І цього не міг зрозуміти жоден сільський бей. Тому Джемаледин і розходився, що нічого не знає. А для чого обурюватись? Це все одно що кулаками лупцювати повітря. Раз їм вдалося виселити вчителя з села, а вдруге може й не вдатись. "Простолюди любить учителя, – думали агалари, – і може не дати його в образі". Зараз це розуміє, мабуть, лише Аджи Ербаїн, хитрий і обережний. А без хитрості й сила нічого не варта. У нього шістдесят пар волів, тридцять двоє коней, чотириста десятин землі. Аджи Ербаїн обробляє ці землі й вирощує худобу. Гарба цибулі – гарний жарт! Та якщо Аджи Ербаїн у будь-яку пору року стане на березі Ельтингену лицем до Кавказу і ворухне пальцем, то вже наступного дня з Темрюка прибудуть до нього каравани овочів! Заковика тут не в цибулі, а в тому, що Усеїн-оджа повернувся в село і знову буде сіяти смуту серед селян, підбивати їх до вільнодумства. Не доведи Аллах, дійде до вух його світлості губернатора, і в нього знову складеться погане враження про село.

– Оце й виходить, Усеїне-оджа, – мовив Джемаледин і тяжко зітхнув. – Ми вас не запрошували в Харджибіє, а ви приїхали....

– Приїхав, – погодився вчитель, – бо мої кращі спогади пов'язані з цим селом. Я багато сил віддав місцевій школі, дітям, яких навчав. Ось їхні батьки й покликали мене... А якби покликали ви, – подивився на Джемаледина і на Ебу-Бекира, – то я б не приїхав.

У Джемаледина й Ебу-Бекира очі стали, як п'ятаки. У кімнаті запанувала тиша. Пройшло кілька тягучих хвилин дзвінкої тиші, доки Аджи Ербаїн кашлянув у кулак і низьким від стримуваного гніву голосом запитав, переходячи на "ти":

– Не приїхав би?... А якби тебе запросив я? Теж не приїхав би?

Він надувся і спідлоба вперся у вчителя важким гострим поглядом. Усеїн-оджа відвів очі і вдав, що розглядає візерунки на килимі. Подумавши, похитав головою.

– Ні. Не приїхав би! – похитав головою Усеїн.

Аджи Ербаїн, повільно нахилиючись, свердлов поглядом учителя і тремтячою рукою взяв на килимі табакерку.

– Глянь на мене, Усеїне-оджа! – закипаючи від злості, мовив Аджи Ербаїн. – Коли начальник поліційної управи Феодосійського повіту Караганський об'їжджає волості, він не повертається до Феодосії, доки не погостює в мене хоча б дві доби! Ти це знаєш?... А флігель-ад'ютант Дунаєв, зустрівши мене в Сімферополі, віддає честь. Чи є в твоїй голові хоч трохи олії?... Я йому роблю послугу, запрошую Усеїна-оджу в село, а він, бачте, не захоче приїхати. Ще й як приїдеш! На твоє повернення в село я давав свою згоду і цього разу. А з Сараймену – пам'ятаєш? – шість років тому ти приїхав у Харджибіє, тоді за тебе поручився Ебу-Бекир... – Оголивши в посмішці великі жовті зуби, він простягнув руку й поплескав по плечу Усеїна-оджу.

Учитель посміхнувся і нічого не сказав. Його нога затерпла, і він змінив позу. Однак довго мучився, доки зміг ворушити стопою. Нарешті встав.

- Даруйте, агаларе! Мені пора.

Праву руку він приклав до грудей, вклонився і рушив до виходу, не почувши традиційних у таких випадках слів: "Не кваптеся, Усеїне-оджа! Посидіть! Незабаром подадуть обід..."

Хазяїн дому для пристойності встав, рушив за гостем, і коли той переступав поріг, помітив на таці фільджан із недопитою кавою.

- Каву свою не випили! - сказав він.

Гість наче не почув, у вітальні взув черевики і вийшов на вулицю.

Аджи Ербаїн трохи постояв на порозі, подивився гостю в спину, а коли зачиняв двері, сильно штовхнув їх ліктем.

Вийшовши на вулицю, учитель швидко пішов, ледь спираючись на ковіньку. У вухах все ще звучали голоси гостей Аджиредина-бея Емірзака-огли, він все ще бачив їх перед собою. Усеїн поспішав, забувши, куди йшов, не озирався, але помітив, що вулиця стала ширшою. Ще здалік побачив довгу будівлю з жовтогарячим черепичним дахом, що нагадав йому щось давно забуте. Він зупинився. Це була школа. Та сама, яку Усеїн-оджа побудував п'ять років тому. Кілька хвилин стояв і зачаровано дивився на школу, потім повільно обійшов будівлю. На дверях висів іржавий замок. Біля облуплених стін виросла лобода. Вікна посіріли від пилу. Протер скло долонею і притулився до нього лобом. Це був клас. Скільки разів ходив між цими партами, розцяцькованими арабськими літерами, і розповідав дітям про далекі екзотичні країни, про кругосвітні подорожі, про відкриття нових земель... На протилежній стіні висіла та сама географічна карта. А на дальній стіні, за партами, - портрет Гаспринського. Його Усеїн-оджа привіз колись із Бахчисараю. На класній дошці повідколупувалась чорна фарба. Стеля і стіни в патьоках... Учитель довго стояв, стуливши козирком долоні, і вдивлявся у вікно. Нечітко видимі предмети перед його очима розпливаються, їх огортає пільма. А замість них проступає просторий світлий клас із рожевими стінами, коричневою підлогою. За новими партами сидять хлопчики й дівчатка, одягнені в нову шкільну форму. Відчиняються двері, до класу заходить Усеїн-оджа. Учні встають. Обличчя веселі.

"Де ви їх нарвали? - з подивом запитує він. - Восени... У таку посушливу пору?"

Учні презираються, вдоволені, що потішили вчителя.

"Ми встали на світанку й принесли їх від моря, - відповідає дівчинка з передньої парти. - Ці квіти ростуть на березі, серед каменів. Це чалик-тотай...[\[58\]](#)"

На плече вчителю лягла чиясь рука. А він все стояв, наче приклеєний до вікна, і нічого не відчував. Рука поплескала його по плечу. Усеїн-оджа повільно повернувся. Сонце било йому в очі, і спершу він побачив лише силует. Хто це?

- Усеїне! - мовив чоловік, і його голос видався вчителю знайомим. - Що трапилось?.. Вам нездужається?..

Лише тепер Усеїн-оджа відчув, що нагріта сонцем спина мокра. Його лихоманило.

Перед очима пливли червоні кола. Усеїн ледь упізнав Ібраїма Караманова.

- Післязавтра починаються заняття, - сказав Усеїн Шаміль, не в змозі вгамувати хвилювання. - А в класах ще не прибрано...

- Не турбуйтеся, Усеїне! - Караманов узяв його під руку, відвів убік. - Таїр-оджа все зробить.

- Школа занепала, - з жалем сказав Усеїн-оджа.

Він не слухав того, що говорив йому Караманов.

- Грошей немає, Усеїне. Після того, як ви виїхали, Джеміеті хайріє розпалося. Допомоги ні від кого ні на гріш...

Вечоріло. Над морем зависло сонце, що виблискувало вдалині, наче розплавлене золото. Над степом клубочився пил. То з пасовиська поверталася череда корів. Ібраїм Караманов, як і раніше, був стрункий, смаглявий, із жвавим поглядом. Його можна було назвати красенем. Трохи старший за Усеїна Шаміля. Приїхав у Харджибіє чотири роки тому, незадовго до від'їзду звідси Усеїна-оджі. Викладає російську мову та географію. Має непоганий шкільний досвід. З учнями строгий. Діти його бояться... Він рано почав працювати, з дитинства працював на виноградниках, харчувався в здебільшого фруктами, дихав морським повітрям. І тому, напевно, як і більшість жителів Тарахташу, міцно скроєний, його м'язи тверді, як кучара[59]. Усеїн-оджа про Караманова знає мало. А було б непогано хоч трохи знати. Караманов про нього знає більше. Напевно, чув про Усеїна, доки того не було в Харджибіє. І доброго й поганого. Прості люди, звичайно, відгукуються про вчителя з повагою. Лише агалари говорили про нього зле: "Слава Аллаху, позбулися заколотника!" - і, відтягнувши комір сорочки, спльовували собі на груди.

Усеїн Шаміль про це знає. Тому й повернувся знову в Харджибіє.

Вони повільно йшли вулицею і неголосно розмовляли. Караманов зупинився, показав рукою на будинок із пласким глиняним дахом:

- Я тут живу. Зайдемо, вип'ємо по фільджану кави! Будете дорогим гостем. У мене тільки дружина й син.

Усеїн-оджа кинув на землю недопалок, роздушив носком черевики.

Зігнутиим вказівним пальцем пригладив вуса й чемно відмовився:

- Дякую, Ібраїме-ефенді. Часу в нас буде достатньо. Ще насидимося один в одного й відведемо за розмовами душу.

Усеїн-оджа хотів було розпрощатись, та Караманову захотілося ще трохи з ним пройтися. Якийсь час ішли мовчки. Згодом Караманов почав розповідати про все, що відбулося, доки в селі не було Усеїна, і ця розповідь ще більше зміцнила думку, яка засіла після відвідин будинку Аджиредина Ербаїна. Харджибіє - глухе релігійне село, на шії якого висить аркан з петлею. Щось не так, і ті, що сидять у домі Аджи Ербаїна, можуть потягнути за кінець аркана. Тому люди мовчки терплять. А що далі? Кому про це відомо? Та й чи варто про це знати? Робота на Аджиредина, Ебу-Бекира, Джемаледина та надія на Аллаха. Не будеш гарувати - помреш з голоду. А роззявиш рота - в Сибір. Тому селянина й заціпило. Живе - хліб жує. А земля крутиться, а життя

летить, і все без змін, і все без змін...

- Ви були на каторзі? - запитав Караманов після паузи.- По селу прокотилася така чутка.

- Не був, - просто відповів Усеїн.- Працював на Південному узбережжі... Та моя дружина з Харджибіє, ви ж знаєте. Дуже сумує за ріднею. От ми й повернулися. Як тут підуть у мене справи, не знаю. Харджибіє - важке село. Зрозуміти його людей складно, а жити в згоді з ними ще важче. Беї, мулли, селяни - це молот і наковальня, а вчитель - між ними.

Вони зупинилися біля присадкуватого будинку з черепицею.

- А це мій дім, - сказав Усеїн. - Зайдемо?

І знову повторилася та сама картина з тією лише різницею, що Усеїн-оджа запропонував колезі зайти хоча б на десять хвилин, щоб випити по фільджану кави, а Караманов спробував відмовитись, пояснюючи відмову тим, що вже пізно і йому пора додому. Та Усеїну-оджи його слова здалися непереконливими і він таки затягнув Ібраїма-ефенді у свій дім.

- Глянь, татусю, який я великий! - почувся з кімнати радісний голос Аджире, яка почула, що її чоловік зайшов до вітальні; вона говорила за Даніяла. - Ось я вже й двері відчиняю, і мамі допомагаю...

Усеїн прочинив двері у вітальні. Маленький Даніял у шкарпетках притупував - тупу-тупу-тупу! - ходив по застеленій килимом глиняній долівці. Побачив батька, зрадів, шарпнувся до нього, але похитнувся і впав. Малюку, певно, стало ніяково, що так незграбно впав перед батьком, і він запхинькав, зморщив личко, збираючись щодоуху заверещати. Але не встиг. Аджире підскочила, підхопила його на руки. Повернулася до прочинених дверей, щоб повідомити чоловіку радісну звістку: їх пуцьвірінюк уже почав дибати, і тоді за його спиною побачила Караманова.

- Ой, Ібраїме-оджа!.. Вибачте, будь ласка. Проходьте!

Вона провела Караманова до кімнати, посадила на міндер, притисла дитину до грудей і швидко вийшла. Усеїн-оджа зняв у вітальні піджака, повісив, роззувся. М'яко ступаючи у в'язаних шкарпетках, зайшов до кімнати і сів біля Ібраїма-оджі, підсунув табакерку з горіхового дерева. Скрутили по цигарці, прикурили одним сірником. Між ними знову зав'язалася перервана розмова. Аджире-ханум тим часом принесла каву. Маленькими ковточками вони посьорбували гіркуватий напій, до рота клали по грудочці цукру і говорили про школу. З розмови впливало, що життя всього села і школи - в руках Аджи Ербаїна та Джемаледина, які не дозволять вводити до розкладу уроків ні математики, ні світських наук. А скільки зусиль колись доклав Усеїн Шаміль, аби добитися права викладати в школі ці предмети, з якими труднощами йому довелося одержати цей дозвіл. Тепер, мабуть, доведеться починати все спочатку.

Ібраїм-оджа допив каву й поставив фільджан на тарілку. Обдивився кімнату. Його погляд затримався на скрипці, що лежала на скрині, накритій голубою шербенті^[60]. Схоже, зовсім недавно хтось брав її в руки. Обличчя Ібраїма пойнялося радістю.

- Хто з вас краще розуміється на мові цього ніжного інструменту? - показав на

скрипку. - Ви? Чи Сеїт-Джеліль?

- Я, - відповів Усеїн Шаміль. - Коли мені сумно, беру ... і граю.

- Правильно робите, - кивнув Караманов. - Це дивовижний інструмент. Шкода тільки, що Аллах не обдарував мене музичним хистом.

- Такий звичай у південнобережців - кожен чоловік мусить грати на якомусь інструменті. У нашому краї, коли гуляють весілля, то музик не шукають.

- Музикантів і в нас у Тарахташе не бракує, - мовив Ібраїм-оджа. - Правда, як там зараз, не знаю. Пройшло багато часу, як я залишив своє село.

Гість весь час позирав на скрипку, вона притягувала його погляд.

"Справді, чи не зіграти мені для нього?.." - подумав Усеїн Шаміль.

Та прочинилися двері, і на порозі з'явився Даніял. Усеїн підхопився, узяв його на руки і почав пестити. Цмокнув в одну щоку, в другу щоку. А син весело сміявся. Розглядав батька, тицяв пальчиком йому в око, в ніс, а той ловив ротом його маленьку ручку і вдавав, що хоче відкусити. Даніял заливався дзвінким сміхом. І раптом, мабуть, чогось злякався, бо голосно заплакав. Прибігла Аджире й забрала дитину.

- Гарний у вас хлопчик, - сказав гість, коли за жінкою зачинилися двері. - Хай зробить Аллах його щасливим. - Відчинив табакерку і скрутив цигарку. - У вас є, здається, ще й дочка?

- Нуріє померла, - відповів Усеїн-оджа.

У домі стало тихо. Ні голосу Аджире, що готувала на кухні вечерю, ні плачу дитини не було чути. Усеїн-оджа кашлянув у долоню і, щоб перейти на іншу тему, сказав:

- Треба було б у зібратися в школі й обговорити порядок і режим навчання. Створимо шкільну раду.

- Таїр-оджа вже пропонував поговорити з вами про це. І про підручники.

- Чому зі мною? Нехай поговорить з усіма нами. До речі, де зараз Сеїт-Мамбет Іризкельдієв?

- Виїхав на літо в Керч. Може, вже й повернувся. - Ібраїм-оджа довго дививсь у вікно на каламутне небо і, наче розмовляючи з собою, сказав: - Ось і вечір... Післязавтра почнуться заняття. Залишився лише один день... Іноді ми чуємо скарги, що в наших дітей немає уявлення про іслам. При цьому часто згадують і ваше ім'я. Особливо Джемаледин-бей. Якось довелося почути: "Якби Усеїн-оджа залишився тут ще на рік, то довелося б зачиняти й мечеть!.."

- Джемаледин не правий. Я вчив дітей читати Коран, як правильно робити намаз, навіть вимовляти езан по п'ятницях з мінарета, закликаючи на молитву правовірних. Але зводити до цього все навчання вважаю марною тратою часу. І я ніколи цього не приховував. Усеїн-оджа подивився на Караманова. Та обличчя гостя залишилось непроникним. Ні подиву, ні невдоволення. Погляди Усеїна-оджи, мабуть, відомі Ібраїму Караманову давно. Його очі знову затрималися на скрипці. І, щоб не розвивати складну і спірну тему, він попросив:

- Усеїне-ефенді! Якщо ваша ласка, заграйте.

Усеїн-оджа вечорами грає на скрипці. Він і куховарити любить. А іноді, щоб

розвіятись, сідає на коня і виїжджає в степ... Адже Усеїн Шаміль не тільки вчитель. Він поет, його вірші знають у всьому краї. До них складають мелодії і співають на весіллях. Але ще жодного разу ніхто не просив його: "Почитайте нам свої вірші..." Навіть коли в його домі збираються інтелігентні люди, і ті забувають, що він поет, а не музикант, і щоразу просять щось зіграти... Якби зараз Ібраїм-оджа, що сидить на міндері, відкинувшись на подушку, попросив його прочитати вірші, з яким задоволенням Усеїн-оджа виконав би його прохання. Та вуха татарина більше звичні до звуків скрипки чи весільного бубна, ніж до поезії.

Караманов прийшов до нього вперше, а за східним звичаєм господар дому – слуга гостя. Усеїн-оджа зобов'язаний робити все, що попросить гість, тому він запалив каганця, узяв скрипку, притулив до плеча, легенько провів смичком по струнах, довго підкручував кілки, доки не настроїв, і загравав. А через мить у мелодію вплився його приємний, задушевний голос. Він співав стародавню пісню про те, як у розбурханому морі пливе човен, а молодий хлопець не знає, чи прибі'ється до берега, де чекає його кохана, чи знайде вічний спокій на морському дні.

Та хтось постукав у двері, і скрипка завмерла. Усеїн-оджа поклав її на скриню, вийшов у вітальню і відчинив зовнішні двері. У згуслих сутінках він побачив Таїра Бурнаша. За ним стояв Сеїт-Мамбет Іризкельдієв. Останні три роки він заміняв Усеїна-оджу, вів його предмети. Таїр Бурнаш був високого зросту, худий, а Сеїт-Мамбет присадкуватий і мав припухлі чіпкі очі.

– Дуже радий! – сказав Усеїн. – Прошу вас, добродію!

Гості зайшли, почуваячись незручно через пізній візит.

– Ми, Усеїне-ефенді, у справі, – сказав Бурнаш, переступаючи поріг –післязавтра в школі розпочинаються заняття. Ви, якщо не помиляюся, будете продовжувати викладати свої предмети? Чи не так?

Свої предмети!..Улюблена, рідна мова!.. Красива й ніжна, від неї віє солоним вітром і сосноюю хвоею, витончена, як голос сопілки у горах, вершини яких огорнуті туманом; мінлива, як море! Хіба ж може Усеїн-оджа уявити життя своє на землі без цієї мови?

– Дорогі гості! Сідайте! Вип'єте кави, тоді й поговоримо про справи. Ніч довга...

І знову мова зайшла про Харджибіє, про її мешканців, багатих і бідних.

Село це – усього сто двадцять дворів, що прилипили до сухої землі, позбавленої рослинності. Навколо – вигорілий степ, справжня пустеля. Родючими землями володіє кілька беїв. Якщо селянин хоче трохи розжитися, бере в них землю в оренду, сіє на ній пшеницю і, за домовленістю, розраховується грошима або пшеницею. Такий селянин ні бей, ні бідняк. Зводить якось кінці з кінцями, і добре. А хто не в змозі орендувати землю, усією родиною, і старе і мале, працюють на полях у бея; восени орють його землю, сіють пшеницю, а влітку косять, молотять... За свою виснажливу працю одержують від мізерну частку врожаю – з цього й живуть, годують свої родини.

Якщо людина, проходячи по селу, підніме голову й погляне на південь, то побачить Чорне море. Море близько від села, однак є, звичайно, села і набагато ближчі до моря, ніж Харджибіє. Ташкачик, Казаул, Такіл, Ченгелек, Ельтийген, Карангит...Ці села

розташовані на самому березі. Їхні жителі тому, напевно, й живуть довго, що вдень і вночі, влітку і взимку дихають морським повітрям. Але для жителів Криму характерна одна особливість. Людину, яка народилася, скажімо, в Симеїзі чи Ялті, вони називають південцем. А того, хто народився тут, у Карангіті, до південців чомусь не зараховують. Хоча і Симеїз, і Карангит стоять на березі того самого моря. Якось непомітно, сама по собі зайшла між учителями про це мова, і вони, не знайшовши пояснення такому явищу, засміялися.

А Усеїн-оджа... Він теж із півдня. Але де Кок-Коз, а де море? У Кок-Козі, навіть піднявшись на мінарет, не побачиш моря... Може, тому південців і вважають пихатими і зарозумілими, що вони за кожної нагоди підкреслюють, що народилися біля моря, ніби вони вийшли з хвиль морських і мають право на особливі привілеї, а про те, що людина з Карангиту – теж із морського берега, ніхто й не знає...

– Такі пережитки нам залишені ханами й беями, яким зручніше було правити народом, розділивши його на південців, горців і степовиків і викликаючи між ними ворожість, – сказав Усеїн-оджа.

– Про це ми й намагаємося говорити в школі дітям. От вони й повинні позбутися цих пережитків, – сказав Караманов.

Розмова непомітно перейшла на шкільні справи...

Нарада, проведена в домі Усеїна-оджи за участю чотирьох учителів, звичайно, не могла змінити становища в школі напередодні навчального року. У класах облупилася на стінах глина, стеля була у жовтих плямах – протікала, навчальні посібники так зносились, що, здавалося, розсиплються від одного дотику...

Заняття, однак, почалися вчасно.

Увійшовши до класу, Усеїн-оджа привітався з учнями і, спершись об стіл, кілька хвилин сидів мовчки, не маючи сили вимовити жодного слова. У кутку під стелею він помітив павутину. Обвислу сіру павутину, що на білому тлі стіни нагадувала обрисами восьминого і ворушилась від слабкого вітерцю, що влетів до відчиненого вікна. Це вже було занадто. Ну добре, на ремонт немає коштів, але ж прибрати, почистити, помити приміщення перед початком занять можна було, це ж – школа, місце, де діти одержують знання, поступово стають людьми, місце не менш святе, ніж мечеть... Та він не промовив жодного слова. Не варто починати навчальний рік з недобрих слів. Прийде час, і він наведе тут лад. Мабуть, треба дуже любити свою роботу й дітей, яких навчаєш, щоб душею вболівати за школу, не мати спокою доти, поки не наведеш у ній такого ж порядку, як у себе вдома... Після уроків він попросить хлопців на годину-другу затриматися, і вони разом з учителем попрацюють...

Однак через кілька днів Усеїн-оджа зрозумів, що порядок у школі треба наводити не тільки зовнішній... Методика викладання рідної мови, розроблена ним за період вчителювання, на практиці не застосовується; замість неї насаджуються методи викладання вчителя Сеїга-Мамбета Іризкель-дієва. Учні, що колись сиділи за цими партами й слухали Усеїна-оджу, закінчили школу, розлетілися хто куди. За час відсутності Усеїна-оджи його методи викладання місцеві вчителі, мабуть, стали

вважати занадто клопітними, а для учнів – зайвими. Граматика рідної мови майже цілком випала з поля зору; зате значно збільшено час для читання Аптеїка та Корану. Коли Усеїн-оджа звелів одному, другому, третьому учню прочитати кілька абзаців з повісті Османа Акчокракли "Ненкеджан-ханум", вони почали читати, як читають сохти, – по складах, співуче, з протяжним підвиванням і сильно розгойдуючись уперед-назад. Сеїт-Мамбет навчав їх так, як у медресе, яке він сам недавно закінчив.

Одразу не просто й гарбу з місця зрушити. Та якщо налягти і штовхати поступово, то вона поїде... І Усеїну-оджи напочатку було дуже важко. Зате, коли він побачив, що справи пішли на лад, радості його не було меж.

Минула осінь. Прийшла зима, і землю забілів сніг. А потім сніг розтанув, поля зорали й засіяли зерном. А Усеїн-оджа засівав своє поле. Як хазяйновитий селянин ще затемна йде на своє поле, так і він вирушав до школи до сходу сонця і йшов із неї, коли ніч лягала на землю. Діти повинні знати фізику, географію, математику і, нарешті, рідну мову, літературу. Однак навчати дітей цим наукам за допомогою "Хаваджеи субъян" і "Къылавуз" неможливо.

Про все це думав оджа, повільно крокуючи серединою пустельної вулиці, повертаючись іноді боком до зустрічного вітру, щоб не бив прямо в лице дрібний, невидимий у темряві дощ.

Книжки, потрібні для навчання, знову довелося писати самому Усеїну-оджи. Сам писав і сам за ними навчав. Якщо молодь навчатиметься, стане освіченою, то вона зможе розбиратися в суспільному устрої, у політиці влади, почне боротися за інтереси народу.

"Інтереси народу? А хто це – народ? Простий селянин – це народ? А навіщо вчитися простому селянину? Впрягти коня у воза й орати він і так уміє!.." – задзвенів раптом крізь шум вітру в Усеїна-оджи у вухах глузливий голос Ебу-Бекира. Здрігнувшись, роззирнувся на всі боки. Темрява. Сльота. Під ногами чвакає багнюка, прилипає до галошів, надягнутих на в'язані вовняні шкарпетки. Холоші, заправлені у шкарпетки, заляпані. Усеїн-оджа, замислившись, не помічає калюж, які чорними масними плямами поблискують на мокрій землі. Вологий вітер, що пахне солоним морем, шумить, посвистує. І знову у вухах різкий голос: "Ти маєш право навчати тільки десятих дітей! Наших дітей, бейських! Якщо будеш навчати більше, то доведеться тобі ділитися прибутком зі мною!" Усеїн-оджа спіткнувся в темряві, і його каракулева шапка зсунулася на самі брови. Чортихаючись, поправив шапку, витер рукавом мокре лице, червоне від вітру. Він завжди так пізно повертався з роботи, був утомлений і в поганому настрої. Та, наближаючись до свого дому, намагався взяти себе в руки, щоб дружина не помітила, як йому важко. Бо чоловік не повинен показувати жінці, що й він іноді буває слабкий... В Аджире, небораки, у самої додалося турбот з народженням дитини, крутиться весь день, як білка в колесі, а знаку не подає, що втомила... Цікаво, що зараз робить їхній молодшенький Ебабіль?.. Тямущий буде йгіт. Зовсім крихітка, а вже впізнає матір, батька...

Коли він, відчинивши обережно двері, зайшов до вітальні, з кухні вийшла Аджире з

закритою мідною сковорідкою в руках. Мабуть, сковорідка була дуже гаряча, дружина промайнула і сховалась у кімнаті, устигнувши тільки глянути на чоловіка. Але він помітив в її очах якийсь радісний блиск. Повільно зняв кожуха, шапку, прочинив двері і, висунувшись надвір, обтрусив із шапки краплі дощу й почепив її на цвях. Аджире знову з'явилася.

- У нас новина... - сказала вона веселим голосом. - Радісна! Розумієте?

Усеїн вийняв із кишені кожушка стос учнівських зошитів. Пригорнувши їх до грудей і, машинально розгладжуючи, здивовано подивився на дружину.

- Жінко! Голова в мене зараз, як чавун, - сказав він, насилу посміхаючись. - Я не в змозі відгадувати твої загадки.

- Які загадки? Із вас могорич! - сказала Аджире і кокетливо засміялася.

- Лист, чи що?

- Умгу.

- Ну, то давай скоріше.

- Могорич?

- На! - сказав він. - Тримай! У мене немає іншого могорича! - і простягнув дружині зошити.

Вона взяла їх і пішла до вітальні. Це був її невеличкий, але почесний обов'язок, який вона виконувала щодня, коли утомлений чоловік повертався зі школи. Вона допомагала йому роздягтися і заносила ці учнівські зошити до кімнати.

Усеїн Шаміль слідом за нею зайшов до кімнати.

- Аджире, будь ласка, не муч мене! Листи не завжди бувають радісними. Може, у ньому таке, що зовсім не варте могоричу.

Дружина підійшла до стосу складених ковдр і міндеру, просунула між ними руку і вийняла конверта зеленого кольору. Конверт був поцяткований різними позначками, печатками, підписами і цифрами, це означало, що лист кілька разів розпечатувався в різних поштових відділеннях, перевірявся цензурою і знову запечатувався.

Оджа обережно надірвав конверта і, захопивши за край тонку ясно-сіру книжку, почав її витягати. Руки затремтіли і заніміли. Конверт вислизнув і впав на підлогу. Алжире, дивлячись широко розплющеними очима на чоловіка, швидко підбрала його, простягнула Усеїну. У конверті була "Наилеи Кърым" ¹. Збірка віршів.

- О Аллах! - пошепки вимовив Усеїн Шаміль. - Ти вшанував мене і цим днем... - На очі набігли сльози. - Знаєш, що ти зробила, моя люба Аджире? Ти подарувала мені світ щастя! Я божеволію від такої радості!.. Я чекав цієї благословенної хвилини чотири роки. І от... Я навіть не можу тобі передати, що я зараз відчуваю!

- Завжди важко починати велику справу, - сказала Аджире-ханум. Її обличчя теж сяяло. - Ви станете відомим поетом, а я завжди пишатимусь вами!

Усеїн-оджа, від природи стриманий, розм'як від цих слів дружини, обійняв її за плечі, поцілував.

- Мила Аджире! Я перерив усі свої кишені, щоб дати тобі могорич, але не знайшов і двох ша. Я, дуже вбогий учитель і маленький письменник, хочу, щоб ти завжди була

щаслива і задоволена життям, однак мені ніяк це не вдається.

- Коли ви щасливі, то і я щаслива, - сказала Аджире, - "Наилеи Кърым"[\[61\]](#) - подарунок для нас обох.

Усеїн-оджа тримав книжку на долоні і довго роздивлявся сіру обкладинку, облямовану красивим орнаментом. "Твори вчителя Усеїна Шаміля Токтаргази. Видрукувано в друкарні З. Рогана в м. Карасубазарі в 1910 році", - було написано на ній.

Оджа посміхнувся і, сповнений благоговіння, відкрив книжку.

На першій сторінці була написана уже забута ним передмова: "Шановні добродіі! Автор "Наилеи Кърым" ні вчений, ні письменник, він просто молодий учитель, що провчився кілька років у школі, потім у медресе, а нині навчає татарських дітей, що горять бажанням служити своєму народу..."

Усеїн-оджа, наче приріс до підлоги, читаючи книжку. З першої ж миті відчув, що вона дуже тонка й легка. Це його здивувало. Погортав. До неї увійшло вісім віршів. Всього вісім? Чому? Він же залишив у редактора більше сорока. Причому вірші, що їх вважав найкращими, чомусь до книжки не ввійшли. Коли він виймав її з конверта, почувався найщасливішою людиною. Тепер його обличчя затьмарилося, він впав у відчай. Невже щастя таке скороминуще? Спалахнуло і згасло...

Тримаючи в одній руці книжку, а в другій конверта, він опустився на міндер. Довго не міг вимовити жодного слова.

Аджире-ханум снувала з кухні на кухню і розставляла на хоні посуд для вечері. І щоразу, повертаючись до вітальні, дивилася на чоловіка і бачила, що він сидить непорушно. Як швидко змінюється у нього настрої - то він радіє, як дитина, то не встигнеш обернутися, як уже охоплений сумом, наче йому повідомили про кінець світу Усеїн-оджа зашарудів конвертом. Йому здалося, що там ще щось є. Так, у ньому був лист. Усеїн розгорнув листок, і лице його потроху почало світлішати.

- О Аллах! - зітхнув, не знаючи, як приборкати суперечливі .

Лист був від Абдурешида Медієва. Усеїн-оджа читав і відчував, як у нього пересихає в горлі від хвилювання.

"Високошановний Усеїне-ефенді! Уже більше восьми місяців ми не знаємо вашого місцеперебування. Якби я днями не зустрівся в Карасубазарі з Фемі-ефенді, то не знав би, де ви зараз. І довелося б посилати когось у Кок-Коз, щоб дізнатися, що з вами. Нарешті "Наилеи Кърым" побачила світ. Ваше і моя - так, і моя також, - дитина. На жаль, із тих віршів, що ви нам подали, внаслідок тривалого відбору змогли залишити небагато. Чому? Причину ви й самі добре знаєте. Головне, що книжка видана. Нові ваші твори, дасть Аллах, прочитаємо в наступній вашій збірці. Ми на це сподіваємося.

З привітом і повагою - Абдурешид Медієв.

9 лютого 1911 року, м. Карасубазар".

Лист був короткий і сповнений недомовок. Однак Усеїн-оджа знайшов у ньому для себе найголовніше - Медієв чекає від нього нових творів. Виходить, можна сподіватися,

що коли-небудь вийде у світ і повніша збірка Усеїна Шаміля Токтаргази.

Пройшло більше двох з половиною років з того часу, як Усеїн-оджа востаннє був у Карасубазарі. Він тоді вчителював в Айвасилі. І приїхав сюди, сподіваючись на можливість видання тут збірки своїх віршів. До цього він довго все обмірковував і тепер був майже впевнений, що посприяти в цьому міг тільки Абдурешид-ефенді Медієв, що став на той час міським головою Карасубазару.

Однак спочатку Усеїн-оджа вирішив таки зайти в редакцію "Ветан хадими", щоб поговорити з редактором і одержати, можливо, від нього слушну пораду. Але був прикро вражений, заставши приміщення редакції у такому вигляді, наче в її вікна влетів ураганний вітер, зруйнував і перемішав усе, а потім вилетів у двері, зірвавши їх із петель. Вікна розбиті, двері розчинені навстіж, порипують від протягів, підлога всипана розірваними рукописами зі слідами брудних чобіт. Нудотний запах викурених у приміщенні дешевих сигарет, перемішаний з важким духом людського поту, просочив шпалери на стінах. По кімнатах гуляє вітер, шарудить рваним папером, що валяється на підлозі. І ні душі...

Усеїн-оджа не знав, що сталося, і, охоплений тривогою, намагався придушити в собі страх і поспішно вийшов. На протилежному боці вулиці, під шовковицею, стояв чепурний молодик Абляміт Шейх-заде, відповідальний секретар редакції "Ветан хадими". Коли він тут з'явився, Усеїн не помітив. Він підійшов до Шейх-заде. Двоє старих знайомців довго дивилися один на одного мовки, як чужі.

- Що трапилось? - запитав нарешті Усеїн-оджа глухим від хвилювання голосом.

- Конфіскація... - ледь чутно вимовив Абляміт Шейх-заде. - Немає тепер "Ветан хадими"...

Молодь, що зазнала випробувань японської війни та її наслідків, помітно змінила своє ставлення до "Терджиману", почала ставитися до цієї газети з певною недовірою. Після першої російської революції, що посіяла в серцях багатьох людей зерно надії на визволення від царського гніту, передова інтелігенція відчула потребу в іншій газеті. Абдурешид Медієв написав листа своєму знайомому Джелялу Меїнову, який жив у Бахчисарай. Меїнов доводився родичем Гаспринському, часто з ним зустрічався, і Медієв попросив його умовити муаліма прийняти кількох людей у дуже важливій справі. Гаспринський погодився. І тоді, не втрачаючи жодного дня, Абдурешид Медієв, Усеїн Токтаргази, Нусрет Ільмій приїхали у Бахчисарай, де до них приєднався і Джелял Меїнов. Гаспринський люб'язно прийняв делегацію у себе вдома. Була подана кава.

- Ісмаїле-муалім! - звернувся до нього Медієв. - Відбулася російська революція. У пригнічених Росією народів прокинулася національна самосвідомість та бажання волі. Тюрма народів тріщить. Хіба не прийшов час і "Терджиману" змінити свій політичний напрямок, дати більший простір у газеті демократичним думкам?

- Революція відбулася, але не перемогла, - відповів після невеликої паузи Гаспринський. - Життя наше залишилося таким же, як і раніше; як кажуть на Сході: "Ескі хамам - ескі тас". Стара лазня - старий таз. Вірити тимчасовій волі важко. Треба чекати. Чекати до кращих часів...

- Чекає? - На обличчі Медієва палало обурення. - Кращі часи самі ніколи не прийдуть. Історія таких випадків не знає. Хтось мусить прискорити прихід цих часів...

- Яким чином? - запитав видавець, і його густі брови зсунулися до купи, його погляд, здавалося, пронизував співрозмовника наскрізь. - Ви, Абдурешиде-ефенді, хочете сказати, щоб я повернув кермо ліворуч! Я вас, молодих, знаю і розумію. Ви майстри вибігати вперед, коли розігруються якісь події. Але ви не повинні забувати і про наслідки будь-якого поспіху. Ні, зараз ще не час повертати кермо.

- Ми маємо потребу в газеті нового напрямку, - наполягав на своєму Абдурешид Медієв. - У такій газеті, щоб допомогла звільнитись народу. Ми хочемо, щоб була проведена нова земельна реформа!

- Газета нового напрямку... Отже, нова газета! - уточнив думку Медієва Токтаргази.

- Нова?.. Цілком нова газета, чи не так? - обличчя Гаспринського просвітліло. - Це інше питання.

Розмова стала жвавішою. Однак прийти до якогось визначеного рішення не вдалося, бо виникла суперечка. Джелал Меїнов щось пропонував, а Нусрет Ільмій йому заперечував. Усеїн Токтаргази висунув свої плани. Абдурешид Медієв з ним не погодився. А Ісмаїл Гаспринський супився і мовчав... Потім нетерплячим жестом урвав суперечку і запропонував їм спочатку усе гарненько обміркувати, а завтра знову прийти до нього.

Наступного дня зібралися після полудня. Тепер їхні бажання й думки поєдналися. Медієв запропонував назвати нову газету "Ветан хадими". Гаспринському ця назва сподобалася. Коли ж мова зайшла про те, де може друкуватися нова газета, знову виникли різні думки. Медієв вважав за доцільне випускати газету в Бахчисараї, і члени делегації його підтримали. Але Гаспринський заперечив:

- У Бахчисараї вже двадцять три роки видається "Терджиман", - сказав він. - Хіба цього недостатньо для такого невеликого міста?

- Я запропонував місцем для видання нової газети Бахчисарай тому, шановний муаліме, що в цьому місті є друкарня. Ваша друкарня, - сказав Медієв. - Якщо ви дозволите, то "Ветан хадими" також буде друкуватися в ній. В інших містах немає друкарні, у якій можна було б друкувати текст по-татарськи.

- Якщо ця газета буде видаватися в Бахчисараї, то уряд на першому ж тижні її виходу закріє і "Ветан хадими", і "Терджиман". Ні, шановні гості, Бахчисарай не місце для видання нової газети.

- Тоді "Ветан хадими" краще видавати в Сімферополі, - сказав Джелал Меїнов. - Там не доведеться довго шукати літературних працівників і складачів. Там вони знайдуться скоріше.

- Ні! - Ісмаїл-ефенді і з ним не погодився. - У Сімферополі живе губернатор. Це місто, де багато жандармерії, чиновників, цензури, шпигунів. Вони не дадуть жити новій татарській газеті. "Ветан хадими", на мою думку, повинна виходити в Карасубазарі.

І делегація з думкою Ісмаїла-ефенді погодилася.

На другий день серед учителів Бахчисарайського повіту почався збір грошей на організацію нової газети. Ісмаїл Гаспринський виділив для цього складачів зі своєї редакції, друкарський шрифт.

Після повернення в Карасубазар делегація взялася до створення нової газети. Але ця ініціатива не могла здійснитися малими коштами. Тому лише при благодійній допомозі кількох осіб з міста Карасубазару були придбані шрифт і папір. За кілька місяців газета почала виходити. Вона виходила чотири рази на тиждень. Вже у першому її номері люди прочитали такі незвичні для них вислови: "Повстання проти царату...", "заколот проти влади...", "...землю селянам!.." Газета цілком віддалася боротьбі за звільнення народу з пазурів двоголового орла. Але пройшов рік і завирували хвилі реакції... Скрізь по Росії з'явилися шибениці, тисячі людей гнали в Сибір на каторгу. За наказом губернатора газету "Ветан хадими" закрили.

Абдурешид Медієв сильно переживав цю втрату. Він зустрічався з фінансовими магнатами губернії, пояснював їм, доводив необхідність такої газети для народу і, нарешті, одержав дозвіл на поновлення видання, але тільки одного номера на тиждень. Пройшов ще рік – і ось газета знову під заборонаю.

– Ми, сільські вчителі, нічого не знаємо, нічого не чуємо, – сказав Усеїн Шаміль. – Про події, що відбуваються в місті, нам ніхто не повідомляє.

– А якби повідомляли, ви могли б щось змінити? – посміхнувся Шейх-заде.

Усеїн-оджа знизав плечима:

– Ні, звичайно...

– З того часу, як розгромили редакцію, пройшло вже три тижні. Я приходжу сюди щодня. Стою і дивлюся... І йду геть.

– А як Абдурешид-ефенді? Він не міг цьому запобігти?.. З губернатором не говорив?

– Якщо губернатор навіть захоче допомогти, навряд чи зможе це зробити...

– Чому, Абляміте-ефенді?

– У газети боргів, як у собаки бліх... А грошима з передплати ми не зможемо розрахуватися навіть з одним муллою Челебі з села Отузи. Я вже не кажу про кошти, що були позичені в інших людей. Тепер треба подумати, як допомогти Абдурешиду-ефенді розрахуватися з боргами.

– Де зараз головний редактор? – запитав Усеїн-оджа.

– Асан Сабрі-ефенді? Сидить у кав'ярні Базиргяна Махмуда. Отут поруч... за два кроки. Хочете його побачити? Ходімо.

– Ні, ні! Мені потрібен сам Абдурешид-ефенді. Де його можна знайти?

– Мабуть, у міській управі, – відповів Абляміт Шейх-заде.

Він пояснив Усеїну-оджі, як вийти на Вартову площу, де знаходиться управа. Потрібно перетнути Перське маале, повернути до кварталу Кара-Чора й біля Шор-Джами повернути ліворуч.

Усеїн подякував Шейх-заде. Він ішов хідником, вимощеним червоною цеглою і думав, чи варто заводити з Медієвим розмову про видання своєї книжки. Адже

заборона газети "Ветан хадими" зачинила перед Медієвим усі двері. Складачі переметнулися назад у друкарню "Терджиман". Про видання книжки не могло бути й мови.

Ось і міська управа.

Усеїн-оджа спочатку пройшов уздовж темного коридору, зазираючи у прочинені двері. Але людини, схожої на Абдурешида-ефенді, у жодній кімнаті не побачив. Повертаючись назад, він мимоволі зупинився навпроти щільно зачинених дверей із табличкою "Голова міської управи". Завагався, чи варто заходити в цей кабінет, але раптом двері розчинилися і з кабінету вийшов літній чоловік з червоним, наче обпеченим, обличчям і сивуватими вусами. Оджа відступив убік, пропустивши його. Цей чоловік когось йому нагадував. Обличчя начебто знайоме. Чи не Трандафіліді часом?

Чоловік різко зупинився перед дверима, наче щось згадав. Відкрив велику теку, що була у нього під пахвою, і почав щось шукати. Порпаючись у паперах, він почував на собі чийсь погляд, але не звертав уваги, тому що в цьому мусульманському краї немає людини, котра, побачивши працівника жандармерії з револьвером, не розглядала б його. Але вчитель не зводив з нього погляду. І в чоловіка, що раніше ходив із револьвером, певно, увірвався терпець – він повернув голову і запитав по-російськи:

– Кого ти чекаєш?

– Хочу побачити Абдурешида-ефенді Медієва, – відповів Усеїн-оджа.

– Сьогодні в нього неприйомний день. Приходь у середу .

– Я приїхав із Ялтинського повіту.

– Не має значення, – відповів Трандафіліді, переходячи на татарську.– Хоч із Ерзерума.

Він знову засунув під пахву теку і рушив до виходу. Раптом зупинився і, не обертаючись, запитав:

– Бана бак! Біз сенінле герюшмишми Едік? ^[62]

Усеїн-оджа помітив, як напружилася в нього червона шия.

– Звичайно, дженаплари ^[63], – відповів Усеїн-оджа і повільно підійшов до нього.

– Два роки тому ви мене виселяли з Харджибіє. Невже забули?

Трандафіліді повернувся всім корпусом.

– Державна служба, брате. Усіх, із ким мав справу, у голові не втримаєш, та вже й не молодий я.

– Як ви, Самсоне Харлампійовичу, сюди потрапили?

– Як потрапив? – примружив одне око, почухав потилицю, посміхнувся і показав на двері, з яких недавно вийшов. – Хазяїн викликав.

– Хіба ви вже у Феодосії не працюєте?

При згадці про Феодосію Самсон Харлампійович здригнувся, наче його вжалив скорпіон, сів на стілець, що стояв біля стіни, вийняв із кишені хустинку і почав витирати спітніле обличчя,

– У Феодосії мені випала погана справа, – сказав нарешті. – Мені через це дісталось.

Вже рік, як тут працюю, у Карасубазарському управлінні.

Усеїну-оджи дуже кортіло дізнатися, яку він зараз обіймає посаду. Але Трандафіліді швидко встав, віддав честь, приклав товсту волохату руку до кашкета, чого раніше таких, як Усеїн-оджа, він ніколи не удостоював, і пішов до виходу, вгинаючи кованими чобітьми дерев'яну підлогу. Але біля дверей, наче згадав щось, знову зупинився і пальцем підкликав до себе вчителя. Упівголоса сказав:

– Остерігайся Менлібея, муаліме! Він зраджує тебе і всіх ваших учителів, і не тільки в Харджибіє – у всій волості. І мене теж він змусив сьорбнути горя...

Оджа повернувся назад. Зважившись, відчинив двері, звідки щойно вийшов Трандафіліді. Переступивши поріг, опинився у вузькій довгій кімнаті. За масивним столом біля сейфа сидів чоловік у кавалерійській куртці без погонів. Розмовляв із якимсь чоловіком. Очевидно, секретарем. У кабінеті накурено. Під стелею висить сизий туман. Якщо відкрити хоч одну стулку вікна, цей сморід вийшов би, а приміщення наповнилося б чистим повітрям. Але нікому це не спадає на думку. Чоловік у куртці сидів і курив.

– Хто вам треба? – запитав він. – Голова управи?

Учитель кивнув головою. Та щоб потрапити до голови управи, треба зайти до наступної кімнати і звернутися до його помічника Арона Дадаша. Якщо той захоче пропустити, тоді треба повернутися до цієї кімнати й дочекатися черги.

Усеїн-оджа зайшов у сусідню кімнату і поговорив із помічником. Той виявився знайомим із творчістю Токтаргази. Отримавши величезне задоволення, що познайомився з автором, він узяв Усеїна під руку і повів його прямо в кабінет міського голови.

Там, певно, йшла якась нарада. Люди сиділи уздовж стін на віденських стільцях. Здебільшого це були літні люди. Дехто тримав на колінах блокнота й щось записував.

За великим дубовим столом сидів сам Медієв. Навпроти в кріслах з високими спинками сиділо двоє гладких чоловіків із розчервонілими обличчями. Вони палко обговорювали якусь проблему з міським головою; всі троє так захопилися, що не помітили, як до кабінету зайшли Дадаш і Усеїн-оджа. Медієв нахилився вперед і, жерстикулюючи, намагався щось пояснити своїм співрозмовникам. Кінчики його рудих вусів були закручені догори. Волосся зачесане на проділ управо, сірий піджак розстебнутий, а темно-бордовий метелик на білосніжній сорочці здавався майже чорним. Усеїн-оджа зупинився біля дверей. Арон Дадаш, тихо ступаючи по м'якому килимі, підійшов до Медієва і щось шепнув йому на вухо. Міський голова подивився своїми зеленими очима у бік дверей, побачив Усеїна Шаміля, швидко встав і підійшов до нього, сухорлявий і стрункий.

– Дорогий Усеїне-ефенді! Як ви могли так тихо зайти, що я вас не помітив? – розвів руками. – Просто дивно!.. Я, міський голова, про приїзд у місто знаменитостей довідуся останнім! Що ви на це скажете?

Усеїн-оджа ступив йому назустріч, і вони міцно обнялися. Учасники засідання, що урвали бесіду, повернули до них голови і зацікавлено розглядали відвідувача.

Коли був витриманий весь ритуал привітання, Медієв представив гостя і, взявши вільний стілець, посадив його поруч із собою.

- Немає потреби пояснювати, хто такий Токтаргази, його вірші нам відомі! - сказав хтось.

Тиха розмова, що зав'язалася між учасниками засідання з появою гостя, посилювалась, і кабінет заповнився монотонним гулом. Люди втомилися від багатогодинного обговорення проблем. Медієв помітив, що вони раді маленькій перерві, і почав розпитувати Токтаргази про те, як справи в селі Айвасиль, де він учителює. Говорив повільно, і це надавало особливої ваги кожному його слову.

Учасники засідання вже встигли перекинутися кількома словами про свої комерційні справи, про урожай пшениці та фруктів у своїх маєтностях та навколишніх селах. Коли ж шум у кабінеті вгамувався, Медієв пояснив Токтаргази, чим викликане їхнє засідання, учасником якого він став.

- Тут присутні члени міської управи, - сказав він. - Ми щойно говорили про впорядкування нашого міста. Населення в ньому позбавлене елементарних зручностей. Люди вечорами не можуть вийти з двору на вулицю. Скрізь темно, хоч око виколи. Нам потрібне електричне освітлення.

Медієв представив гостю членів міської управи, серед яких були татари, греки, росіяни, болгари, українці, вірмени, караїми. Абдурешид-ефенді докладно говорив про громадську діяльність Сулеймана-ефенді Алі-огли Молаєва, про його заслуги в розвитку народної освіти. Із великою вдячністю відгукнувся про Сеїта-Ахмеда Челебі, який сидів у білому кріслі біля стіни; він був такий високий і гладкий, що не поміщався в кріслі, і, щоб не впасти, одну ногу відставив убік і міцно вперся нею в підлогу. Абдурешид-ефенді не забув згадати про відсутніх тут представників інтелігенції - добродійників, чия діяльність у впорядкуванні та підвищенні культурного рівня міста давно відома. Тепло говорив він про Бекира Кала фата, Сеїта-Умера Тарахчі, Фета Абдураманова, Базиргяна Махмуда, що дуже допомагають місту. Всі вони були грошовитими людьми...

Літній інженер у зеленому кашкеті з чорною облямівкою визнав сьогоднішню нараду плідною. Він запропонував завтра ж, з самого ранку, вирушити на Агач, дров'яний базар, і оглянути місце, де можна побудувати електростанцію.

Абдурешид-ефенді погодився з ним і попередив присутніх, що після огляду місця майбутньої електростанції комісія продовжить свою роботу в міській управі.

Коли кабінет спорожнів, Медієв одягнув свою круглу каракулеву шапку, вийняв із кишені годинника на ланцюжку, подивився на нього і взяв Усеїна-оджу під руку.

Вони вийшли з міської управи. Після задушливого приміщення прохолодне повітря видалося особливо приємним і живлющим. Усеїн-оджа хотів було закурити, але передумав і викинув уже скручену цигарку в урну.

Підкотив фаетон. Медієв, усе ще притримуючи Токтаргази під руку, змусив його сісти першим. Улаштувався поруч із ним і звелів візнику їхати в Грецьке маале. Вирішив повезти гостя до себе додому. Утім, будинок, в якому жив міський голова, не був його власним, а належав Сулейману Алі Молаєву. Абдурешид-ефенді жив у ньому

на правах ічкієва[64].

Коли двадцятому століттю виповнилося всього два роки, Медієв закінчив у Сімферополі татарську школу, де місцева молодь вивчала російську мову, і повернувся до свого рідного міста Ор. Там він почав викладати російську в татарській школі. Але друзі засипали його листами, в яких наполегливо просили, щоб він переїхав до Карасубазару, що він, зрештою, і зробив. Знайомлячись у цьому місті з місцевою інтелігенцією, він був захоплений ерудицією та енергійною діловитістю Молаєва. Незабаром вони стали близькими друзями. І за якийсь час Абдурешид-ефенді переїхав до нього в дім. Певно, долі судилося, щоб він закохався в молодшу сестру Молаєва Медине-ханум, і вона відповіла взаємністю. Вони одружилися. З того часу він і живе однією родиною з Молаєвими.

По дорозі Медієв говорив, що йому, людині, яка вільно володіє російською мовою, простіше, ніж будь-кому, об'єднувати інтелігенцію міста, де живуть представники різних національностей, що погано розуміють одне одного через різні національні традиції. Але всі вони більш-менш володіють російською мовою. Труднощі лише в тому, що рівень інтелекту освічених верств населення різний. До кожного потрібен індивідуальний підхід. Медієв веде з ними роботу обережно, терпляче. У цьому йому допомагають друзі. Особливо Абдулхамід-оджа. Це старий друг Медієва. Через прихильність до нього Абдулхамід-оджа переїхав з міста Ор до Карасубазару, щоб бути ближче до Медієва. Тут Абдулхамід-оджа працював здебільшого з місцевою молоддю, часто збирав їх і виступав з лекціями, довірливо розмовляючи на цікаві для них теми і поступово, ненав'язливо переконував у необхідності вчитися. Молодь до нього швидко звикла. Повірила.

Дорога пішла вниз, і колеса фаєтона швидко загуркотіли узвозом. Медієв зачекав, коли кінь пішов повільно і гуркотіння стихло, а тоді понизив голос і сказав:

– Зараз і Менсеїт Джемільов тут...

Усеїн-оджа з Менсеїтом Джемільовим знайомий не був, але знав із розповідей Медієва, який завжди відгукувався про нього захоплено. Родом із Старого Криму. Грошовитий молодик, хоча й виходець із родини простого кустаря. Він теж закінчив татарську школу в Сімферополі, потім одержав освіту в Петербурзькому юридичному інституті. І нині постійно живе в Петербурзі в одному будинку з Аджи Асаном-огли Мустафаєвим. Його старший брат, Гази Джемільов, що живе й тепер у Старому Криму, відкрив для нього в Петербурзі фруктовий магазин. Менсеїт узявся за торгівлю, і справи у нього пішли успішно. Він швидко вивчив звички покупців, знайшов із ними спільну мову. Але не торгова жилка захоплювала в ньому Медієва. А зовсім інше. Менсеїт Джемільов зв'язався з підпільною революційною організацією; він виконував зухвалі, небезпечні доручення. Що й казати, поле діяльності у Менсеїта було широке. У ящики з лимонами, апельсинами, хурмою, інжиром, кавою він часто ховав важливі документи. Це були статті, прокламації, листи революціонерів, що тимчасово проживали за кордоном. Звичайно, власник магазину про ці документи завжди був заздалегідь попереджений. І передавав ті папери людині, якій і належало було їх

вручити. Коли місто кишіло донощиками і шпиками, що постійно стежили за кожним підозрілим, це важливе і відповідальне доручення було довірено йому, Менсеїту.

А коли Менсеїт Джемільов посилає свій товар – фрукти, одержані з Криму, – за кордон, то ховає в шухляди з подвійним дном важливі папери .

Та Менсеїт Джемільов, на жаль, далеко, в Петербурзі. Але й тут в Абдурешиді Медієва є віддані друзі. Скажімо, його швагро Сулейман Алі Молаєв, Абдулфета Абдураман, Сеїт-Мемет і Абляміт Шейх-заде, Бекир Халафат, Абібула Зиядин, Базиргян Мамут, Ібраїм Смульський, Осман Сейфулаєв. Сеїт-Ахмед Челебі, Сеїт-Умер Тарахчі, Сеїт-Алі Саричі та багато інших, на кого він може у разі чого опертися. Ці люди якимось чином знайшли можливість учитися. Одні з них одержали освіту в Криму, другі – в Петербурзі, треті – за кордоном. Зараз усі вони мають у своєму розпорядженні чималі кошти і, головне, піклуються про долю свого народу. Якщо потрібно що-небудь зробити для міста і його жителів, то довго не думають, де взяти гроші: виймають із гаманця і кладуть на стіл. Кого з них не візьми, кожен – член благодійного товариства чи шкільної комісії. Звісно, що тут не обійшлося без впливу на них Медієва...

Нарешті Абдурешид-ефенді наказав візнику зупинити фаетона, легко зістрибнув на землю і відчинив перед гостем хвіртку у високій огорожі з сірого каменю.

– Прошу, – сказав він. – Сьогоднішній вечір присвяtimo розмовам. Давно ми з вами не говорили всмак...

Удома, певно, звикли, що Абдурешид-ефенді завжди повертався в один і той же час, – на застеленому скатертиною столі було все готове для вечері.

Медіне-ханум, по-європейськи вдягнена, молода, струнка, зустріла чоловіка на порозі. Він представив їй Токтаргази як свого давнього друга. Знайомлячись, вона з люб'язною посмішкою подала руку. Почувши у вітальні голоси, вийшов її брат, високий кремезний Сулейман Алі, який одразу впізнав поета Токтаргази. Гаряче привітав і подякував зятю за те, що привів такого почесного гостя.

Поки чоловіки обмінювалися люб'язностями, Медіне-ханум подбала про ще один комплект столового начиння.

Сулейман Алі Молаєв виявився говірким і дотепним чоловіком. За вечерею він із властивою йому іронією почав розповідати про те, як його зять зробився головою міської управи. А точніше – як його зробили... Голос у Сулеймана Алі був розкотистий, високий.

У цьому місті колись ніхто з татар не очолював міської управи. Найчастіше справами заправляли караїм, грек чи болгарин, як правило, багаті ділки, комерсанти, лихварі та скоробагатки. І це вважалося нормою, бо для того, щоб увійти до міської міської управи, людина, як мінімум, мусила мати майно вартістю в три тисячі карбованців. Звісно, що в міській управі завжди були багаті татари, але їх там не так уже й багато. І через свою нечисленність вони не в змозі зробити щось в інтересах свого народу.

Абдурешид-ефенді лише два-три роки попрацював у Карасубазарі, і його відразу полюбили люди. Вони йому повірили. Але тільки любов'ю та вірою народу, звісно,

членом міської управи не станеш...

Причому цього разу більшість татарського населення міста наполягало на тому, щоб у міській управі було принаймні троє чоловік із татар. Хто ж вони, ці троє? На думку більшості, бути членами міської управи гідні Осман Сейфулаєв, Ібраїм Смульський, Абдурешид Медієв. Та, як на те, у жодного з них немає ні майна, ні грошей, .

"Немає? – спочатку впали у зневіру друзі, та відразу ж вирішили: – Як нема, то будуть!"

Порадилися з юристом, а потім із нотаріусом.

– Гроші чи майно? – уточнили в Абдурешид-ефенді.

– Якщо майно, то, принаймні, тисяч на три.

– Ну, добре!

Через два тижні бакалійний магазин і кав'ярня Аджи Абдурамана були "продані" Ібраїму Смульському. Готель "Європа" Абібули-бея "купив" Осман Сейфулаєв, а двоповерхові будинки і заїжджий двір батька Сулеймана Алі Молаєва перейшли у власність Абдурешид-ефенді. Документи купівлі-продажу були оформлені в нотаріуса, акт переданий колегії. Таким чином троє високоінтелектуальних, прогресивних молодиків завдяки підробленим документам були обрані делегатами міської управи, що складалася з представників різних національностей, одноголосно обрала своїм головою Абдурешид-ефенді.

– Ну і як, не розчаровані? – сміючись, запитав Усеїн-оджа.

– Ви, Усеїне-ефенді, умови життя в нашому місті знаєте, – сказав Сулейман Алі Молаєв, витираючи губи вишитою серветкою. – Якщо хтось хотів напиться води, брав цеберко, виходив на вулицю і бігав у пошуках водовоза, і часто знайти його було нелегко. Воду наше населення споконвіку купувало у водовозів. Цеберко води коштувало шість копійок. Чи не так?

– Так! – відповів оджа і кивнув. – Точнісінько як у старому Мерекеші.

– А що зробив новий міський голова? – Сулейман-ефенді кинув задоволений погляд на Медієва. – Він почав свою діяльність із дуже, я б сказав, важливого. Він дав населенню воду. Це з його ініціативи очистили, розширили джерело з холодною, як лід, водою біля скель Таз-Каю, на південно-східній околиці міста. Закрили його. Після очищення води в джерелі стало більше, і вона посмачнішала. Від цього джерела чавунними трубами провели воду в місто. Тепер на вулицях, куди не глянь, дзюрчать, хлюпочуть водограйчики.

Абдурешид-ефенді добродушно всміхнувся і штовхнув плечем швагра:

– Річ же не тільки в міському голові. Що міг би голова без вас, без щирої допомоги друзів?!

Сулейман Алі зневажливо махнув рукою, повернувся до нього і насупивши брови.

– Про щирі допомоги говорите?.. Ми надавали таку ж допомогу і колишньому голові управи. Та він не зміг упорядкувати навіть місток довжиною в шість аршинів у маале Елекчі... – Торкнувся долонею плеча Усеїна-оджи. – Ви тільки уявіть собі, у

Карасубазарі виходити вночі на вулицю було небезпечно. Темрява. Там когось пограбували, там убили, там викрали дівчину... усе що завгодно! Абдурешид поставив на вулицях міста карбідні ліхтарі. Тепер люди вечорами ходять одне до одного в гості. Сьогодні в міській управі, кажете, йшлося про будівництво електростанції? Питання це особливо цікавить людей із набитими гаманцями. Значить, Абдурешид-ефенді в будівництві електростанції не буде мати нестачі коштів... Та що й казати, важко перерахувати все, що зробив для міста мій зять. Однак, шановний Усеїне-ефенді, мій зять зробив ще одну дуже важливу справу... Таку, що не можна порівнювати з жодною іншою його справою. Абдурешид-ефенді випустив у світ "Ветан хадими"...

Коли Сулейман Алі вимовив ці слова, Усеїн-оджа здригнувся, немов у серце йому встромили одночасно сто стріл, він навіть притулив ліву руку до грудей.

За столом запанувала тиша.

Вечеря закінчилася. У кімнаті з'явилася Медіне-ханум і почала мовчки прибирати зі столу. Абдурешид-ефенді запропонував гостю пересісти на диван, щоб почуватися вільніше. А він сам і Сулейман Алі розташувалися в кріслах. На низенький інкрустований кольоровим деревом столик біля дивана Абдурешид-ефенді поклав табакерку і попільницю з мушлі.

- Пустив у світ - це так, - чемно зазначив Усеїн-оджа, продовжуючи перервану розмову. - Однак не вберіг. - Підклавши під лікоть подушку, обернувся до Медієва: - Молода інтелігенція Криму дуже вам вдячна, ефенді. Але картина, що постала переді мною сьогодні... - опустил очі, глибоко зітхнув. - Ви, Абдурешиде-ефенді, голова міської управи, невже не змогли стати на шляху тих ломиносів, не могли це зупинити?

Слова гостя пролунали як докір Медієву: мовляв, дитину, яку ви народили, ви ж і занапастили. Той уважно подивився на вчителя і зрозумів, що цей сумний крик виривався з його серця. І вирішив не квапитися з відповіддю. Треба заспокоїтися і зібратися з думками, щоб доречно відповісти своєму гостю. Передові люди стали останнім часом занадто нетерплячими в судженнях. А це в нинішній ситуації, під час розгулу реакції, може коштувати й голови. Народ терплячий. Він змушений терпіти. Що залишається тому, хто позбавлений можливості дбати про себе?.. Усі наче на зупиненому посеред штормового океану кораблі, на якому немає капітана, і комусь треба спрямувати його до берега.

Тоді, коли видавалася "Ветан хадими", читач знаходив у ній для себе хоч якісь живі думки. Газета розтлумачувала народу несправедливість існуючих порядків. І народ почув голос правди.

- "Ветан хадими" закрилася за наказом із Петербурга, - промовив стиха Абдурешид-ефенді; він завжди розмовляв тихо; навіть у хвилини роздратування ніколи не підвищував голосу. - На жаль, представники високої влади не прислухалися до моїх прохань. - Повільно водячи кінчиками зігнутих пальців по краю столика, він опустил голову, не піднімаючи голови, продовжував: - "Ветан хадими" закривали й торік... Чимало довелося попобігати, просити високі чини, давати хабарі, і якось нам вдалося знову відкрити свою газету. Правда, з умовою, що вона буде виходити лише раз на

тиждень... Тоді ми знайшли спільну мову з повітовим управлінням. А цього разу... - Медієв затих і, щось вирішуючи, почав загинати по одному довгі тонкі пальці лівої руки. Було помітно, що він із чимось внутрішньо згоден, а проти чогось заперечує; його губи від хвилювання тремтіли. - Чи зможемо ми цього разу домогтися відродження "Ветан хадими", сказати важко. Часи настали дуже складні. - Помовчавши, підняв на Усеїна-оджу зелені замислені очі і, розправивши плечі, повільно відкинувся на спинку крісла. - Хоч і складно, проте сидіти, склавши руки, не маємо права... Якщо пам'ятаєте, я цікавився у вас, хто з російських письменників зараз у Ялті. Я не просто так про це запитав... Нам би дуже міг допомогти Лев Толстой.

- Толстой? - перепитав Токтаргази. - Просити його про допомогу?! Надто вже він здається недосяжною горою.

- Ну що ж нам тоді робити? - розвів руками Сулейман Алі.

- Що робити... Я саме про те й думаю, що робити... Може, нам варто знову зустрітися з муалімом Гаспринським і поговорити, порадитися?..

- Про що? Чи не хочете ви знову створювати нову газету? - запитав Токтаргази не без сарказму.

- Зовсім ні! Про організацію нової газети зараз не може бути й мови, - спокійно відповів Медієв. - Йдеться про загальну спрямованість, про критичне висвітлення дійсності в "Терджимані".

- Ми вже одного разу з цього приводу радилися з ним, - сказав Усеїн-оджа й обтрусив попіл із цигарки в мушлю. - Здається, ви про це ще не забули, Абдурешиде-ефенді?

- Не забув, - посміхнувся Медієв. - Але ми змушені говорити з ним іще раз. Не можна сказати, що старий нас не розуміє. Ще й як розуміє. Але він дуже обережний... Тому що він - людина двох століть.

- Тоді муалім був нездоровий, - сказав Токтаргази примирливим тоном. - Застудився, коли повертався на пароплаві з Варни. Може, це теж вплинуло на хід розмови... Хоча навряд! Він частенько полюбляє говорити: "Зачекаємо до кращих днів!..." Кращих для кого? Тоді...

- Тоді треба говорити правду чітко й голосно. Хто це мусить робити? Це мусить робити "Терджиман". Інших засобів і можливостей у нашого народу немає. Тому поговорити з ним доведеться серйозно й поставити умови.

- Зачекайте, зачекайте... - поморщився Сулейман Алі. - По-моєму, буде нетактовно з вашого боку ставити Ісмаїлу-муаліму якісь умови. Гаспринському зараз п'ятдесят сім, а Абдурешиду-ефенді тільки двадцять вісім років. Ви вдвічі молодші за нього. До того дня, коли ви ще тільки з'явилися на світ, Ісмаїл Гаспринський уже закінчив Сімферопольську російську гімназію, Воронежське військоve училище, одержав освіту в московських професорів, жив у Парижі, Стамбулі, Мадриді...

- Не забудьте додати, що проводив час із вродливими дівчатами, напівмавританками-напівіспанками у палаці Альгамбра, - сміючись, додав Медієв.

- У Каїрі видавав арабською мовою газету "Ельнахза", - продовжував Сулейман Алі,

ні на мить не перервавши тираду і пропустив жарт зята повз вуха. – У знаменитому залі дебатів "Континенталь" виступив із промовою про освіту й культуру мусульман.

– І нарешті, повернувшись до Росії, одружився з дочкою приволзького купця Ісфендіяра Качурина Зоре-ханум, став батьком трьох синів і трьох дочок... Так, усе це було до моєї появи на світ, і я про це добре знаю. І всі ми ставимося з належною повагою і до віку Ісмаїла-муаліма, і до його заслуг. Але чи не здається вам, дорогий швагро, що він зовсім не зважає на час?

– Та він просто дорожить своєю газетою, чорт забирай! Невже ви не розумієте?.. – сердито вигукнув Сулейман Алі. – Тому, хто знає, як він її створював, легко його зрозуміти, – знітившись від своєї гарячкуватості, він трохи помовчав, а потім продовжив уже спокійним голосом: – Мені якось пощастило натрапити на книжку Льоманова про Ісмаїла Гаспринського. Вірніше, це не книжка, а рукопис. Ісмаїл Льоманов свого часу викладав російську мову в татарській школі й одночасно співпрацював із редакцією "Терджиману". Біографія Гаспринського була написана ним у 1893 році, до десятиліття з дня виходу першого номера газети "Терджиман". Рукопис відправили в Одесу для проходження цензури. Цензура ретельно переглянула рукопис і викинула з нього великі шматки, нарешті дозволила випустити окремою книжкою. Однак книжку чомусь так і не було видано. А через десять років, коли святкувалося двадцятиліття "Терджиману", знову зайшла мова про видання автобіографії Гаспринського. І цього разу нещасливий рукопис із невідомих причин потрапив "до шухляди" і залишився там, забутий усіма. Але мені пощастило. Я бачив своїми очима цей рукопис і навіть із задоволенням його прочитав... На першій сторінці рукою самого Гаспринського було написано: "Прибуток від видання цього твору передати на користь спеціальної школи для дівчат". Отож, прочитавши цей рукопис, я й дізнався історію створення Гаспринським його дітища – газети "Терджиман".

Молодий Ісмаїл Гаспринський, коли ще викладав російську мову учням медресе, знайомиться з таким же молодим і не менш освіченим юнаком Асаном Нурі. Гаспринського вразило, що його новий знайомий досконало володіє кількома мовами – російською, французькою, німецькою, перською, арабською, не кажучи вже про рідну кримськотатарську. Вони заходять у кав'ярню готелю "Європа", сідають на міндері в прохолодній кімнаті, прибраній у напівсхідному-напівєвропейському стилі, замовляють по фільджану кави, і, звичайно ж, між ними зав'язується розмова про життя. Гаспринський чимало дізнався про Асана Нурі.

Народився Асан Нурі в селі Айвасилі, у 1860 році поїхав до Стамбула

вчитися – закінчив там школи дарульмаариф[65] і дарульталім[66], потім продовжив навчання в Джеміет-Аліє та Османіє[67]. Працює в Міністерстві закордонних справ. У 1876 році разом із турецькими революціонерами бере активну участь у русі за скинення з престолу султана Азиза; стає одним із організаторів замаху на султана Абдул-Хаміда. Однак спроба не вдається. Асану Нурі доводиться переховуватися, щоразу змінювати помешкання. Довідавшись, що за наказом султана Абдул-Хаміда поліції все-таки вдалося натрапити на слід багатьох учасників замаху, і

тепер таємна агентура посилено розшукує і його, Асана Нурі, він швиденько сідає на французький пароплав і рушає до Європи.

Об'їхавши півсвіту, Асан Нурі в 1879 році повертається до Криму. Незабаром він переконується, що й тут, у Криму, життя несолодке. Народи в Росії стогнуть під ярмом царату.

"Причиною тяжкого життя татар є їхня неграмотність, культурна відсталість, – каже йому Ісмаїл Гаспринський. – Щоб народ став свідомим, він повинен бути освіченим. Це потрібно не лише кримським татарам, а й усім мусульманам Росії".

Після цієї зустрічі Ісмаїл Гаспринський і Асан Нурі зустрічаються досить часто. І розмова на цю тему триває між ними не один день. Нарешті обоє приходять до висновку, що шлях до звільнення народу від гніту може прокласти лише друковане слово. Так у них народжується ідея видання газети рідною мовою. Одразу, звичайно ж, вони не можуть здійснити своєї мрії і спочатку пробують видавати невеликі збірники. Перша брошура вийшла під назвою "Тонгич"[68], друга – "Нешріяті Ісмаїліє"[69]. У Криму тоді не було жодної друкарні, і ці збірники довелося друкувати в Тбілісі, а потім уже їх поширювали в Криму. Але, видаючи дрібні брошури, вони не відмовлялися від думки заснувати, зрештою, політичну й економічну газету великого формату. І дочекалися моменту, коли йшла підготовка до святкування сторіччя анексії Російською імперією Кримського ханства. Гаспринський написав заяву імператору з проханням дозволити видавати газету рідною мовою кримських татар. З цією заявою Гаспринський сам поїхав до Петербургу. Досвідчена людина, що вмів красномовно викладати свої думки співрозмовнику, Ісмаїл Гаспринський зумів переконати вищих чинів у необхідності газети для татар Криму; він повернувся до Бахчисараю з офіційним дозволом царя на видання такої газети – одного номера на тиждень. Ці факти вже самі собою свідчили про неабиякий розум і сміливість Гаспринського.

10 квітня 1883 року виходить перший номер газети "Терджиман". Після цього Асан Нурі повертається до рідного села Айвасиль, вчителює. Асан Нурі, запеклий ворог сваволі й гніту, організовує на Південному березі Криму підпільні політичні гуртки, діяльність яких була спрямована проти царського режиму. 1892 року Асан Нурі в друкарні Гаспринського видає десять тисяч прокламацій "Неджат"[70], сам керує поширенням цих листівок серед населення. І потрапляє до рук поліції.

Справу про підпільну організацію, керовану Асаном Нурі, передають до суду. Асану Нурі загрожує сибірська каторга.

Уже в останній момент один багатий, освічений, прогресивно налаштований чоловік із села Сараймен, друг Ісмаїла Гаспринського – Сулейман Аджи, заплатив начальника поліцейських органів великі гроші і звільнив Асана Нурі з-під слідства. Дивно те, що Сулейман Аджи ніколи Асана Нурі і в очі не бачив. Виявив він цю великодушність тільки тому, що його про це попросив Гаспринський.

Асана Нурі від каторги звільнили, однак залишатися в рідному селі і вчителювати йому заборонили. Він змушений був виїхати з Криму і мешкати в різних місцях Росії під ім'ям Георгій Гессен.

Через кілька років Асан Нурі знову з'являється в Ялті. Йому вдається відкрити кав'ярню на першому поверсі колишньої міської управи. Живе з невеликого доходу від цієї кав'ярні. Та згодом цей заклад поступово перетворюється на літературний салон. Чехов, Коцюбинський, Короленко, Андрєєв, Купрін, Скиталець, Арцибашев, Бальмонт стають постійними відвідувачами цієї кав'ярні й особистими друзями її високоосвіченого власника.

- І зараз ця кав'ярня - улюблене місце російських і українських письменників, які приїжджають до Ялти, - додав Усеїн-оджа.

- Та, на жаль, уже нема її власника... - сумно мовив Сулейман Алі. - Асан Нурі написав мемуари про своє життя в Криму, Туреччині та країнах, які він об'їздив. У ті самі дні, коли він розмовляв з Ісмаїлом Гаспринським про видання цього рукопису, стає відомо, що у зв'язку з двадцятиліттям володарювання султана Абдул-Хаміда турецьким революціонерам, кинутим до в'язниць за замах на правителя, оголошена амністія.

Асан Нурі негайно вирушив до Стамбула, щоб привезти в Крим свою родину. Та по дорозі до Туреччини він раптово занедужав і на якийсь час застряг у Румунії. Помер у 1903 році в місті Галац у віці шістдесяти п'яти років, так і не зустрівшись із Джезире-ханум та дітьми.

- Так, я пам'ятаю, тоді Ісмаїл-муалім помістив у своїй газеті некролог, - сказав Медієв.

- Утім, женучи свого тарантаса дорогою оповіді про те, як муалім заснував свою редакцію, я не помітив, як звернув на манівці, - сумно всміхнувся Сулейман Алі. - Доки перший номер "Терджимана" побачив світ, його головному редакторові й видавцеві довелося пережити чимало випробувань. Потрібна була друкарня, шрифт, друкарська машина, папір... Багато чого... А грошей немає. Якщо не вмовити кого-небудь допомогти, якщо не знайти грошей, друкарня не відкриється.

Кожна людина вважає для себе принизливим просити гроші в борг. Можете собі уявити, що пережив Ісмаїл Гаспринський, коли відвідав одного з найбагатших людей Бахчисараю Аджи Селіма і посвятив його у свої справи.

- Татари дуже відсталі, - сказав йому наприкінці розмови Гаспринський. - Та якщо ми будемо видавати газету рідною мовою, якщо дамо народу можливість дізнаватися про те, що відбувається в світі, то й татари стануть висококультурними. Але щоб почати випускати газету, нам потрібно трохи грошей...

Сказавши це, Гаспринський помовчав, запитально дивлячись на співрозмовника, зачекав, що скаже Аджи Селім.

Аджи Селім, здивований і роздратований новою, незвичайною для нього ідеєю, про яку щойно почув, одразу підвів на нього очі.

- Ісмаїле-мурза, - відповів він Гаспринському. - Тим, що ти відкриєш друкарню і будеш випускати газету, один примірник якої буде коштувати лише два ша, ти не надто розбагатієш. Якщо захочеш зайнятися торгівлею тютюном чи вином, то можу тобі дати кілька тисяч карбованців під заставу. Що потрібно татарину? Йому потрібні гроші. А що таке газета? Якщо до неї наблизити палаючого сірника, вона відразу займеться... -

Аджи Селім примружив вологі очі й залився зневажливим сміхом.

- А гроші? Вони не займуться? - запитав Гаспринський. - Якщо палаючого сірника піднести до грошей, вони теж займуться. Обличчя Аджи Селіма відразу стало кам'яним.

- Ні! - заперечив він. - Гроші не займуться... До них ніхто ніколи не піднесе палаючого сірника.

Аджи Селім не дав видавцю грошей. А Ісмаїл-ефенді не став його більше просити. Холодно попрощався й пішов.

Видавець зібрав потрібну суму в інших людей. Купив стару друкарську машину і каси для шрифту.

Так почала виходити газета.

Однак доля невблаганна.

Не пройшло й двох років, як у друкарні спалахнула пожежа. Згоріло все. Після цього Ісмаїл-ефенді змушений був друкувати газету в приватній друкарні у Сімферополі втридорога. І тільки через рік "Терджиман" знову стала друкуватися в Бахчисараї... Однак Ісмаїл-ефенді встиг за цей час загрузнути в боргах і вилізти з них уже ніяк не міг. Папір він брав у борг, електричну енергію - в борг, складачі й літературні працівники працювали в борг. Друкарській машині надавали руху, крутячи маховика вручну, дочки видавця, видрукувані газети складала в стоси дружина Зоре-ханум, а потім їх заносили на пошту її брати.

Іноді, повертаючись додому, видавець боявся потрапитися на очі власникам магазинів, і тому завжди йшов в обхід глухими, віддаленими від центру завулками. Він усім заборгував.

Коли Гаспринський захопився ідеєю створення газети, найбільшу матеріальну допомогу йому надали друзі з Кавказу й Середньої Азії. У перші роки "Терджиман" мав лише шість передплатників. Однак Ісмаїл-ефенді постійно розсилав п'ятсот екземплярів газети безкоштовно.

Хоча газета вже друкувалася, та друкарня після пожежі ще не була повністю відновлена. Для цього знову ж не вистачало грошей. А одного разу настав день, коли не залишилося коштів навіть на те, щоб купити паперу й фарби. Тож Ісмаїл-ефенді змушений був дістати зі скрині кілька материних суконь, відріз червоної тканини, приготовлений нею на смерть, і вирушив у степову частину Криму, аби продати ці речі мурзам чи, принаймні, показати їм, як він, видавець єдиної татарської газети, до такого дійшов.

У Джанкойському повіті зустрівся з багатими людьми, розповів їм про важке становище газети, що є народним надбанням, а не належить особисто йому, як вони думають, і заявив, що ця газета потребує їхньої матеріальної підтримки. Гаспринський сподівався, що багатії поспівчують йому, допоможуть. Але Сафедин Абдул Чонгарський, шестипалий мурза, розкидав сукні його матері та відріз тканини по земляній підлозі у передпокої свого будинку, довго в них длубався, бгав у руках, забруднив, а потім сказав: товар уже старий, і він дещо купить, якщо Гаспринський

поступитися в ціні; почувши неприємні слова щодо своєї скарєдності, він згріб усі речі в оберемок, кинув їх Гаспринському на коліна й пішов. А видавець "Тєрджимана" так і повернувся додому без жодної копійки в кишені.

Редакцію, напевно, довелося б закрити, якби на її рахунок інколи на свята не надходили гроші від земської управи чи від приватних осіб. Імена тих, хто їх присилав, Ісмаїл-єфєнді друкував у газеті.

Гаспринський намагався виправити важке становище хоча б шляхом виконання приватних замовлень власників величезних магазинів, але й ці зусилля виявилися марними.

Знаючи про це, легко зрозуміти, що Гаспринський видавав газету не для того, щоб заробити на життя, – він жив цією газетою. Закриття її для нього було б як смерть. І, мені здається, даремно ви ремствуєте на старого...

Сулейман Алі замовк. Присунув до себе табакерку і почав скручувати цигарку. Він так розхвилювався, що руки в нього тремтіли і махорка розсипалася на підлогу.

"Сулейман Алі-єфєнді, мабуть, правий, – думав Усеїн-оджа. – Друкарські машини були зламані, шрифт старий, і його не вистачало. Видавець загруз у боргах. Але зробити свою друкарню прибутковою чи хоча б рентабельною друкуванням художніх творів чи реклами він так і не зміг".

Якесь покоління людей починає свою діяльність в один час, наступне покоління продовжує ту саму роботу в інший час. Кожен час має свої політичні й економічні особливості, і вимагати від одного покоління реалізації ідей іншого покоління, мабуть, не варто. За однакових умов не всі можуть бути однаково активні. Неодмінно з'являються сильні особистості. Тисяча дев'яцот п'ятий рік народив серед усіх народів Росії чимало революційно мислячих людей. У Криму один із таких – Абдурєшид Медієв. Це людина іншого, на відміну від Гаспринського, складу. Але разом із тим у них стільки спільного!..

Гаспринський викладав російську для татарської молоді в медресе. Був міським головою в Бахчисараї. Випускав газету "Тєрджиман". Медієв навчав татарську молодь російської мови в рушдіє^[71], став міським головою в Карасубазарі. Видавав газету "Ветан хадими". Гаспринський почав свою діяльність у минулому столітті. Медієв – у нашому. Наш час зовсім інший. І Медієв, і його думки інші. Почувши сьогодні про себе багато приємного, Медієв не зрадив. Він розхвилювався.

– Лише одна газета і сто сорок два ліхтарі в Карасубазарі, у цьому стародавньому місті, – задумливо мовив і всміхнувся. – І цим ми задоволені. Щоб стати по-справжньому культурним народом, знаєте скільки усього ще треба?! Дуже й дуже багато... От ви, шановний Усеїне-єфєнді, – звернувся він до гостя. – Ви відомий у народі поет. А скільки ми ваших книжок маємо? Жодної. Звідки така байдужість у наших татар, не розумію.

Усеїн-оджа підвів на нього очі.

– Я, Абдурєшиде-єфєнді, саме й приїхав до вас із цим проханням.

– До мене?.. З проханням? Ви можете мені наказувати! Наказуйте, для вас я зроблю все.

- Дякую вам, Абдурешиде-ефенді, ви дуже люб'язні! - Усеїн-оджа, за східною традицією, приклав праву руку до грудей і вклонився. - За останні роки я написав чимало творів. Людям вони подобаються, їх вчать напам'ять, передають з уст в уста. І багато слів у них стираються, як монети. Багато моїх віршів такі перекручені, що я насилу їх впізнаю. Іноді чую пісні на весіллях, у кав'ярнях і починаю сумніватися, чи це я написав. От я й приїхав сюди, до вас, із надією на те, що ви, Абдурешиде-ефенді, посприєте у випуску збірки моїх віршів... Але, дізнавшись про таку сумну подію, про те, що "Ветан хадими" уже немає, я не наважився заговорити з вами про це.

Очі Медієва були затуманені смутком. Він запитально подивився на швагра.

Обоє мовчали, та кожен із них розумів іншого. "А що як ризикнути?" - прочитав Сулейман Алі в очах зятя. "Ветан хадими" набиралася в друкарні Рогана. Хазяїн кожного місяця заводив неприємну розмову щодо платні. Прибуток від передплати на газету не покривав друкарських витрат. І всі перевитрати важким тягарем лягали на Сулеймана Алі Молаєва, Базиргяна Мамута та Абаса Усеїна-оглу. А тепер, коли газету закрили, користуватися послугами друкарні вони й зовсім втратили право. Якщо друкарня знову запрацює і вийде хоча б одна брошура, власті витлумачать це як друковані антиурядові листівки. Усіх заарештують. І Рогана теж.

Абдурешид-ефенді спідлоба дивився на Сулеймана Алі. Той опустил очі, зітхнув, що означало: "Не бачу виходу!"

Медієв обернувся до гостя:

- Де твори? При собі?

- Звичайно... У валізі, - Усеїн-оджа швидко підхопився і вийшов у коридор.

Сулейман Алі не встиг запитати в зятя, що він замислив, як Усеїн-оджа повернувся зі шкіряною сумкою, схожою на саквояж, вийняв із неї зошита й поклав на столик перед Медієвим. На першій сторінці недбалими, але великими й чіткими літерами було написано: "Наилеи Кърым". Абдурешид-ефенді погортав зошита, прочитав кілька віршів, потім відсунув рукописа на середину стола й твердо мовив:

- Щось придумаємо. У кожнім вірші - заклик до волі. Ми сьогодні стільки наговорили про волю, що мені зараз просто соромно було б сказати вам, що не зможемо нічого для вас зробити. Ваша книжка повинна побачити світ.

- Ох, Абдурешиде-ефенді! - схвильовано мовив Усеїн-оджа. - І не знаю, як висловити вам свою вдячність!

Було вже пізно. Для гостя приготували постіль у великій кімнаті. Білосніжні накрохмалені простирадла пахли милом "Місхамбер". Токтаргази довго не міг заснути. Лежав, закривши за голову руки, дивився у вікно, у якому виднівся темний прямокутник неба, всипаний зірками. Повіки його непомітно стулились, коли зірки вже почали повільно танути у височині.

...І ось у його долонях книжка. Хіба це не сон? "Нехай буде благословенним твоє життя, Абдурешиде! Тільки ти міг бути до мене таким великодушним!"

Токтаргази знову й знову перегортав збірку, перечитуючи свої вірші.

Наступного дня Усеїн-ефенді вирушив до школи раніше, ніж завжди, щоб до

початку занять показати книжку вчителям. А потім на уроці він читав свої вірші учням. Читав голосно, й очі його при цьому захоплено блищали.

Звістка про збірку Усеїна Шаміля Токтаргази пронеслася по селу, долетіла незабаром і до сусідніх сіл. Поетові друзі приходили до нього додому – вітали, говорили слова, сповнені радості й замилювання. І в степу, і на вітряному млині, і на березі моря, і в саклі рибалки, і на вічах-ринках, і на весіллях напам'ять читалися вірші зі збірника "Наилеи Кърым".

Нарешті ця книжка з'явилась і в домі Менлібея, який не міг зрозуміти, що означає її назва. Подивившись на обкладинку з назвою друкарні, титулами, присвятою, печатками, він розгубився. Папір із друкованим текстом завжди викликав у нього повагу і страх. Він відкрив одну сторінку, другу, поспішно натягнувши на ноги мехсі [72], побіг до Аджи Ербаїна.

– Мій пане! – сказав він, упавши до ніг Емірзакова. – Я приніс вам "Наилеи Кърым". Гляньте на цю страмоту! Ім'я ваше, батька нашого села, пишуть лише на платіжних квитанціях чи податкових аркушах, що привозить сюди земський пристав, та й то від руки, чорнилом. А ім'я нашого нещасливого вчителя, що ходить у залатаних штаних, надруковане – зверніть увагу, надруковане! – на початку книжки. Що це значить? Чим займається поліція? Куди дивиться жандармерія? Ви тільки гляньте на це!

Кошлаті руді брови Аджи Ербаїна заворушилися. Він вихопив із рук Менлібея книжку і, м'яко ступаючи по товстому килимі, підійшов до вікна, притулився округлим плечем до стіни і, широко розтуливши очі, вивчав те, що було у нього в руках.

Менлібей підхопився, заметався по кімнаті. Почувши голос бея, завмер і прислухався. Бей, звичайно, до читання і письма був не вельми вдатний. Читав по складах:

*Гора і знов гора. Вершина і вершина,
І піки їх проткнули небеса,
І шал гірських річок розбурхує долини,
І в буйстві зелені – гірська краса.
Чорніють чорторії в пащі прірви,
Сюди лиш залітає чорногуз,
І риба не спокусить в пінній вирві,
Якщо із пелюшок ти боягуз.*

– Боягуз? Кого він має на увазі?

Аджи Ербані зі здивуванням витріщився на Менлібея. Той лише стеноу плечима й нічого не відповів. Аджи Ербані знову витріщився на книжку і продовжив читати:

*І жайвір – соловей полів
У повінь сонця розливає спів.
Творець усе на світі береже,
Та не мою пісню і не мене.*

Бей останні рядки прочитав двічі і повернувся до Менлібея:

– Що ти сказав?.. "Нещасний учитель?" – посміхнувся він. – Нещасна людина не

може видати книжку. Ти знаєш, скільки для цього потрібно грошей?

- Ні, - відповів Менлібей. - Я вирощував породистих коней, виготовляв і продавав ярма. А книжок не видавав.

- А він видав! - блиснув очима Аджи Ербаїн, понизивши голос і додав:- Він безбожник. Продажна шкура! Комуś же він продає і мене! Але кому?..- Аджи Ербаїн пройшов у куток і засунув книжку під міндер. - Мушу поговорити про це з начальником повітової управи.

- Так, так... Якщо ви з ним поговорите, тоді наше село, може, позбудеться цієї халепи. Та повітове начальство і за невелику оборудку бере великі гроші. Даси мало - тебе принижують, насміхаються. Минулого разу, коли ми виживали вчителя з села, я їм добре заплатив. Але цей босяк все одно повернувся...

- Якщо з ними поговорю я, то він більше не повернеться. Будь-яку справу я роблю один раз. - Він багатозначно подивився на Менлібея.- Ти зрозумів? -Менлібей хитро посміхнувся. - Сідай! - кивнув хазяїн дому на зелений оксамитовий міндер під стіною. - Повинен прийти Ебуліс Аджи. Джемальти і Бекир теж обіцяли. Маю для них серйозну розмову...

Усеїн-оджа з годину позаймався з відстаючими учнями і коли вийшов зі школи, обрїй наче хтось залив глеком цинобру, а там, де мерехтіло море, здавалось, хлюпає кров. Тому степ, будинки і вікна, що дивились на захід, були червоні. "Коли вечірня зоря яскрава, це на вітер", - подумав учитель. Коли він проходив повз дукан Талїба, то згадав прохання Аджире-ханум купити вермішелі й трохи баранячого сала. Довелося зайти.

Талїб неквапливо зважував на вагах вермішель, сало і розповідав учителю сільські новини. Учитель неухажно слухав і думав про те, що дружина, напевно, вже вкладає сина спати, і сьогодні він не зможе з ним побавитися. Токтаргази взяв пакети, подякував власнику дукана і рушив до виходу. У цей момент двері відчинилися, і він побачив Менлібея. Той поступився, пропустив Токтаргази і з награною веселістю привітався:

- Селям алейкум, оджа! - від нього несло сивухою. - Нехай стане беєм той, хто вас бачить!

- Для чого вам мене бачити, якщо ви й так бей? - посміхнувся вчитель.

Менлібей щось пробубнів, але двері, відтягнуті пружиною, голосно грюкнули, і слів Менлібея вчитель не розібрав.

На вулиці вчитель помітив Джемальти, Бекир-бея і Ебуліса Аджи. Вони вийшли з хвіртки Аджи Ербаїна і перед тим, як розійтись, про щось довго між собою говорили. Коли підійшов Усеїн-оджа, з'явилися і сам власник будинку, і його свояк з Кочегенлі, що вийшли провести гостей. Обличчя у всіх червоні, губи жирні, а самі вони веселі. Учитель скористався тим, що руки зайняті покупками, тому не зупинився і привітав їх лише кивком голови.

"Певно, сьогодні відбувся черговий меджліс, - подумав Усеїн-оджа. - Напевне, обговорювали, як краще оббирати селян... Дивна все таки людина. Народжується

безгрішною, а коли стає дорослою, то хтось перетворюється в невинне ягня, а хтось – у кровожерливого вовка. Хтось задовольняється кількома вирощеними колосками, а іншому півсвіту мало. Хтось радіє вже тому, що з'явився на цей світ, а інший хоче зжити з цього світу ближнього.

Розповідають, начебто колись давно пасся в цих місцях табун диких коней. Спокійно і мирно жилося їм у степу, доки десь не взявся хариджибі – лошак, що відбився від свого табуна. Він і порушив тихе, спокійне життя в степу. Це він, хариджибі, першим вибирав тонконогих, граційних кобил, відокремлював їх від табуна і казав: "Вони мої!" І його наслідували інші коні, через що перебили один одного. І не залишилося в степу жодного сильного коня. Кобили перестали народжувати лошат. Зник табун... І тільки трава степова шелестіла під вітром: "Хариджибі, хариджибі..."

Ні, недобра це пам'ять. Не застереження чується в назві села. Харджибіє.. П'ять-шість місцевих беїв щодня чинять, як хариджибі: привласнили родючі землі ще й норовлять відібрати в селян їхнє останнє добро.

Учитель побачив неподалік від своєї хвіртки Аджире. Поруч із нею стояв Даніял. Наслідуючи сусідських дітей, він осідлав палицю і поганяв її прутиком, наче їхав на коні. Але спіткнувся й упав. Хотів було заплакати, але мати швидко підняла його і поставила на ноги:

– Плюнь на землю, синку! Гроші знайдеш!

Даніял, звичайно, хотів би знайти щось цікавіше – м'ячика чи колесо з дротяною ручкою, щоб котити, та плакати перестав.

– А он і тато йде, – сказала йому Аджире.

Даніял обернувся, побачив батька, розставив руки і побіг йому назустріч. Оджа ледь не впустив обидва пакети, підняв сина на руки, пригорнув до грудей. Даніял сміявся, шарпав батька за вухо, гладив по щоках.

– Це ти за мною так скучив? Ну й важкий же ти! Який же він важкий? – заперечила Аджире і забрала в нього покупки. – Просто ви втомились.

Аджире засміялась. А він подумав собі, що встає вдосвіта, іде в школу, повертається пізно ввечері, а по п'ятницях, коли в школі немає занять, буває на зборах благодійного товариства, тому так мало бачить свого сина. А дитина росте... Аджире біля нього день і ніч. Очі звикають і вже не помічають, що син підріс. Незабаром Даніялу два з половиною роки, а Ебабілю вісім місяців.

Усеїн-оджа з Даніялом на руках зайшов до вітальні і сів на канапу. Почав розмовляти з сином, забавлятися, підкидати на колінах. Даніял верещав від захвату. Але невдовзі, ніби щось згадавши, сповз із його колін на підлогу і побіг на кухню до матері. Усеїн-оджа пішов до іншої кімнати, де ледь блимала підкручена лампа, наблизився навшпиньки до колиски. Ебабіль спав, смішно плямкаючи губами. Довго стояв учитель над ним і всміхався, милуючись сином. Потім, ступаючи так само нечутно, повернувся до вітальні. Тільки сів на канапу, як очі почали злипатися, а голова, наливаючись важким свинцем, звислась на груди. Оджа вже й забув, коли доволі висипався. Крізь напівдрімоту він чув, як Аджире на кухні гримить посудом,

кваплячись якнайшвидше приготувати вечерю, та нічого не міг із собою вдіяти. Йому здавалося, що він провалюється в глибоку чорну яму і нема за що йому схопитися, зачепитися, щоб утриматися на поверхні... Насилу розтулив повіки і раптом на хоні побачив якісь білі прямокутники. Листи?.. Сон ніби рукою зняло. Підвівся і схопив листа. Від Усеїна-ефенді Балича. Повідомляє, що триста екземплярів "Наилей Кърым", що надійшли до магазину Тарпі Алі в Бахчисараї, швидко розійшлися. Шкода, мовляв, що збірка випущена малим накладом. Балич щиро вітав і дякував автору за його вірші.

Токтаргази, ніби розмовляючи з Баличем віч-на-віч, уголос подякував йому за гарну звістку. Він дуже зрадів швидкому розпродажу своїх книг. Виходить, тягнуться люди до поезії! І дарма він іноді ремствує...

Інший лист із Казані від Абдули Тукая. Токтаргази й Тукай листувалися вже чотири роки. Їхня дружба почалася відтоді, як твори Токтаргази почали друкуватися в журналі "Шура", і тривала досі. Тукай писав, що він нарешті закінчив свою поему "Три істини", але здоров'ям і життям, на жаль, похвалитися не може. Він цікавився творчими планами Усеїна Шаміля.

Усеїна-оджу цей лист дуже зворушив. Він устав і почав ходити по кімнаті. І в самого Токтаргази, правду кажучи, справи теж не найкращі... Але життя Тукая ще більше не вдалось. Особливу тривогу викликало його здоров'я. Усеїн Шаміль не пожалів би кількох років свого життя для цієї мужньої людини. Швидко згасаючи, як свічка, він ще знаходить час писати друзям, цікавитися їхнім життям, справами...

Аджире присунула хону до міндера і принесла вечерю. З'ївши трохи рисової юшки, присмаченої катиком з товченим часником, оджа відклав ложку. До м'яса і не доторкнувся.

- Що з вами? - стривожилася Аджире. - Удень і обідати не приходили...

- Поїм потім. Зараз чомусь немає апетиту, вибач.

Він устав, зайшов до сусідньої кімнати, де спав Ебабіль, і ліг на повстину, закривши руки під голову. Довго лежав на спині і мовчки дивився в темну стелю. Аджире кілька разів тихенько відчиняла двері й зазірала до кімнати. Хвилину-другу стояла, прислухалась і, не наважуючись турбувати чоловіка, поверталася до кухні. По якомусь часі Аджире лягла в сусідній кімнаті і загасила каганця. Стало тихо. Було чути тільки, як десь за скринєю в ніші сюрчить цвіркун. Але не пройшло й кількох хвилин, як у колисці заплакав Ебабіль. Довелося Аджире знову вставати. Вона зайшла до кімнати, поколихала колиску, тихо-тихо наспівуючи сину лагідну пісню, і малюк заспокоївся. Світив місяць, і на тлі світлого вікна він побачив тонкий профіль дружини. Усеїн-оджа не рухався, прикидаючись сплячим, а сам милувався нею. І, заколисаний її спокійним, наче шум морських хвиль, голосом, не помітив, як і заснув...

Скільки часу він проспав, невідомо. Прокинувся серед ночі. Встав, пішов у кухню, де дружина залишила прикрученого, ледь жевріючого каганця. Торкнувся до каструлі - вона була холодною. Зазирнув у горщик - у ньому було кисле молоко. Налив собі півгорнятка катика, накришив у нього хліба, перемішав і почав їсти ложкою. Потім вийшов у двір і, сівши на приступку, закурив.

Ніч світла, місячна... Степ за селом біліє, наче під снігом. Досить прохолодно. Він мерзлякувато здригнувся, викинув цигарку, не докуривши до кінця, і повернувся в дім. Узяв на кухні каганця, приніс його до кімнати, де спав Ебабіль, і поставив на хону. Підкрутив гнота. Взяв із ніші зошита, чорнильницю, ручку. Усеїн добре себе знав: уже як прокинувся, то до ранку не засне. А як так, то краще взятися до діла, ніж ворочатися на хоні, безупинно зітхаючи. Він підсів до столика, підібгавши під себе ноги. Замислився, покусуючи кінець ручки... Колись він почав писати п'єсу. Потім його щось відвернуло; вона так і залишилася лежати незакінченою. Усе збирався продовжити, та все руки не доходили. Якщо ось так, прокинувшись серед ночі, не зважитися, часу ніколи не викроїш... Він умочив перо в чорнило. Але не поспішав залишити на папері слід. Перо висохло... А Токтаргази, дивлячись на пописану і покреслену різнобарвним чорнилом сторінку, усе думав і думав.

Він ніколи не брався писати відразу як сяде. Перечитував фразу за фразою, змінював у реченнях слова, закреслював, знову писав, і лише коли приходила впевненість, що кожне слово відшліфоване, як морський камінчик, і міцно сидить на своєму місці, тоді перо його починало моторніше бігати по папері. І все-таки сказати собі: "Слава Аллаху, виправляти більше нічого!" – він не поспішав. Токтаргази вважав це невибачливою недбалістю. Скільки б він не працював над окремою сторінкою, та якщо через кілька днів вона потраплялася йому на очі, неодмінно щось у ній виправляв.

Уже давно почата і майже закінчена п'єса "Проект мулл". Майже. Багато що завадило тому, щоб вона була вчасно дописана. Але він її допише... І тільки зараз Усеїн Шаміль зрозумів, звідки взялася туга, що по вінця заповнила душу.

Тукай цікавиться його творчими справами, турбується, а йому нічим потішити друга. Ні, не треба засмучувати його визнанням, що йому весь цей час не писалось... Тепер не знатиме Токтаргази спокою, доки не закінчить своєї п'єси. Один зошит уже повністю пописаний дрібним почерком, інший заповнений наполовину. Але недосвідчена людина не прочитає в них жодної фрази. Рівні рядки виведені фіолетовим чорнилом, закреслені зеленим, під ними – дрібно щось нерозбірливе. Хрест-навхрест перекреслена третина сторінки. Нове слово приписане скраю, на полях, і довгою червоною лінією з'єднане з останнім реченням на сторінці... У верхніх кутках деяких сторінок проставлені червоні хрести. Це означає, що на звороті є додаткові рядки. Фіолетові, зелені, червоні лінії на листку нагадують павутину... П'єса розпочата чотири роки тому. Багато подій, що Усеїн-оджа спостерігав у житті, а потім використовував у творі, вивітрилися з пам'яті. Треба уважно прочитати текст від початку до кінця і лише тоді продовжувати писати.

Легко сказати – прочитати. Рядки переплутані. Деяких слів не розібрати. Так завжди буває, коли, не закінчивши одного твору, берешся за інший. Усеїн-оджа не раз подумки сварив себе за це, давав слово більше так не робити. Та проходив час, і все знову повторювалося. І от результат: замість того, щоб продовжувати роботу, тепер доведеться витратити кілька днів на те, щоб перечитати і начисто переписати деякі

сторінки. Звичайно, йому в цьому допомагає Аджире. Слова, розкидані по всій сторінці і зв'язані між собою пересіченими лініями, вона вміє знаходити й акуратно зв'язувати між собою. Вона цього давно навчилася. Але ж не будити її в глуху ніч, щоб просити про допомогу. У неї різних клопотів удень не менше, ніж у нього. Спробуй-но покрутись з двома дітьми...

Усеїн-оджа глибоко зітхнув, і подих вирвався з його грудей із глухим шумом, наче степовий вітер із берегів Азовського моря. Подих цей Токтаргази видався смішним: "У мені нічого не залишилося... - подумав він. - Весь спустошений. Один вітер..." За спиною в нього почувся шерех. Він обернувся, вдивився у темний кінець кімнати.

- Вам рано вставати, - почув глухуватий зі сну голос дружини. - А ви ще й не лягали спати!..

- Аджире! Люба! - зрадів він. - А ти сама чому не спиш?

- Про мене не турбуйтеся. Не посплю вночі - подрімаю вдень. Часу в мене вистачає. - Вона нечутно підійшла і, зупинившись за спиною чоловіка, поклала теплі долоні йому на плечі. Побачивши перед ним пописані його рукою зошити, вона здогадалася, чим викликане безсоння. - У таку пізню ніч... І навіщо вам серед ночі ці... "Проекти мулл"? Спали б краще.

- Я поспав, Аджире. А лежати просто так не можу. Якщо можеш, сідай краще тут, поруч зі мною, і читай... А я буду записувати.

- Зараз... - сказала Аджире; вона підійшла до колиски, прислухалася до подиху молодшенького, поправила на ньому ковдру і повернулася, загорнувши плечі плетеною шаллю. - Тут холодно. Накинути на вас щось?

І, не чекаючи відповіді, вона дбайливо вкрила чоловіка старим пледом, підіткнула з країв, щоб не піддувало.

Потім Аджире поклала біля столика товсту подушку, набиту соломною, і сіла на неї.

- Спочатку? - запитала вона, гортаючи зошита.

- Початок чистіший. Отут я вже розібрався. Починай звідси: "Я хочу вам пояснити..." - ткнув вказівним пальцем у нижню частину сторінки. - Тільки повільніше.

- О Аллах! - вимовила Алжире і докірливо зацокала язиком.

- Сам шайтан ногу зломить! Ну, пишіть:

"Б е к и р — е ф е н д і (голова зборів). Я хочу пояснити вам мету скликання цього меджлісу. (Устає. Обома руками обпершись об стіл, нахилиє голову й мовчить - думає. Потім спідлоба оглядає людей у залі). Як відомо, часи змінилися. Темному люду дали так звану волю. А що з цього вийшло, самі бачите. Дай худобі волю, вона відразу на чийсь ниві опиниться... От і серед нашого народу з'явилися змовники. Ці хитруни, обманюючи людей, змушують їх забувати релігію, викинути з пам'яті шаріат, чуже називати своїм. Вони написали царю заяву з вимогами - зверніть увагу, не з проханням, а з вимогами! - які не відповідають шаріату. Вони вважають, що землі, даровані їхнім нинішнім господарям самим усевишнім, треба поділити між усіма порівну. Наш цар-панотець, звичайно, залишив лист цих безбожників без уваги. Так вони кілька днів тому послали до Петербургу петицію з вимогами, на які немає дозволу

Аллаха. Наш цар-панотець у Петербурзі може опинитися в скрутному становищі... Тому ми, мусульмани, мулли й усі інші люди, що знають шаріат, справжні представники народу, повинні серйозно порадитися і написати свого листа батьку нашому, царю. Що ви на це скажете, джемаат[73]?

З місця встає людина в довгому чекмені, в овечій шапці, із сивою бородою, в окулярах. З'ясовується, що це мулла Абдулкелям-ефенді.

(Радо) Прошу вас!

А б д у л к е л я м — е ф е н д і. Я прибув сюди як представник мусульман, що мешкають в околицях Керчі. Ми дізналися, що проект важливих реформ, відісланий минулого місяця до Петербургу, не відповідає шаріату. Я маю пропозицію. Якщо погодитеся зі мною, то ми повинні просити падиша-бабая про те, щоб він проект, посланий йому в травні цього року від імені кримських татар, анулював (*Повертається на два боки, оглядає людей і розводить руками*). Однак хіба таке міг придумати мусульманин? У тім проекті чорним по білому написано... "щоб духівництво зовсім скасувати". Якщо нас, духівництва, не буде, то під чиїм невсипущим оком темний татарин робитиме намаз? Крім того, у тім проекті є вимога – дев'яносто шість тисяч десятин вакуфних земель віддати бідним селянам. Якщо ці священні землі будуть роздані, тоді з чого ж ми, духівництво, будемо жити?.."

– Одну хвилину, – сказав Усеїн-оджа, торкнувшись плеча Аджире-ханум. – Далі нехай залишиться, як є. – Він перегорнув дві сторінки і тицьнув пальцем у рядок. – Читай звідси.

Аджире легенько відкашлялася і продовжувала:

А х м е т – бей. Заяву напишемо на ім'я царя чи в міністерство?

А б д у л к е л я м – е ф е н д і. На ім'я царя. І треба своїх представників послати в Петербург, щоб вручили особисто в руки його величності.

Присутні перешіптуються, зала шумить, секретар Асан-мурза приготувався писати.

Б е к и р – е ф е н д і. Асане-мурза! Пишіть на ім'я самого падиша-бабая.

А с а н – м у р з а (*вмочує перо в чорнильницю, пише*). "Заява кримських мусульман його величності падиша-ефенді..." Пункт перший...

Б е к и р – е ф е н д і (*звертаючись до залу*). Що напишемо першим пунктом?

А б д у к е л я м – е ф е н д і. Проект, відправлений безбожниками весною, мусить бути скасований.

Б е к и р – е ф е н д і (*дивиться на секретаря і диктує*). "Проект, посланий від імені нижчого стану Криму, не може бути прийнятий як такий, що не відповідає мусульманському шаріату".

Усеїн-оджа, чимось незадоволений, жбурнув ручку на стіл. Узяв зошита з рук Аджире, поклав його на край хони. Присунув до дружини іншого зошита і відкрив потрібну сторінку:

– Прочитай-но оце. І потім ти вільна, можеш іти спати.

Аджире-ханум, наблизивши зошита до очей, щось пошукала поглядом на

сторінці. Може, просто не могла розібрати якусь фразу? Він нетерпляче подивився на неї.

Му а л і м Ду л ь т е р о в (*із задніх рядів, де він сидить*). А на мою думку, саме той проект, що ми сьогодні написали, настільки огидний, що соромно навіть думати про те, відповідає він шаріату чи ні. Пункти, внесені до цього проекту, не відповідають не тільки священному мусульманському писанню, але й жодному іншому писанню!

І с м а ї л Ч е л е б і. Зачекай! Замокни! (*Встає з місця*). Не дери горлянку!

Б е к и р - е ф е н д і (*хапає дзвоника, підхоплюється з місця і щосили дзвонить*). Ісмаїле Челебі, не личить нам сваритися. Хто б і що б тут не говорив, мусимо зберігати спокій. Сідайте на місце!

А б і б у л а - а к а й (*Із простих селян. Встає і показує товстого цівка*). Ви бачите цього цівка? Голову провалю тому, хто наслідиться хоч щось пропищати раніше, ніж попередній не скінчить промови. (*Голова дзвонить, Абібула-акай, не звертаючи уваги на дзвоника, голосно продовжує*). Дульгеров-муаліме, ти не бійся! Говори стільки, скільки зможеш! А коли вже не зможеш, то я додам.

Б е к и р - е ф е н д і. Абібула-акай! І ви можете говорити все, що хочете, будь ласка! Але тільки було б непогано, якби вибирали слова.

Му а л і м Ду л ь г е р о в. Якщо буде скасована нерівність, встановлена ще Катериною, то..."

- Досить! - втомлено мовив Усеїн-оджа і вдячно подивився на дружину.- Інші сторінки не дуже брудні, якимось розберуся. А ти поспи трошки. Скоро світатиме.

Аджире заперечувати не стала, тому що вже насилу сиділа. Спробувала встати, але права нога затерпла. Посиділа трошки, потираючи гомілку. Потім піднялася і, накульгуючи, вийшла до сусідньої кімнати. Ковдра в Даніяла сповзла, і дитина зіщулилася від холоду. Аджире вкрила його і вляглася поруч із сином.

А Усеїн-оджа, залишившись сам, довго сидів у задумі. І нарешті зважившись, почав дописувати кінець п'єси. Час для нього більше не існував...

Підвівши голову, він побачив, що з вікна ллється сліпуче ранкове сяйво. Ого, як би в школу не спізнитися! Встав і, насилу волочачи затерплі від довгого сидіння на підлозі ноги, пішов на кухню. Аджире вже готувала сніданок. Глянувши на чоловіка, вона злякалася. Виглядав так, наче після важкої хвороби. Змарнів, очі запали, почервоніли від безсоння.

- Ще дві такі ночі, і я залишуся без чоловіка!..

Оджа винувато посміхнувся. Що він може вдіяти? Іншого часу для творчості у нього немає. А не писати теж не може. Місця собі не знаходить, доки не розкаже на папері, що у нього на душі й на серці...

Не сказавши ні слова, вийшов у двір. Зайшов у хлів, погладив по гладкій, шовковистій шиї коня. Узяв шкребачку, почухав йому спину, боки, почистив пучком сухої трави. Насипав у ясла ячменю. Із кам'яного корита в дворі зачерпнув брезентовим цебром води, напоїв. Це він робив щоранку. А сьогодні якийсь неспокій зійшов на нього. Коли недавно пестив коня, не відчув під руками ні пружних м'язів, ні

ребер. Шкребачка, здавалося, ковзала по чомусь м'якому, пухкому. Чому Кипчак так розжирів? Ще недавно його тіло було сухим і твердим, як кизил. Доторкнешся – і трем по ньому пробігає. Б'є, бувало, копитом, нетерпляче очікує сідла. Що ж це з ним? Корму я йому не додавав. А може, Аджире його годує чимось іще, коли я на роботі?

Оджа повернувся в дім. Переступив порога, хотів було розпитати дружину, але перебила інша думка. "Скільки ж часу я нікуди не виїжджаю на Кипчаку? Бідолашний Кипчак... Вічно в стайні. Що ж йому залишається, як не жиріти?"

Однак треба поспішати. Оджа нашвидку поїв, одягнув кожуха, глибокі галоші і вийшов з дому. І так щодня – вранці йде, увечері повертається. Навчає дітей рідної мови й літератури. Якщо в газеті чи журналі друкуються нові твори, читає їх на уроці, пояснює зміст. Він розповідає їм про далекі материки й океани, про холодні й теплі течії, про вулкани. І, як обіцяв впливовим людям села, учить дітей читати Коран.

Іноді, повертаючись після уроків додому, заходить по дорозі в дукан, розмовляє з людьми і п'є з ними каву. Але не кава йому важлива, а бесіда, і якщо вона цікава, засиджується допізна... Іноді стріне на вулиці близьку людину, і той просить його зайти до нього в дім, у гості. Усеїн-оджа не може відмовити, заходить, розраховуючи посидіти хвилин п'ять, але хазяїн скликає сусідів. У таких компаніях Усеїн-оджа бере хазяйську скрипку, грає, співає, наповнюючи серця слухачів то радістю, то смутком, то такими невгамовними веселощами, що так і хочеться кинутися в танок...

Коли таке випадає, Усеїн-оджа приходить додому пізно. У якому він настрої, дружина відразу дізнається по тому, як відчиняє двері. Аджире посміхається. Вигляд чоловіка її веселить. Адже радість на його обличчі – рідкісне явище. Тому бачити чоловіка хоча б зрідка веселим Аджире приємно. До того ж якщо він трішки напідпитку, то стає ще ласкавішим. Цілує рожеві щоки завжди свіжої, здорової Аджире. "Я б не зміг жити без твоєї любові! Я щасливий, що в тебе таке ніжне серце і такі гарні очі, схожі на блакитні квіти в степу. Я щасливий з тобою, люба. А ти... ти, Аджире, нещаслива зі мною. Так, так, і не заперечуй. Я знаю — нещаслива".

Аджире дивується, дивиться на чоловіка з образою: "Це я – нещаслива? Як у вас язик повертається таке казати?"

"Я ж ніяк не можу пристосуватися, – розводить він сумно руками. – Невдаха... У нас із тобою немає статків. Я не можу тебе одягати, мою красуню, як хочу. І це мене дуже засмучує. Я щось пишу, ночі не сплю, але за це ніхто не платить. Єдина мені була б нагорода, якби люди могли читати мої твори, а ти пишалася мною. На жаль, це неможливо, моя Аджире..."

"Ні! Ні! – гаряче заперечує йому Аджире тремтячим голосом. – Простий народ вас буде любити завжди! Адже люди співають ваші пісні на весіллях. Тільки багато хто не знає, що вони написані вами. Але про це знаємо ми, я і ваші сини. Ми вдячні вам. І ми вами пишаємося!" – "О моя люба Аджире! Мене ніхто не визнає, крім вас!" – "Читають ваші вірші напам'ять! Хіба це не визнання?" – "Ти сама говориш, що читають і не знають, хто ці вірші створив". – "Потерпіть, дізнаються. Колись ви станете улюбленим письменником нашого народу".— "Кохана, коли я стою на краю прірви і в мене

крутиться голова, ти даєш мені крила. Не знаю, що б я без тебе робив..."

Одного разу у п'ятницю, у час, коли правовірні в мечеті віддавали хвалу Аллаху і просили його про нові милості, Усеїн-оджа сидів за низьким столиком у вітальні, щось писав, закреслював і знову писав. Аджире, займаючись своїми домашніми справами, у таку годину намагалася не заходити до вітальні і не пускала туди старшого сина; вона чула, як чоловік час від часу сердито бгав папір і кидав його до дверей. Потім вона підбере, обережно розправить листки, розгладить долонями і сховає. А через місяць покаже чоловікові, і він, прочитавши, здивується й скаже: "От ці рядки треба змінити, і, вважай, вірш готовий!.. Спасибі тобі, де ти це знайшла?.."

Після полудня, коли Аджире вже зважилася потривожити чоловіка й нагадати йому, що, настав час обідати, він гукнув її, запросив до себе в кімнату.

- Хочу прочитати тобі, - сказав дружині. - Послухай:

Вже досить! Вже досить псувати папір!

Бо все, що я встиг написати до цих пір,

У теках, як в трунах, жовтіє від пилу,

Душа моя квилить, мов птаха безкрила.

Похмурий гробар я, що риє пером

Могили поезії в світі глухому.

Ніхто моїх книг друкувати не хоче,

Одні обіцяють, а другі морочать.

Я їх від руки написати б хотів

І випустив з серця, немов голубів.

Та сумно до мене слова промовляють:

Їх брудом замажуть, коли прочитають.

Не любить чиновник моїх гострих слів,

Не любить багатий віршований гнів.

А той, хто слова мої всі розуміє,

Читати й писати, сердега, не вміє.

Тож з відчаю я і великої муки

Готовий оглухнуть й осліпнуть з розпуки.

А втім, краще бути сліпим і глухим,

У світі, де править старий херувим.

Він пильно подивися на дружину.

Вона задумливо дивилася кудись убік, ледь ворухнула бровою і мовчки вийшла у вітальню, звідки чулося пхінкання Даніяла, що до того грався з возиком, зробленим батьком із дощечок і катушок.

- Що ж ти мовчиш? - здивувався він.

- А що говорити... - донісся з вітальні голос дружини. - Якщо всохла ваша віра й надія на кращі дні, то чи варто цього позбавляти інших?

- Але ж це правда!

- Правда не тільки те, що зараз у вас в руках. Правда й те, що буде в них завтра...

Прийде час, коли буде надруковане все, що ви написали. Тоді й згадаєте мої слова... А зараз прошу зійти на грішну землю й пообідати.

За обідом Усеїн-оджа не зронив жодного слова. А поївши, піднявся з хони й усамітнися у вітальні. У голові, як устюк, засіли слова жінки. Якщо він, Токтаргази, що ніколи не пасував перед труднощами, скисне, втратить віру в щось світле, чого ж тоді очікувати від інших? Йому не можна розслаблюватися. Що це на нього найшло?.. Може, він відчув себе самотнім і слабким тому, що давно не їздив у Сараймен, не бачився з друзями, Емір-Алі Каїшевим, Менсеїтом Комюрджи, Сеттаром? Певно, в ньому вичах заряд, який він завжди одержував від розмов із ними. І вони в нього давно не були. Пора їх відвідати, як тільки трапиться така нагода.

А він у міру можливостей робить усе, щоб його пригноблений народ нарешті прокинувся й усвідомив себе повноцінним. І все ж тут, у Харджибіє, Усеїн-оджа такий самотній. Йому одному нелегко боротися з Аджи Ербаїном, Джемаледином та їхніми посіпаками... А в якому становищі зараз перебувають його однодумці, розсіяні по інших містах і селах – по всьому Криму? У кожному випадку багатьом із них, напевно, складніше, ніж йому. Одні у в'язницях, інші переховуються, уникають знайомих, переїжджають із села в село... Усеїн-оджа день і ніч про це думав. Тривоги й розчарування, як мікроби, роз'їдали його. У нього був пригнічений настрій. А з таким настроєм оптимістичних віршів не напишеш... Ні, так далі не можна. У найближчі дні треба провідати друзів у Сараймене. З'їздити в Керч, розшукати старих знайомих... Як би тільки непомітно це зробити, бо ж Менлібей так і ходить по п'ятах, як тінь. Якщо дізнається, що вчитель вирушив у Керч, і провідає, з ким оджа там бачився, що робив, неодмінно донесе своїм хазяям. А ті поспішать у Феодосію і повідомлять начальнику земської управи, що він знову займається підривною роботою. Аджи Ербаїну і Джемаледину тільки того й треба – хоч щось провідати. Знайти хоч якийсь привід, аби схопити Токтаргази й посадити у в'язницю. Чи, зрештою, відправити так далеко, щоб не знайшов дороги назад. Однак проникливістю Менлібея Аллах не надто щедро нагородив. Його іноді можна й обдурити.

І от одного дня Усеїн-оджа осідлав Кипчака й поїхав у Сараймен. Друзі зібралися в домі Еміра-Алі Каїшева. Під час розмови Менсеїт Комюрджи поцікавився:

- Усеїне-оджа, а як просувається робота над п'єсою "Проект муллів"?
- Я вже її написав, – відповів оджа. – П'єса в мене з собою.

Усі попросили Токтаргази прочитати п'єсу. І Усеїн Шаміль із властивим йому артистизмом прочитав їм "Проект муллів" від початку до кінця. Колеги слухали з великим інтересом. Читання кілька разів переривалося їхнім голосним реготом. П'єса усім сподобалася.

Емір-Алі Каїшев раптом запропонував поставити п'єсу на сцені самотужки, за участю молоді села. І відразу розподілив ролі. Собі узяв роль Абдулкеяма-ефенді. Абібулу-акая доручив грати Менсеїту Комюрджи. Роль Дульгерова дісталася автору п'єси. Кримгази-мурзу захотів зіграти Зевадин-оджа. Відразу ж почалася й репетиція.

Щодня вчителі й молодь збиралися по черзі один в одного. Знаходити для цього час

і приходити в Сараймен з далеких сіл для багатьох було зовсім не просто. Але жоден з учасників не відмовився від справи.

З першого ж дня домовилися між собою поки що тримати все в таємниці. Та коли почалася підготовка до спектаклю, звістка про це поширилася по всій волості. Правда, у селах мало хто знав, що таке спектакль, і чутки ставали все неймовірнішими. Люди з нетерпінням чекали моменту, коли стане відомо, що там затіяли вчителі в Сараймене. Тому не дивно, що в день, на який було призначене прем'єру, народу в Сараймен із багатьох сіл прийшло сила-силенна. Спеціально приїхали подивитися на спектакль і з Харджибіє. В одному з перших рядів сиділи разом Аджи Ербаїн, Ебу-Бекир, Адиль, Джемаледин. Люди то реготали до сліз, то завмирили, і в залі наставала напружена тиша; але були й такі, які сиділи надутими від початку до кінця. А багато хто не розрізнув персонажів п'єси і того, хто їх грав на сцені. Вони уважно стежили за діями героїв, але ніяк не могли зрозуміти, що не вчитель Усеїн Токтаргази так говорить, не Менсеїт-оджа, не Зевадин-оджа, а ті, кого вони зображують на сцені, і дивувалися, чому це вони, відомі люди, називають один одного іншими іменами.

Із зали раз у раз лунали регіт і вигуки:

- Так його, Усеїне-оджа! Хай не хвалиться своїм гаманцем!..

- Гей, Еміре-Алі-ефенді, чи не про нашого муллу ти говориш? Наш такий же пройдисвіт!..

...Повернувшись у Харджибіє, Аджи Ербаїн, Ебу-Бекир, Адиль зібралися вдома в Джемаледина. Випили горілки, закусили пловом і шматками відварених овечих голів. Господар дому, згорнувши товсту цигарку, відкинувся на подушку коло стіни, глибоко затагнувся і, випускаючи дим, сказав:

- Агаларе! Що ми побачили в Сараймене?.. Ми побачили хулу на Аллаха й царя. Скажіть мені, хто такий Усеїн-оджа, щоб собі таке дозволяти? І чи мусульманин він після цього?

- Усеїн-оджа - це людина, що заслуговує на прокляття, - похмуро мовив Аджи Ербаїн. До його засалених вусів прилипло кілька зерен рису; він витер долоні об край скатертини і продовжував: - Він не має права навчати наших дітей.

- У Сибір його! - подав голос і Ебу-Бекир.

Адиль мовчав і робив вигляд, що ще не закінчив трапези. Та коли помітив, що погляди всіх трьох зосередилися на ньому, відсунувся від хони, кашлянув у долоню і мовив:

- Покарати вчителя не важко... У шаріаті для цього багато правил. За ними й будемо чинити. Як ви думаєте, Джемаледине-ефенді?

- Нехай Аллах відгородить нас від злих намірів к'яфіра[74], - обізвався Джемаледин-бей і провів обома долонями по обличчю.

Заснув вітер, що дув з Азовського моря. Стало тихо в степу, де ще недавно, посвистуючи і постогнуючи, до хрусткої снігової шкоринки хилилася суха ковила. Сонце стало щедрим, почав танути сніг. На проталинах соковито зазеленіла трава, яскравими цятками заяріли квіти, вони ніжно погойдували віночками, розливали

аромат і приманювали бджіл і дівчат із ближніх сіл. Прийшла весна, ошатна й усміхнена, як юна наречена. Та швидкоплинна юність, і коротке життя весни. Не встигла весна на милуватися собою в люстерках блакитних калюж, як уже й літо настало...

День став довгий, в Усеїна-оджи після уроків у школі залишається час пройтися трохи степом. Ні, не тільки, щоб помилуватися природою, – тут легше думається. І якщо защемить іноді від невеселих дум серце, то тут не так пронизливо доймає біль, повітря тут, як бальзам, знімає втому й нервову напругу...

Трава по коліна. Усеїн-оджа йшов повільно, дивлячись під ноги, щоб не наступити на гніздо жайворонка чи перепелиці, і думав про свою нову книжку. Його кращі вірші не ввійшли до збірника "Наилеи Кърым". "Не будемо втрачати надії на те, що вони будуть видані наступного разу..." Так написав у своєму листі Абдурешид-ефенді. Усеїн Шаміль за останній рік і кілька місяців написав нові вірші. Правда, над деякими з них він почав працювати давно, і тільки зараз їх дописав. Свій роман "Острів блаженства" він замислив ще в той час, коли працював учителем в Айвасилі. А закінчив недавно. Той день, коли він поставив останню крапку в своєму романі, був для нього святом. Коли Усеїн-оджа переступив поріг школи, навіть колеги відразу помітили, що він чимось дуже схвилюваний, і поцікавилися, чим. Після роботи він запросив усіх до себе додому, зізнався, що завершив роман "Острів блаженства", і вважає його найвизначнішим своїм твором. Коротко переказав, про що роман, і прочитав із нього кілька розділів.

Герої роману, Дилявер і Диляра, народилися й вирости в селі Кучюк-Ламбат. Вони залишають релігійну школу і їдуть у Росію. Там вони вивчають світські науки. По завершенню навчання повертаються до свого села. За час їхньої відсутності в селі нічого не змінилося. Народ такий же темний, пригноблений, а багатії в палацах на Південному узбережжі Криму влаштовують собі райське життя. У розпачі Дилявер і Диляра знову залишають Крим. Цього разу вони їдуть на острів Крит. Беруть із собою сільського хлопця Сулеймана. Сім років провів Сулейман на острові Крит, одержав там освіту. А Диляверу й Дилярі він дорікає, що вони, злякавшись труднощів, покинула батьківщину. "Хто здатний відчувати чужий біль, не повинен відвертатися, а мусить хоч якось допомогти полегшити цей біль..." – говорить Сулейман Диляверу й Дилярі. Йому не вдається умовити їх, і він повертається на рідну землю сам.

Усеїном-оджею написані три п'єси і багато віршів. Настав час, щоб ці твори побачили світ. Хто зможе йому допомогти? Знову поїхати до Абдурешид-ефенді й попросити його? Ні, це вже занадто. Хоча... Хто ж, окрім нього, йому допоможе?..

Сонце вже сіло, коли Усеїн-оджа повернувся додому. У кімнатах панував напівморок. Аджире з дітьми ще в батьків. Занедужала її мати, усі ці дні вона проводить біля її ліжка. Але в цей час вона завжди приходила додому. Чому ж затрималася сьогодні? Чи не погіршало тещі?..

Оджа сів на міндер. За сьогодні він натомив ноги. Довго ходив по степу. Наче відчував, що Аджире ще немає вдома. Але ця втома була приємною, розливалася по

тілу солодкою знемогою. Здавалося, все навколо й досі пахне степовими квітами... Було лінь встати і запалювати каганця. Та й не варто: налетять нічні метелики, мошки.

Усеїн-оджа сидів і розмірковував про свою книжку. Засіла в голові думка, що немає в нього іншого виходу, крім звернутися до Абдурешид-ефенді, ніхто інший йому в цьому не допоможе. Коли відпустять учнів на канікули, Усеїн-оджа поїде в Карасубазар, щоб зустрітися з Абдурешидом-ефенді, порадитися. "У нього, правда, зараз немає друкарні, щоб видати книжку. Але він завжди вміє знайти вихід із будь-якого становища. Може, порадить мені щось розумне.. – подумав Усеїн-оджа. – Якщо Абдурешид-ефенді й справді не зможе нічого зробити, тоді поїду в Бахчисарай, спробую поговорити з Фемі-ефенді. Людина він впливова, може влаштувати справу за допомогою Ільяс-мурзи Бораганського. А якщо буде така потреба, сам поїду в Петербург, зустрінуся з Бораганським ..."

Прийнявши таке рішення, Усеїн-оджа заспокоївся, ліг на міндері, підклав під голову подушку і заснув. Хтозна, скільки він проспав. Прокинувся від стукоту у вікно. Підняв голову, прислухався. Стукіт повторився, цього разу сильніший. Подумав, що це Аджире повернулася так пізно, і невдоволено вигукнув:

– Двері відчинені! Хіба не знаєш?..

Він опустив голову на подушку і знову заплющив очі. Та стукала, мабуть, не Аджире-ханум. Сильна чоловіча рука забарабанила по склу. Усеїн Шаміль встав і вийшов у двір. Перед будинком стояв візок. При місячному сяйві лисніли пітні спини коней. Від вікна відокремилася тінь. Усеїн-оджа побачив високого кремезного хлопця років дев'ятнадцяти.

– Ви Усеїн-оджа? – запитав незнайомець.

– Я...

Хлопець був дуже заклопотаний. Він вийняв із нагрудної кишені складеного вчетверо аркуша й простягнув учителю. Усеїн узяв папір, повернувся в дім, запалив каганця і тремтячими руками розгорнув листа.

"Вельмишановний Усеїне-ефенді! Прошу не нарікати на мене за мого сумного листа. Я лише виконую прохання вашого друга. Посилаю до вас свого швагра Сеїта Нафе, подавця цієї записки, щоб він терміново відвіз вас у Карасубазар. Сам я щойно звідти повернувся. Оскільки в тому місті немає близьких знайомих, учора я заночував у кав'ярні. Уранці, після сніданку, збираючись вирушити в місто, у дворі я побачив власника ханазбари [\[75\]](#) Базиргяна Мамута, що розмовляв із паном у бежевому шовковому костюмі, та й привітався, оскільки з Базиргяном Мамутом я трохи знайомий. Мамут-ефенді відрекомендував мене своєму співрозмовнику, а той, потискуючи мені руку, не назвав свого імені. А може, забув, бо, я помітив, обоє були чимось сильно схвильовані..."

"Сьогодні вранці померла в дорозі дорога нам людина – Абдурешид Медієв-огли, – сказав мені чоловік у шовковому костюмі. У нього не було сил продовжувати розмову. Він вийняв із кишені хустинку і витер очі. А я стояв і чекав, бо відчував, що він хоче мені сказати ще щось. Нарешті він продовжив:

- Прошу, знайдіть можливість і передайте цю звістку Усеїну Шамілю-ефенді!"

Потім пан сів у фаєтон, що стояв на узбіччі дороги, і поїхав до Вартового майдану.

- Хто цей пан? - запитав я Мамута-ефенді.

- Це Сулейман Алі Молаєв, зять покійного! - відповів той. - Благаю вас, неодмінно повідомите про це Усеїна-ефенді!

Базиргян Мамут зайшов у кав'ярню. А я відмовився від своїх справ у

Карасубазарі, сів на гарбу, негайно поїхав у Кірлеут, де перемінив коней і відправив підводу за вами.

Прошу не гаяти часу. Сеїт-Нафе знає дорогу. До полудня він доставить вас у дім Сулеймана Алі-ефенді. Прийміть моє глибоке співчуття з приводу смерті вашого друга!

Асан Кара. Кірлеут. 16 травня 1912 року".

Оджа сховав листа. Але знову вийняв і пробіг очима, ніби не вірив у його реальність. Потім запхав листа в кишеню, зірвав із цвяха піджака, шапку, вискочив у двір і, залишивши двері будинку відчиненими навстіж, побіг до візка. Коли вони проїжджали повз дім Хатипа Мамбета, він попросив Сеїта-Нафе зупинити підводу і гукнув Аджире. Дружина вийшла з батьківського будинку з Ебабілем на руках.

- Що, мамі погано?.. - запитав Усеїн-оджа.

- Так, - кивнула Аджире-ханум, - я мушу бути біля неї. - А ви куди?

- У Карасубазар. Терміново викликають. Щось серйозне, - сказав оджа, сподіваючись, що сталося якесь непорозуміння, і все, що написано в листі, виявиться неправдою.

- Чому так спішно? - засвітилося радістю обличчя Аджире. - Може, вирішили видати вашу другу книжку? О Аллах!..

Оджа відвів очі й торкнув долонею плече Сеїта-Нафе. Той підібрав віжки і потягнув батоном коней. Вони рвонули з місця, і коли Усеїн-оджа озирнувся, Аджире вже не було видно через пилюку, що клубочилась над дорогою.

Вулицю заповнили люди різних національностей. Коли Усеїн Шаміль Токтаргази в'їхав підводою у місто, величезна юрба людей вже проводжала Медієва на цвинтар. Жалобна процесія розтяглася від Грецького маале до центру міста. Оджа попросив Сеїта-Нафе зупинити підводу біля тротуару. Бічні завулки були переповнені людьми. Одягнені по-європейськи чоловіки несли на плечах табут[76] із тілом Медієва. Слідом за ними повільно рухалися тисячі людей з опущеними головами. Коли хтось брався за край оббитого чорним оксамитом табута, щоб пронести хоч трохи, віддаючи останню шану покійному, як відразу підходив хтось наступний, аби його замінити, і підставляв під табут плече.

Усеїн-оджа зійшов з підводи, насилу протиснувся до табута і, підставивши під нього плече, взявся за ручку. Його очі заволокли сльози, і він нічого не бачив і не чув, крім гулу голосів і плачу. Він повільно крокував, намагаючись не спіткнутися об ноги того, хто йшов попереду. Хтось підійшов, щоб його змінити. Оджа хитнув головою і не

відпустив ручки табуту. Він не відчував, як по щоках течуть сльози. Серце його стиснув біль і не відпускав, обличчя сполотніло. Йому було важко йти. Але ніхто не наважувався підійти і заступити його. Люди, що крокували поруч, знали: умовляти його марно. Абляміт Шейх-заде, що був від нього за два кроки, шепнув щось на вухо Нусрету Ільмію. Той обережно підійшов до Токтаргази, прямо перед ним підставив своє плече під табут, а хтось із учителів підхопив Токтаргази під руку і відвів його вбік. Тепер Токтаргази і Шейх-заде повільно крокували поруч.

Людський потік усе збільшувався і все повільніше просувався вперед. З одного краю вулиці йшли шеренгою учні чоловічої гімназії, з другого боку – жіночої. Слідом за табутом, змішавшись із дорослими, йшли учні рушдіє.

Похід, наче величезна ріка в повінь, розливався в ширину, заповнював вулиці, вузький струмок поховальної процесії тік мостом через Сари-Сув, за яким розкинувся мусульманський цвинтар. Тут рух зупинився. Абдурешида Меді-огли поховали на зеленій височині.

Люди почали поступово розходитися, а Токтаргази стояв і стояв, не зводячи погляду з горбика землі, під яким залишився лежати Медієв, що закликав усіх до високих ідеалів. Над могилою лунали промови, але Токтаргази нічого не чув. Він був упевнений, що сум, який заповнив його серце, ніколи не зникне, а свого улюбленого друга він ніколи не забуде.

Усеїн-оджа повернувся з цвинтаря разом із Сулейманом Алі. Друзі покійного не поспішали розходитися з його дому, вони не спали всю ніч.

Наступного дня після обіду Усеїн Шаміль побажав вдові покійного всього найкращого, попрощавшись із Сулейманом Алі-ефенді й повернувся до Харджибіє.

Ввійшовши у дім, Усеїн-оджа роззувся у вітальні, повісив піджака на вішалку, заляпану вапном, напевно, Аджире, поки його не було, білила стіни. Аджире насилу впізнала свого чоловіка. Він схуд, очі глибоко запали.

- Що з вами, оджа? - з тривогою запитала Аджире. - На вас немає лиця! Що трапилось?

- Помер Абдурешид... - здушено вимовив і опустився на міндер.

Дружина сіла поруч на коліна, не знаючи, що сказати. Лише ласкаво гладила його плечі.

Чотири дні Аджире не чула голосу чоловіка. Удосвіта він вставав, довго сидів на міндері, кутив цигарку за цигаркою, мовчав і про щось думав... Двічі заходили його колеги, щоб провідати і якимось заспокоїти. Але він лише зітхав, даючи зрозуміти, що йому зараз не до них. Невідомо, скільки ще часу, охоплений скорботою, він був би у глибокій самоті, якби на п'ятий день до нього не прийшли двоє сільських бідняків. Вони почали просити вчителя, щоб він виступив від імені населення на суді проти поміщика Граматикова, що незаконно відібрав у селян Харджибіє кращі землі: уже багато років через це мешканці села живуть у злиднях. Наче мало того, що свої беї Аджи Ербаїн і Джемаледін грабують народ. А тут ще й російські жмикрути додають жару. Нещасні селяни!... Чи міг він їм відмовити? Чи міг сказати їм: "Моє становище зараз не краще за

ваше! Зверніться до когось іншого з наших учителів..."

Усе літо Усеїн-оджа провів у судах. Справу розглядав Керченський волосний суд, який вирішив, звісно, усе на користь Граматикова. Тоді вчитель подав заяву в Дорменський волосний суд. І Дорменський суд був легко підкуплений Граматиковим – цей суд навіть не вникав у справу. Чимало довелося поклопотатися Усеїну-оджі, щоб справою зайнявся Феодосійський повітовий суд. Зрештою, було винесене рішення про повернення кількох ділянок харджибійських земель селянам. Оджа з рішенням суду на руках разом із волосним судовим приставом і представниками села вийшов на поле, власноруч зробив виміри ділянок і передав землі селянам.

Так і закінчилися літні канікули. Усеїн-оджа не зміг ні зустрітися з Фемі-ефенді, ні поїхати в Петербург, як того хотів. Підійшов новий навчальний рік, і в школі почалися заняття.

Наприкінці першого тижня нового навчального року Усеїн-оджа після занять у школі повертався додому. На ньому був білий піджак і чорні штани. Стояла несамоविта спека, і краще було б зняти піджака, але вчительський етикет не дозволяв того зробити. Усеїн-оджа був задоволений, що сьогодні звільнився раніше, настрої у нього був гарний, і він тихо наспівував улюблену старовинну пісеньку:

*Дівчина із глеком
Йде від джерела.
Її одяг довгий,
Як з веселих свят:
Плаття й шаровари
Мало не до п'ят.
І від нетерплячки
Все в мені тремтить:
Покажи, не бійся,
Личенько на мить!*

Аджире, напевно, ще не встигла приготувати обід, і він не поспішав, тому по дорозі зайшов до крамниці.

У крамницю саме завезли товари – каву, цукор, крупи, господарське мило, граблі, вила, збрую для коней. Частину товарів уже занесли в крамницю, частина ще була в дворі. Молодші й сильніші чоловіки допомагали Талібу перетягувати в комору ящики, мішки. Біля входу в крамницю зібралася юрба людей, які про щось жваво розмовляли.

Усеїн-оджа з усіма привітався, літнім людям потиснув руки, поцікавився їхнім здоров'ям. І тільки після цього зайшов до крамниці. У великому приміщенні стояла прохолода й сутінки. Побачивши в далекому кутку силует чоловіка, який уважно переглядав ярма, що лежали рядами на підлозі. Усеїн-оджа не зразу побачив, що то Аджі Ербаїн. Той брав ярмо, крутив його у руках і клав на місце, потім брав друге і так далі. За два кроки від нього Ебу-Бекир-бей та його свояк Абдула розв'язували біля стіни мішка з вермішеллю. Оджа тільки тепер зрозумів, чому люди стоять у дворі, не насмілюючись зайти до крамниці: сюди, виявляється, зайшли "батьки села". Усе

найкраще спочатку повинні вибрати вони...

На привітання Усеїна-оджі відповів лише Таліб, який щойно зайшов за прилавок і обтріпував на рукавах борошно, інші ж удали, що не розчули.

- Ну як? Будемо брати? - запитав Ебу-Бекир у свого зятя і, з хрускотом переломивши вермішелину, відкусив і почав розжовувати, пробуючи на смак.

- Темнуваті, - відповів Абдула. - Добре, трохи візьмемо, одного мішка вистачить. У Керчі теж не краща за цю.

"Чи сподобалися ярма Аджи Ербаїну? Чи купить?" - прочитав Усеїн-оджа в очах Таліба, який робив вигляд, ніби розкладає на полицях товари; а сам весь час неспокійно зиркав на бєя. Аджи Ербаїн перейшов до вил і граблів, розставлених уздовж стіни, і почав їх уважно роздивлятися.

Усеїну-оджі ярма не потрібні, коня свого в гарбу не запрягає і землю не оре. Йому й вила ні до чого, тому що пшеницю він не сіє, не молотить. Але пам'ятає, що два дні тому Аджире ніби ненароком обмовилась: "Господарське мило в нас закінчилося!.." Задоволений тим, що сьогодні зможе потішити дружину, він попросив Таліба відпустити йому шість шматків мила. Коли крамар уже загортав його покупку в папір, учитель раптом побачив батог. Біля вікна з залізними ґратами на земляній підлозі лежала на маті в'язанка батогів. Новісіньких. Пужална кизиліві. Батоги довгі, змазані дьогтем. Йому давно треба гарного батога. Якось ще влітку, коли їхав із Карангиту, у нього в батозі зламалося пужално. А батіг ще раніше розплівся, ремінці пообривались, а на зламаному пужалні теліпався лише куций обривок. Доводиться їздити на Кипчаку без батога. Жив би в Кок-Козі, то щоразу, сідаючи на коня, виламував би дубця з ліщини. Але тут, в Аллахом забутому степу, і батога гарного не знайдеш, не те що ліщини.

Він підійшов до в'язанки батогів. Та в цей час біля батогів нагнувся й Аджи Ербаїн. Вони спідлоба зиркнули один на одного. Аджи Ербаїн ривком висмикнув батога і почав розглядати темно-коричнєве пужално, обмацуючи і прогинаючи його міцними пальцями.

Усеїн-оджа теж вибрав собі батога. Прискіпливо роздивився і лишився задоволений. Він уже відчув хвилювання, уявивши собі, як вийде з крамниці, махне батогом і почує його свист. Зараз йому, нащадку вершників і вівчарів, здавалося: ніщо не може заворожити слуху так, як звук батога, що розсікає повітря. Він повернувся, щоб підійти до Таліба й розрахуватись... Та в цю мить Аджи Ербаїн підняв батога над головою, відкинувся назад, махнув щосили, і батіг різко цв'юхнув, аж загуло в крамниці. Усеїн-оджа вхопився обома руками за лице. Кінець батога Емірзакова розсік йому щоку. Ненароком це зробив Аджи Ербаїн чи навмисне, розгнівавшись, що хтось купить товар раніше за нього?..

Усеїн-оджа різко повернувся і щосили вперіщив батогом Аджи Ербаїна. Від страшного крику в крамниці забриніло скло. Батіг свиснув у повітрі ще раз. Налякані лементом, Ебу-Бекир і Абдула впустили мішка й розсипали вермішель по підлозі. Чому Аджи Ербаїн скорцюбився і несамовито репетує? Звідки в оджі на щоці кров?.. Не

встигли вони й оком мигнути, як Аджи Ербаїн розмахнувся і шмагонув учителя батоном. А потім ще раз.

- Аджи Ербаїне-ефенді, що ви робите? - крикнув йому Абдула. - Ви з глузду з'їхали!..

Худий, невисокого зросту Усеїн-оджа проти з Емірзакова здавався хирлявим, але він не був ні слабаком ні боягузом. Улучивши момент, він ударив батоном Емірзакова по обличчю. Аджи Ербаїн відхилився і вдарив теж. Бив учитель, бив Аджи Ербаїн. Обоє намагалися випередити один одного. Били по плечах, по шиї, по обличчю, куди потрапляли батоги. "Вжик-вжик!.. Вжик-вжик!.." - розсікали повітря батоги і наповнювали крамницю свистом.

- Усеїне-оджа! Припиніть! - верещав крамар. - Це до добра не доведе!..

Та охоплений люттю вчитель не чув його. У ньому прокинулося щось дике і неприборкане, властиве деу, заступнику кок-козьких лісів, захиснику їхніх мешканців. Він замахувався і бив то праворуч, то ліворуч. Переконавшись, що розняти двох чоловіків не зможе, Таліб вибіг у двір:

- Люди! Аджи Ербаїна-ефенді убивають! Швидше! Швидше! На допомогу!

Люди презирнулись, але ніхто не зрушив із місця.

- Аджи Ербаїна?.. - недовірливо запитав літній селянин. - Кому ж знадобилося його життя?..

- Б'ється з Усеїном-оджею ! Допоможіть же!..

Коли крамар назвав ім'я вчителя, люди ввірвалися до крамниці. Вони злякалися, що гладкий Аджи Ербаїн легко розправиться з хирлявим учителем. Двоє дужих молодих йігітів як з-під землі вирости, вхопили Аджи Ербаїна за руки і, вмовляючи, вивели в двір. Крізь відчинені двері пролунав чийсь глузливий голос: "Заведіть додому шановного ефенді!.. Заведіть!.."

Учитель залишився в крамниці. Двоє чоловіків відтіснили його до стіни, посадили на мішок із крупами. Стояли біля нього, поплескували по плечу, щось говорили, та він не розумів, про що. Його білий піджак був посічений чорними смугами. Він розчервонівся, змок і ніяк не міг віддихатися, здавалося, його серце от-от вискочить з грудей. Хтось приніс і поставив перед ним фільджан кави. Він узяв фільджан і зразу відставив, мало не розхлюпавши. Руки тремтіли. Нарешті він зробив кілька ковтків. Кава була тепла.

Пройшло ще чимало часу, перш ніж Таліб опам'ятався і почав шукати очима серед людей, що набилися в крамницю, Ебу-Бекира зі свояком. Але тих у крамниці не було. Таліб вийшов у двір і побачив Ебу-Бекира, що стояв навпроти магазину, і підтюпцем підбіг до бея.

- Ебу-Бекир-ефенді! Що робити з вермішеллю? Послати вам додому?

- Не треба! - відрізав Ебу-Бекир. - Не треба мені ні твоя вермішель, ні ти сам! Ноги моєї більше не буде в твоїй крамниці!

- Мій ефенді, я ж не винен!

Але Ебу-Бекир і слухати не хотів, різко повернувся, вийшов на середину дороги і

статечно почимчикував, закривши руки за спину. Він когось, напевно, чекав, але Таліб йому перешкодив.

Незабаром з'явився Усеїн-оджа з чотирма їгітами, що взялися провести його додому.

Увечері, коли корів і овець уже пригнали з пасовища, жінки зайнялися доїнням, а чоловіки готували на ніч корм худобі; коли сонце пірнуло в море, сільські вулички спорожніли і занурилися в сутінки, Аджи Ербаїн послав сусідського хлопця по Менлібея.

Менлібей з'явився негайно. Він висловив Емірзакову своє співчуття з приводу того, що трапилось у крамниці Таліба.

– Якби я був біля вас, він не посмів би навіть руку підняти, – і, щоб додати солідності розмові, додав: – Тепер треба подумати, що робити!

Саме для цього Аджи Ербаїн і запросив його додому.

– Ти знаєш, Менлібею, Усеїн не схожий на інших учителів, – повільно мовив бей, пронизуючи очима лимаря. – Я знаю багатьох учителів із прилеглих сіл, усі вони якісь напівдохлі. А цей наш... безбожник!.. Сильний і хитрий. І рука в нього важка. Задушити його – нелегка річ. Свого часу ми зробили велику помилку... З Усеїном-оджею треба було поквитатися ще тоді... Пам'ятаєш? Ще тоді, коли він розіграв свій дурнуватий спектакль у Сараймене, висміяв нас і надавав нам гарненько по пиці. Тоді треба було. Відразу. А ми послушалися Адиля-ефенді... Тепер він нас не боїться. Тому що простолюд його оберігає. І з кожним днем зростає його авторитет. Ти думаєш, він просто так підняв на мене батога? Ні, не просто. І не випадково. Так він учить селян нас не боятися. Він – камінь на нашій шії. І чим довше ми його терпимо, тим він стає важчим. Розумієш, Менлібею?.. З кожним днем позбутися від нього все важче і важче.

– Немає чого впадати у відчай. Ще не пізно. Невже не придумаємо, як позбутися якогось тата?

Господар дому взяв почату пляшку і налив горілки в фільджани, що стояли на килимі. Вони високо підняли їх і голосно почаркувались. Емірзаков пив дрібними ковтками. Менлібей двома пальцями тримав фільджана і спостерігав, як, скривившись, п'є хазяїн. І коли Ербаїн кинув порожній фільджан на килим і простягнув руку до хліба, Менлібей залпом випив свою горілку. Вражений цим, Емірзаков навіть жувати перестав і витріщився на нього. Досі хазяїну не доводилося бачити, як спритно п'є його холуй.

– Учитель сильний, – повторив Ербаїн. – Але ж і я, ти знаєш, не ликом шитий... Як ти думаєш, Менлібею?

– Ви, Аджи Ербаїне-ефенді?.. Що ви!

Менлібей засміявся, і його маленькі червоні очиці втопилися у складках жиру; за мить його гладке й пласке, як млинець, лице стало зосередженим і на ньому знову прорізалися дві вузькі хитрі щілини. Не питаючи дозволу в хазяїна, Менлібей сам налив горілки у фільджани. Випили, не чаркуючись. "За вдале виконання задуманого". За що пили, про те не говорили. Лише подумали.

Емірзакову добре відома натура гостя. Вип'є третій, четвертий фільджан – і тоді

спробуй з ним домовитись. Доки голова Менлібея ще не зовсім сп'яніла, а язик ще ворухиться, треба скріпити домовленість. І Аджи Ербаїн вирішив без натяків висловити йому свою думку ясно і чітко. Емірзаков уже все давно обміркував. Він не має звички говорити, доки всього не обміркує. Тут головне – уникнути наслідків. Так, так, наслідків... Утім... Які можуть бути наслідки для Аджи Ербаїна?..

Господар дому не бачив себе збоку і не здогадувався, що вже добряче п'яний, хоча тіло його стало важким, а думки в голові оберталися важко, як камені.

– Треба, щоб ця справа з учителем обійшлася без шуму, – сказав він. – Однак, схоже, шуму не уникнути... Нерви мої здали. Погарячкував я в крамниці, не зміг себе стримати. Тепер тільки що – всі на мене будуть пальцями тицяти. Тому краще, щоб хтось інший... Залишити це на півдорозі не можна...

Хазяїн розхвилювався, але йому не хотілося, щоб Менлібей це помітив. Говорив повільно, і коли голос починав тремтіти, вмовкав. Розмова затяглася. Нарешті перед світанком уже зовсім захмелілі чоловіки про все домовилися. Обое запряглися, що не продадуть один одного, і для вірності по черзі поцілували Коран. Їхній план був простий. Менлібей зробить у своєму домі звану вечерю, запросить учителя й Аджи Ербаїна – начебто для того, щоб їх помирити...

Знаючи час, коли вчитель повертається зі школи, Менлібей тихенько походжав по вулиці. Побачивши Усеїна-оджу, він пішов йому назустріч, роблячи вигляд, що опинився тут випадково. Привітався, зупинився. Учитель теж змушений був зупинитися. Солоденьким, співучим голосом Менлібей поцікавився самопочуттям учителя, його дружини, дітей, дорікнув, що він зовсім забув свого старого друга Менлібея. Його очі неспокійно бігали. Учитель послався на зайнятість, спробував розпрощатися, однак Менлібей тупцював на місці, завів мову про речі, що зовсім не цікавили вчителя, але йому було незручно піти, не дослухавши. Менлібей похвалився, що недавно йому вдалося купити чудове сідло для перегонів і вуздечку зі срібними прикрасами. Помітивши, що й це повідомлення не викликало у співрозмовника інтересу, додав:

– Мені самому сідло не потрібне... Думав, потішу когось із селян. Не хочете подивитися? Із грошима можу зачекати...

– Дякую вам, майстре! – сказав учитель. – Мені теж сідло для перегонів ні до чого. У мене є старе, вистачить. У перегонах я не беру участі, – він приклав праву руку до грудей і хотів піти своєю дорогою, та Менлібей знову затримав його, узявши за гудзика.

– Якщо не потрібно, не беріть, я вас не вмовляю. Бажаючих придбати таке сідло знайдеться багато. Я просто хотів хоча б малою послугою нагадати вам, що я ваш старий друг. Не треба сторонитися мене, Усеїне-муалім! – Менлібей хрипко закашлявся, затуливши рота кулаком, і сиплим голосом вкрадливо сказав: – А я вас не забуваю...

"Цей вовк затіяв якусь підлоту, – промайнуло в голові Усеїна-оджі. – Інакше не став би зі мною розмовляти... Менлібей – мій друг? Сміх, та й годі!.."

Були часи, коли вчитель жив у його домі, коли ще був нежонатим. Це село тоді

здавалося йому чужим – ні друзів, ні знайомих. Менлібей дав йому притулок. Звісно, не задарма – за гроші. Що було, те було, і забувати цього не варто. Адже коли в село – байдуже, у яке, – приїжджає новий учитель або лікар, його влаштовують у кого-небудь на постійне мешкання. І це не вважається проявом великодушності господаря дому. Такий давній звичай у селян. От і вчителю Усеїну, коли він приїхав сюди вперше, випало жити в домі у Менлібея. І для Менлібея він теж зробив чимало добра. А чим усе скінчилося? Як згадаєш – мороз по шкірі. Доноси. Візити урядника, пристава. Озброєні солдати. Обшук у кімнаті. Штрафи. Переслідування. Нарешті – виселення із села... Ось що він отримав від Менлібея.

І зараз, стоячи на узбіччі дороги перед Менлібеєм, Усеїн-оджа бачив не сите, червоне обличчя, чув не його вкрадливий голос, – перед очима раптом постала заплакана Аджире, яка сидить на вузлах на старій скрипучій гарбі, що везе їх до Феодосії, а їм услід лунають зловтішний регіт недругів і безсоромні вигуки солдатів та поліцейських...

– Я збирався спеціально зайти до вас додому, – продовжував Менлібей. – Та Аллаху, певно, так захотілося, щоб ми зустрілися тут.

– Скажіть на милість, нащо я вам знадобився?

– Хочу запросити вас до себе на фільджан кави. Дуже прошу: не відмовте.

Слова ці пролунали так прохально, а в очах лимаря було стільки благання, що вчитель не зміг скривдити його різкою відмовою.

– Гм... на фільджан кави... А з якого приводу? Дружина ваша народила сина? Чи, може, видаєте дочку заміж? – посміхнувся Усеїн-оджа.

– Ні, з іншого приводу. У нас гість із Башаула. Сеїт-Халіл-оджа. Пам'ятаєте його? Ви познайомилися в Карасубазарі. Він дуже хоче вас бачити.

– Дякую вам, Менлібею-ефенді! – сказав оджа, подумавши, що лимаря довелося назвати ефенді; не назвеш – лиха не оберешся. – Справ у мене дуже багато. Нікуди не можу піти. Кланяйтеся Сеїту-Халілу-оджи і скажіть, нехай сам до нас заходить!

Оджа вийшов на середину дороги і пішов, трохи подавшись тулубом вперед і вправо, що було властиво селянам гірських сіл, які звикли то підніматися крутими схилами навскоси, то спускатися. Менлібей хотів було крикнути щось йому вслід, спробувати зупинити, та зрозумівши, що все це марно, безнадійно махнув рукою, наче розсік шаблею повітря, і повернувся в дім. Засмучений невдачею, він мовчки ліг на міндер. Він, звісно, гарненько обміркує цю справу з усіх боків; неодмінно знайде спосіб заманити вчителя у свій дім. Він таки зробить цю оборудку. О!.. Ще й як зробить! Емірзаков не кожному довіряється, і Менлібей його доручення виконає. Ще такого не було, щоб він не виконував доручення хазяїна.

Усеїн-оджа тим часом підходив до свого дому і губився в здогадах: що спонукало Менлібея запросити його до себе в гості? Менлібей не такий уже й щедрий, щоб ні з того ні з сього приймати гостей. Мало хто буває в нього вдома. Усім це добре відомо. Він і двох ша не вкладе у невідгдану справу. А якщо вступить пайовиком у який-небудь гешефт, де пахне вигодою, то всіх переїсть. І раптом на тобі – на фільджан кави з

нагоди приїзду Сеїт-Халіла! Дивно все це. Тут, мабуть, річ не в Сеїт-Халілові... Учитель, ідучи додому, усе ламав голову над цією загадкою.

Увійшовши в двір, Усеїн-оджа побачив свого Кипчака. Кипчак... Улюблений друг... Хтось вивів його зі стайні, осідлав і прив'язав до заднього колеса поламаної старої гарби, що стоїть у дворі вже багато років. Кипчак впізнав хазяїна, підняв маленьку точену голову, заіржав тонким приємним голосом і почав бити копитом об землю. Усеїн обійняв його за шию, притулився щокою до морди, тихо й ласкаво примовляючи:

– І ти скучив за волею, серце моє! Я теж знудьгувався за степом, за вітром, запахом трав. Ох, Кипчаку, як я за всім цим знудьгувався!.. А на душі такий тягар! Ти розумієш, Кипчаку?..

Кипчак розумів хазяїна. Тому, завмерши, двічі кліпнув очима. При цьому його довгі вії торкнулися щоки вчителя. Тоді як люди не могли зрозуміти його суму, Кипчак усе відчував... Учитель поцілував його і витер рукавом свої вологі очі.

З будинку вийшов брат Аджире, Сеїт-Джеліль. Він з вікна спостерігав за тим, як зять розмовляв із конем.

– Кипчак знудився, – сказав, усміхаючись. – Увесь час б'є копитом землю. Я й осідлав його...

Сеїт-Джеліль ще зовсім юний. Боротися з мінливостями долі йому ще не доводилося. Він завжди веселий, у голосі впевненість. Учитель із заздрістю подивився на його рожеве лице – кров із молоком, замилуєшся. Чи давно і сам оджа був таким?.. Ех!.. Але куди важливіше, щоб у серце передчасно не закралася старість. Вона приходить за прикрощами й сумом, та не можна піддаватися їй.

– Ану, дай мені. – сказав він, забираючи повідка з рук Сеїт-Джеліля, що відв'язував коня. – Сам вигуляю.

Всунув ліву ногу в стремено і легко стрибнув у сідло. Не встиг учитель смикнути за вуздечку, як Кипчак рвонув із місця, і оджа ледь устиг вставити в стремено другу ногу. Кипчак вмить виніс його за село, помчав по дорозі, залишаючи за собою клуби пилу. Вершник повернув у степ. Висока трава біла коня, і летіли в різні боки, як іскри, пелюстки барвистих квітів. Учитель попустив повіддя, він не стримував коня і не квапив. Нарешті Кипчак, насолодившись нестримним бігом, сповільнив крок, а потім пішов легкою ходою, оглядаючись по боках, жадібно вдихаючи тремтливими ніздрями степове повітря. Сонце вже сідало, розплющувалося об обрій, і степ здавався золотаво-червоним. Пшениця вже вижата. Ворони з карканням перелітають з місця на місце, підбираючи зі стерні зерна, що висипалися з колосків. Кипчак то йде кроком, то переходить на рись, задоволений, що нарешті опинився на волі. Утім, і Усеїн-оджа відчував те саме. Він намагався ні про що не думати, щоб не торкнутися ненароком ран свого серця. А це найпростіше, коли співаєш. І вчитель заспівав пісню. Тут можна наспіватися від душі. Чи добре, чи погано – однак ніхто не почує. Хіба тільки Кипчак прислухався до його голосу, сповільнивши крок і нагостривши вуха...

...А Сеїт-Джеліль, страшенно засмучений, що йому не вдалося проїхатися на Кипчаку, приєднався до сусідських хлопців, які гралися в чижики, і невдовзі забув про

все. Тільки помітивши, що вже смеркає, згадав, що не всі доручені справи ним зроблені. Тоді повернувся у двір, зайшов до стайні, вигріб лопатою гній, посипав сухим піском і втрамбував. Потім зайшов у дім і сказав Аджире-апте, що Усеїн-оджа сів на Кипчака і поїхав у степ.

- Я бачила, - сказала Аджире, задоволена, що чоловік вирішив трохи розвіятися. То нічого, нехай прогуляється. Аби з ним ніякого лиха не трапилось.

- Яке ще лихо може трапитися? - здивувався Сеїт-Джеліль.

- А бійка в крамниці Таліба?.. Хіба не лихо?..

- У бійці... зять сам винуватий, - сказав Сеїт-Джеліль. - Така по селу ходить чутка. Аджи Ербаїна зять першим ударив...

- Після того як батіг Емірзакова зачепив його щоку.

- Не навмисно ж Емірзаков це зробив!

- Хтозна. Може, й ненавмисно... А твій зять гарячий, не стримався і стьобнув того..

- Усі говорять, що він не мав права підняти руку на бєя.

- Підняти руку на бєя! А той має право? - закричала Аджире, розходившись. - Що це з тобою сьогодні, блекоти, чи що, об'ївся? По-твоєму, Аджи Ербаїн може бити твого зятя, а той мусить стояти і посміхатися?

Сеїт-Джеліль знизав плечима:

- Так кажуть люди ...

У дворі почувся тупіт копит. За мить у дім увійшов Усеїн-оджа. Він був веселий, обличчя розрум'янилося, очі блищали.

- Я голодний! - сказав він ще з вітальні, знімаючи черевики. - У степу таке повітря, солодше за вино! Дай-но швидше що-небудь перекусити!..

- Обід готовий, - сказала Аджире-ханум. - Сідайте... Поїздили б трохи, і досить. А то... Ганяти по степу так пізно - нема відома для чого ...

Вона зачерпнула горнятком води і почала поливати чоловіку на руки.

- Спочатку вирішив поїхати до вітряного млина й назад. А Кипчак упирався, не захотів назад. Я й поступився... Надто вже йому хотілося побігати, побрикати. Ну і я, звісно, був не проти. Пустив його галопом. Тільки вітер свистів у вухах. Напевно, ми обскакали половину повіту,- із захватом розповідав Усеїн-оджа, умиваючись і фиркаючи від задоволення.

Хтось постукав у двері. Вчитель, витираючись рушником, пішов у кімнату, Аджире - до дверей, гадаючи, хто б це в таку пізню пору?

З ганку почувся голос Менлібєя. У вчителя замлоїло серце від недоброго передчуття. "Удень зустрілися, поговорили. Що йому ще треба?" - подумав він, уже зручно вмовившись за хоною.

- Учитель вдома? - запитав гість.

- Удома, - відповіла Аджире. - Заходьте!

Нічого робити, треба зустріти гостя. Такий звичай. Хазяїн дому - раб гостя. Учитель насилу встав. Давно він не їздив на Кипчаку, тепер усе тіло боліло.

Коли оджа вийшов із вітальні, Менлібєй уже знімав чоботи. Оджа запросив його до

кімнати, а сам, поспішно повернувшись, сів на місце. Менлібей влаштувався поряд із ним, підібгав під себе ноги. Незважаючи на те, що недавно бачилися, ще раз справилися про здоров'я один одного, членів родини, бо звичай є звичай.

- Я навмисне прийшов у ваш дім, Усеїне-муалім, - сказав після цього Менлібей, переходячи до головного. - Мені здалося, ви розцінили як щось недостойне, що я запросив вас до себе, зустрівши на вулиці. От я й прийшов сюди...

Менлібей хитрував. І Усеїн-оджа це розумів. У запрошенні на вулиці немає нічого недостойного... І річ зовсім не в тім. Швидше за все, про відмову Усеїна-оджі Менлібей розповів Аджи Ербаїну, а той, мабуть, зобов'язав Менлібея будь-що домогтися його згоди. "Умри, але завтра вчителя приведи в дім!" Напевно, саме так і сказав Аджи Ербаїн. І безсоромний Менлібей прийшов.

- Повірте, Менлібею! - сказав Усеїн-оджа. - Посидіти у вас і поговорити я просто не маю часу. У мене дуже багато всіляких справ... А скажіть, чому Сеїт-Халіл сам не прийшов з вами сюди?

- Він міг би, йому не важко. Але якщо він прийде сюди, то завдасть зайвого клопоту і відніме багато часу, а вам його й так не вистачає...

- Пробачте, але піти до вас я не можу, ви вже не сердьтеся.

- Учителю, - мовив вкрадливим голосом Менлібей. - Ви прожили в моєму домі два роки. Я любив вас і вважав своїм сином. Тепер я вперше прийшов у ваш дім, навмисне прийшов, щоб запросити до себе. Якщо у вас не залишилося й краплини поваги до мене, то прийдіть хоча б із поваги до Сеїт-Халіла. Ми ж мусульмани. Відмовити в проханні людині, що великодушно прийшла у дім з наміром запросити до себе в гості... Це за шаріатом великий гріх.

Менлібей відштовхнувся спиною від стіни і, обпершись руками об коліна, встав. Рушив до дверей, але на півдорозі зупинився й обернувся.

Усеїн-оджа мовчав.

- Ну? Ви мені що-небудь скажете, муаліме?

Учитель зітхнув і опустив голову, погладжуючи рукою візерунок на килимі. Оджа знав, що Менлібей встав не для того, щоб піти. Він чекатиме хоч до ранку. Значить, доведеться щось сказати.

- Коли? - запитав нарешті вчитель.

- Завтра... В обід! - зрадів Менлібей. - Найбільш зручний час. Ну, то домовилися? Ви прийдете?

Усеїн-оджа не відповів. Не почувши заперечень, Менлібей вдячно вклонився, приклавши руку до серця, і вийшов з дому. Він не звернув уваги на те, що йому не було запропоновано навіть фільджана кави.

- Чого він приходив? - запитала Аджире, коли гість пішов; вона принесла велику чашку юшки і поставила на хоні перед чоловіком. - Цьому лакею, мабуть, щось доручено... Але що?..

Усеїн подивився в сумні, сповнені тривоги очі дружини. Але відповісти їй не зміг. Він нічого не розумів. Сидів, спершись на подушку і витягнувши ноги. Дружина пішла у

спальню. А він узяв дерев'яну ложку і почав їсти повільно і знехотя. У нього зник апетит.

– Я вам постелила, – сказала Аджире. – Ідіть лягайте. Ви сьогодні дуже втомилися.

Оджа кивнув і, як п'яний, пішов у спальню.

...Уранці, після сніданку, Усеїн-оджа нагодував Кипчака вівсом, почистив і осідлав. Аджире побачила у вікні приготування чоловіка і вийшла у двір.

– Що це робиться? – запитала вона. – Ви вже сім років ходите в школу пішки, а цього разу чомусь надумали їхати верхи?

– Хочу з'їздити в Карангит, – сказав Усеїн-оджа. – Там усе ще знущаються з бідної бабусі Зубійде. Її справу передали до суду. Учора до мене в школу приходив один чоловік і просив їй допомогти.

– А як же запрошення до Менлібея?.. – запитала Аджире.

– Я вирішив туди не ходити ... – відповів Усеїн-оджа.

Сів на коня і виїхав з двору риссю. Кипчак, виїхавши на рівну, м'яку дорогу, припустив галопом.

Усеїн-оджа прибув у Карангит, коли сонце вже піднялося високо і добряче гріло спину. Двері бабці Зубійде були на замку. Її повели в Дормен. Учитель, не вагаючись, поїхав туди. Бабуся саме була на допиті в інспектора. Її син не хотів служити в царській армії і десь переховувався. Його розшукали. Він чинив опір поліції. Щоб залякати, його посадили до місцевої в'язниці. А він узяв та й утік. Як йому це вдалося, знає лише Аллах... За це тягають його матір. Мовляв, нехай сідає до в'язниці замість сина.

Коли учитель зайшов до слідчого, той саме складав протокола. Усеїн-оджа поговорив із ним. Слідчий виявився нормальною людиною, поспівчував, зітхнув, розвів руками, мовляв, сам знаю, що це несправедливо, але що зробиш?.. Усеїн-оджа поручився за бідну жінку, що вона нікуди не втече, пообіцяв слідчому гроші і звільнив Зубійде з-під арешту.

Учитель повертався в Харджибіє в обід. Він наближався до села, коли відчув раптом, що під ним сповзає сідло. Оджа спочатку не надав цьому значення і продовжував їхати. Та незабаром помітив, що Кипчак час від часу вповільнює крок і хоче зупинитись. Усеїн-оджа похльоскував його дубцем, та кінь замотав головою. "Що б це означало? – здивувався оджа. – Несхоже це на гарячого Кипчака. Втомився чи що? Начебто ні, навіть не змокрів..." Учитель натягнув вуздечку, зупинив коня і, щоб спішитися, вийняв праву ногу із стремена; у цю мить сідло зісковзнуло вліво, і він мало не впав. "Так он воно що! — подумав Усеїн-оджа. – Одна попруга обірвалася біля самої пряжки". Усеїн-оджа взяв кінець ремінця в руку, уважно придивився – ремінець був надрізаним. Хто ж це зробив?.. Якби Усеїн-оджа на повному скаку звалився з коня, зламав би собі шию...

Як же тепер бути? Якби було шило й тасьма, зшив би попругу, та й по всьому...

Він поклав на місце сідло, приторочив до нього кінець обірваної попруги і, взявши коня за вуздечку, пішов пішки. Не встиг пройти по селу й ста кроків, як почув чийсь м'який, елекий голос. Замріявшись, він не зразу зрозумів, що його кличуть. Озирнувся

і побачив Менлібея, що підходив до нього широкою сягнистою ходою. Лице його блищало від поту і було червоне, наче він добряче хильнув.

- Усеїне-муалім! - вигукнув до Токтаргази. - Ми вже вас зачекалились і занудьгували без вас! Що з вашим сідлом?

- Ось... обірвалась попруга.

- Ходімо в дім, я вам зараз підшию. - Менлібей узяв коня за вуздечку й повів під руку вчителя до свого дому.

Менлібей спритно розгнуздав коня і прив'язав до дверей хліва.

- Прошу вас, Усеїне-муалім, заходьте, - широко прочинив двері, поклав долоню на спину вчителя і ввічливо, але настійливо підштовхував його до дверей. Не дав йому навіть роззутись у вітальні і повів прямо до зали.

Серед кімнати стояла кругла хона, на ній у тарілці лежали великі шматки смаженої баранини, в полумисках - маслини, бринза... Тонко нарізані скибки хліба, горілка. А в кімнаті жодної душі. Прохолодно. Тихо.

- Сідайте, Усеїне-муалім! - сказав хазяїн і показав рукою на місце біля хони. - Ось подушка, підкладіть під спину.

Учитель опустився на міндер, сперся на велику подушку коло стіни. Він переймався тим, що не роззувся і може наслідити, тому витягнув ноги під хonoю.

- А де ж ваш гість? - поцікавився він. - Де Сеїт-Халіль, який так хотів мене бачити?

- Сеїт-Халіль пішов у лавку, - відповів Менлібей і відвів очі.- Хоче купити залізні вила... Він скоро прийде.

Хоча ні в яку лавку Сеїт-Халіль не пішов. Його в цьому домі взагалі не було. Це оджа зрозумів ще вчора, коли розмовляв із Менлібеєм. Але допускав, що сюди прийде ще хтось. Але де ж ці люди? Чому нікого немає? Що це за дивна гостина?..

- Як себе почуває Хатідже-абла? - поцікавився оджа здоров'ям господині. - Де вона?

- Хатідже пішла до сусідів. Посидимо краще самі в чоловічій компанії. Без жінок все ж вільніше.

Як тільки Менлібей захотів і сам прилаштуватися біля хони, хтось без стуку рішуче відчинив двері й зайшов до вітальні. Менлібей скочив і кинувся туди. "Мабуть, прийшла господиня, - подумав учитель. - А може, хтось із дітей". Та почулась тиха розмова. А потім Менлібей голосно сказав:

- Прошу, Аджи Ербаїне-ефенді! Проходьте, сідайте! Ні, ні, черевики знімати не обов'язково. Ми тут самі, і лаяти нас ніхто не буде, якщо навіть і замастимо килима...

Емірзаков?

Усеїн-оджа швидко встав і рушив до дверей. Але перед ним з'явився Менлібей і зупинив його дружньою посмішкою, поклавши йому долоні на груди. Аджи Ербаїн мовчки протиснувся повз них у кімнату.

- Усеїне-муалім! - заблагав Менлібей. - Прошу вас! Ходімо до вітальні!

- Я?.. - учитель ткнув вказівним пальцем себе в груди і подивився на Емірзакова. - За один стіл із цим дияволом?

Аджи Ербаїн тим часом сів за хону і, обхопивши руками коліна, похмуро вп'явся очима в куток .

- Чому... з дияволом? - не одразу опанував себе хазяїн дому. - Ви, муаліме, глибоко помиляєтеся. Аджи Ербаїн-ефенді - батько нашого села, його заступник. От і посидимо втрюх, він, ви та я, поговоримо.

- Ні, Менлібею!..

- А чому? - подав голос Аджи Ербаїн, і хазяїн охоче обернувся до нього. Аджи Ербаїн умів володіти собою, але його безкровні губи, тремтячі пальці, затуманені, наче хмільні, очі видавали ледь стримувану лють. Він скривив у посмішці рота, зиркнув з-під лоба. - А чому б нам утрюх не поговорити? Хіба немає про що?

- За одним столом, перед хлібом-сілля, сідають друзі, - сказав учитель. - Я вам не друг... І тут опинився випадково. Позбавте мене цього задоволення, - він повернувся до дверей, щоб пройти, але Менлібей знову виріс перед ним.

- Ні, Усеїне-муалім! Я запросив вас до свого дому, ви прийшли. Якщо підете, не скуштувавши мого хліба, це буде не по-мусульманськи. Прошу вас, сідайте! Ми хочемо з вами поговорити, - на обличчі хазяїна усе ще блукала приклеєна посмішка, але в очах його учитель уже помітив недобрі іскри.

Поговорити? Про що? Усе, що можна було сказати один одному, сказано в крамниці... Яка може бути ще розмова між Аджи Ербаїном і Усеїном Шамілем Токтаргази?.. Однак у глибині серця, в якомусь його потаємному куточку, ворухнулася надія: "А може, й справді вони хочуть миру?.. Щоб у селі не було суперечок... Але ж річ ж не тільки у моїх взаєминах із беєм Ербаїном. Чи розуміють це вони ?.."

Завагавшись, Усеїн-оджа повернувся до хону і сів навпроти Емірзакова. Менлібей довгим гострим ножем порізав м'ясо і бринзу на дрібні шматки. Витер руки об серветку, узяв пляшку, ударивши долонею об дно, вибив корка і налив горілки у високі фільджани. Проробив усе це і втупивися в Аджи Ербаїна.

- Слово за господарем, - мовив той ліниво й опустив очі, тримаючи фільджан між долонями.

Менлібей підняв фільджан.

- Ви, Усеїне-муалім, зволили прийти в мій дім після того, як тривалий час не переступали його порога, - сказав він тихим, оксамитовим голосом. - Дуже вам за це дякую! Але ви можете вважати, що прийшли не в мій дім, а в дім Аджи Ербаїна-ефенді, тому що він щиро бажав цієї зустрічі, цього застілля. Між вами сталося непорозуміння... Якщо подумати, то ви, Усеїне-муалім, у цій справі не винні. Виходить, так. І Аджи Ербаїн-ефенді теж не винуватий. Він переглядав нові товари в крамниці, і йому захотівся випробувати нового батога...

В Усеїна-оджі смикнулося ліве плече, він посміхнувся:

- На людині?

- Він зачепив вас ненавмисно, він не винен...

- А хто ж винен?

- Ніхто, - посміхнувся Менлібей, і його очі сховалися між повіками. - Винен батіг.

- Так! Винен батіг! - підтвердив Аджи Ербаїн і прямо подивився на вчителя. - І ваші вірші, учителю! Вони б'ють сильніше за батога. Будь вони прокляті, і мій батіг, і ваші вірші. За це й вип'ємо.

Аджи Ербаїн підняв фільджан, наміряючись почаркуватися з Усеїн-ом-муалімом. Але вчитель не доторкнувся до свого фільджана.

- Якщо ви мої вірші порівняли з батогом... Вони ж січуть тільки тих, хто на це заслуговує. Причому не шукають, не вибирають таких, ті самі їх знаходять, читають і, хочуть цього чи ні, підставляють спину... Для тих же, хто не заслужив такої езекуції, вони - бальзам на серце, повірте...

Рука Емірзакова затремтіла, з його фільджана горілка вилилася на шматки бринзи.

Менлібей поспішно підняв свій фільджан, хотів було почаркуватися з Аджи Ербаїном, але помітив у його очах крижаний холод і випив сам. Не випив, а вихлюпнув собі в рот вміст фільджана, голосно видихнув і закусив бринзою. Переводячи стурбований погляд то на одного, то на другого гостя, витер губи рукавом чекменя.

- У такому разі ви не мусите тримати на мене образи, учителю... Мало вам ваших віршів, то ви ще за батога схопилися, - повільно промовив Аджи Ербаїн, не зводячи зі співрозмовника очей. А про себе відзначив, що довга смужка садна над його лівою бровою вже загоїлася.

- Мої вірші не залишають кривавих плям. А ви жадали крові й одержали те, що хотіли...

- Ні, ви не віддавали собі звіту в тім, що дієте, оджа! - вставив і своє слово вже добре захмелілий Менлібей. - Важкий, змазаний свіжим дьогтем батіг смугує спину! І чию спину? Одного з найбільш шанованих людей двадцяти шести сіл - Аджи Ербаїна-ефенді Емірзакова!

- Заткнися! - буркнув, не дивлячись на нього, Аджи Ербаїн і поставив на хону свій фільджан. - Ні, оджа, ви не праві, якщо думаєте, що ваші вірші не залишають плям крові. Вони можуть пролити море крові. Так!.. А чи не забули ви приказку: хто комусь яму риє, сам у неї впаде?.. Ви небезпечна людина, оджа.

- Дивлячись для кого... Сотні і навіть тисячі людей вважають мене іншим...

- Хіба не краще мати другом одного лева, ніж цілу отару овець?

Усеїн-оджа всміхнувся:

- Недаремно ви себе порівняли з левом... Так воно і є. Ви - хижак. Живитеся чужою кров'ю. Земля, що ви засіваєте, хліб, що їсте, - усе в крові. Статки ваші добуті кров'ю, потом, сльозами селянина. Ех! Вас би, Аджи Ербаїне-ефенді... утім, не тільки вас, але й Джемаледина, Ебу-Бекира, - усіх вас посадити на одне судно і відправити на острів Талабузант!

- Талабузант?.. Що це за острів? - запитав Менлібей здивовано.

- Є такий острів, - відповів Усеїн-оджа. - У Тихому океані. На краю світу. На цей острів висаджують із судна нечистих на руку людей, дають їм у руки чавунного казана, рушницю і дрібку пороху. Залишають на березі і відпливають назад. "Живіть як хочете, - кажуть їм. - На чужу працю не сподівайтесь!"

- Я й там не пропаду, - сказав Аджи Ербаїн. - Пшеницю буду сіяти. Овець розводити. Обійдуся без селян, змушу працювати Джемаледина, Ебу-Бекира. Так! Славно вони будуть працювати у мене. Але ходити в залатаних штанах, як ти, я не буду!

- Ні, ви не змусите їх працювати, - сказав учитель. - Вони не працюватимуть. Не вміють вони працювати. Ви всі, як ті кліщі, - звикли ссати чужу кров. І спробуй вас відірвати.

Очі Менлібея стали каламутними від гніву й горілки.

- Прокляття! - закричав він і, високо піднявши величезного кулака, темного від дьогтю, що в'ївся в шкіру, сильно вдарив по хоні; посуд із дзенькотом підстрибнув. - Ти образив Аджи Ербаїна-ефенді! Не маєш пра-ва-а!..

З обличчя вчителя зійшла кров, і він став білішим за полотно. Його обурило нахабство, з яким ці люди звикли розмовляти з тими, кого вважали нижчими за себе.

- Ви, Менлібею, дрібна людина, - сказав Токтаргази господарю дому, намагаючись здаватися спокійним. - Хоча, може, й трохи вищий за них, - учитель рухом брів указав на Емірзакова, - тому що вмієте хоча б шити шлеї. І ще, кажуть, ви вирощуєте породистих коней. У селі дехто називає вас Менлібей-ефенді. Не тому, що вони вас поважають, а тому, що бояться: ви є додатком от цього... - учитель знову вказав очима на Емірзакова. - От цієї людини. Що б у селі не відбувалося, про все ви в ту ж мить доносите йому. Однак я вас не боюся. І ви на мене не кричіть. Не забувайте, що я у вас у гостях.

У розширених очах Аджи Ербаїна палахкотів гнів. Раптом він, трохи відхилившись назад, уперся руками в міндер і з силою штовхнув хону. Посуд і закуска розлетілися на всі боки.

Усеїн-оджа підхопився, позадкував до дверей.

- Тримай його! - крикнув Емірзаков і штовхнув Менлібея в плече.

Той миттю кинувся до вітальні і випередив учителя. Усеїн-оджа відіпхнув його від дверей, смикнув за ручку. Але двері виявилися замкненими. Учитель почав бити в них кулаками й ногами.

Ззаду нечутно наблизився Аджи Ербаїн і, вийнявши з рукава довгого чабанського ножа, спокійно всадив його в лівий бік Усеїна Шаміля Токтаргази. Учитель дико закричав, притуливши руки до рани, похитнувся... привалився плечем до стіни і став повільно сповзати на підлогу. По земляній долівці почала розтікатися темна тепла кров. Емірзаков стояв і дивився, як з лиця вчителя сходять останній рум'янець і воно поступово стає білим, як крейда, як здивовано розплющені очі його скляніють.

Аджи Ербаїн повільно обернувся і подивився на Менлібея. Той стояв у кутку, відвернувши обличчя до стіни, плечі його судомно здригалися. Аджи Ербаїн кинув ножа у темний куток вітальні. І в цю мить учитель слабо застогнав, його нога здригнулася. В очах Емірзакова з'явився жах. "Що за бридке плем'я! І конаючи може звалити тебе, потягнувши за полу сорочки!.." Метушливо заозирався. На шафі помітив камінь, що слугував гирею для ваги. Схопив і сильно вдарив учителя по голові.

- Що ви зробили, Аджи Ербаїне-ефенді? - насилу вимовив Менлібей, тремтячи від страху. - Ви ж убили Усеїна-муаліма!

- Так, - відповів Емірзаков і круто повернувся до Менлібея. - Убив. А ти хіба не знав, для чого його кликав?..

Він зайшов до кухні, помив руки в діжі з водою, вийняв із кишені хустку, витерся.

- Я піду. У селі мене не буде, доки все не вляжеться. До тебе пришлю людину, через яку передаватимеш мені, як тут ідуть справи, - і кивнув на розпростерте тіло: - Його звідси забори. Ти зрозумів мене, Менлі? Чого посміхаєшся без потреби?

Та лимар зник посміхатися хазяїну, якщо навіть на очах у нього блищали сльози. Він посміхнувся й цього разу, ховаючи очі в пухких повіках, хотів уклонитися в пояс, але побачив, що Аджи Ербаїн уже повернувся до нього спиною, і вирішив цього не робити, а побіг і відчинив задні двері, що виводять у внутрішній двір. Вийшов, визирнув, переконався, що поблизу нікого немає, подав хазяїну знак. Аджи Ербаїн перетнув двір, перебрався через дірку в паркані, швидко пішов задвірками і щез.

Менлібей відчинив двері, зазирнув до вітальні, немов хотів іще раз упевнитися в тому, що сталося. Потім вибіг на дорогу і, ляскаючи себе по колінах і ридаючи, несамовито закричав:

- Люди! Усеїна-муаліма вбили! Гей! Джема-а-ате! Ви мене чуєте? Усеїна-муаліма убили-и-и! Швидше сюди-и-и!

Дехто з сусідів вибіг із будинків. Стояли, прислухаючись до дивного лементу. Одні не зрозуміли Менлібея, а інші йому не повірили. Поглядали один на одного в подиві. Ніхто досі від Менлібея правди не чув. Тому нікому з них не хотілося першим підійти до нього і розпитати. Лише коли грек Василь щодуху пробіг повз усіх у той бік, у людей не залишилося сумніву, що відбулося щось страшне. Вони висипали з дворів і побігли на лемент Менлібея.

Син Гага-Меджида Осман і грек Василь підійшли до Менлібея першими. Той, обливаючись сльозами, продовжував волати, і його сиплий голос насилу пробивався крізь ридання. Дізнавшись про те, що сталося, Осман підскочив до прив'язаного в хліві Кипчака, швидко зняв сідло і помчав до Аджире-ханум. Менлібея швидко обступила галаслива юрба. З'явився і Таїр-оджа Бурнашев. Він поставив двох чоловіків біля входу в будинок Менлібея і звелів їм нікого не впускати, а сам сів на бедарку і, поганяючи коня, поїхав у Дормен. Звідти він мав намір повідомити телефоном про вбивство в повітове управління поліції і послати депешу в Кок-Коз родичам учителя.

Аджире-ханум прибігла боса, з непокритою головою, волосся розпатлане, лице без кровинки, в очах розпач.

- Де мій Усеїн? - закричала вона не своїм голосом. - Що зробили з моїм чоловіком?!

Дві жінки взяли її під руки:

- Візьми себе в руки, рідна! Тримайся!..

Її хотіли посадити на лаву біля стіни. Вона рвонулася з їхніх рук:

- Це я?! Я повинна триматися?.. - Вона була не в собі, її очі горіли.

Відіпхнувши чоловіків, що намагалися її зупинити, вона розчинила двері. Переступила порога, посковзнулась і вступила у щось липке. Після яскравого сонця вона на мить була засліплена, спробувала пройти далі, але спіткнулася об розпростерте на підлозі тіло. Хотіла нагнутися, простягнути руки, похитнулася, їй нічим було дихати. І вона впала, але її підхопило двоє чоловіків, що ввійшли слідом за нею до вітальні. Вони винесли її надвір...

Це сталося 18 вересня 1913 року.

Наступного дня приїхав на бедарці судовий пристав. Поговорив із Менлібеєм. Склав протокола. Дав трьом людям розписатися. Знову сів на бедарку і поїхав.

Під стогони, плач, сумні крики, що рвалися із сердець сотень людей, які прибули з багатьох сіл різних повітів, поховали Усеїна Шаміля Токтаргази-огли на окраїні села Харджибіє. Його могилу виклали жовтим черепашковим каменем. Кохана дружина Усеїна-оджі Аджире-ханум Хатіп Мамбет-кизи залишилася без чоловіка, сини Даніял та Ебабіль – без батька. Весь Крим оплакував улюбленого поета...

Через тиждень у газеті "Терджиман" з'явилися сумні рядки:

"За отриманим нами повідомленням, у селі Харджибіє Феодосійського повіту сталася жахлива трагедія. Між учителем цього села Усеїном Шамілем Токтаргази-огли й Аджи Ербаїном Емірзаком-огли, жителем того ж села, виникла сварка, під час якої Аджи Ербаїн у домі Менлібея ударом ножа вбив Усеїна-ефенді.

Покійний Усеїн-ефенді був талановитим молодим поетом, відомим усьому кримському населенню. Приносимо глибоке співчуття родині поета. Хай буде він у милості Аллаха!

Ісмаїл Гаспринський, 24 вересня 1913 року".

Цим і закінчує свої спогади Асан Кара. Але розповідь про поета Усеїна Шаміля Токтаргази, мабуть, було б не повною, якби ми жодним словом не обмовились про його літературну спадщину. Багато його віршів і донині зберігає народна пам'ять. Вони давно стали народними. Його веселі пісні звучать на весіллях, а в хвилини суму люди співають його сумні пісні, та при цьому мало хто замислюється про їхнього автора, мало хто знає, що ці слова добірно нанизані на невидиму нитку поезії трагічно загиблим Усеїном Шамілем Токтаргази. Твори поета – найкращий йому пам'ятник. Та це лише дешиця того, що було створено Усеїном Шамілем Токтаргази. Значну частину його творів досі не знайдено.

Помер Малайджи (пам'ятаєте, дорогий читачу, проворного хлопчика, що на початку нашої розповіді привіз свого дядька до заїжджого двору у Бахчисараї?), отож Умер на прохання поетового батька Токтар-акая, що зліг від горя, перевіз із Харджибіє у Кок-Коз рукописи свого дядька. Це була єдина пам'ять, що залишилася від сина батькам, і вони дуже дорожили тими рукописами. Багато років зберігалися вони в скрині у домі Токтар-акая. Але що було в тих рукописах – ніхто не знав. Кому це було цікаво, не вміли читати, а хто вмів читати, ними не цікавився. А втім, хто знає, може,

хтось і прочитав їх, та, як видно, не зміг по-справжньому оцінити. Для батьків же головним було те, що цих рядків торкалися руки їхнього сина...

Закінчилася перша світова війна. В Росії відбулася більшовицька революція. Почалася громадянська війна. Життя на півострові змінювалося, ніби чиясь невидима і всесильна рука тасувала колоду карт таро, граючись долею кримських татар. Пішла біла армія, прийшла червона. Пішла червона, прийшли німці. Пішли німці, з'явилися денікінці, а потім врангелівці. У кримських лісах ховалися залишки банд Курви Мустафи і Шнайдера. По ночах вони із стріляниною вривалися в села, вбивали, палили, грабували. З кримської землі зникли закон і честь. На телеграфних стовпах, на деревах по багато днів висіли, погойдуючись на вітрі, людські тіла, і ворони викльовували їм очі. А рідні боялися підійти до них ближче, щоб зняти й поховати... Страшні були часи. Дуже страшні... І в душі в Умера Малайджи народився і з кожним днем усе більше зростав страх. "А чи не дістанеться нам за дядькові рукописи?! – думав він. – Часи он які? Ні з того ні з сього вдираються в домівки збройні люди, усе перевертають догори дном, щось шукають. Якийсь маленький папірець подеколи може вартувати життя..."

Батьки Усеїна Шаміля Токтаргази померли рік тому. Узяв Умер Малайджи всі дядькові рукописи, загорнув у повстину, поклав у скриню, забив цвяхами і темної ночі відвіз волами далеко в ліс, у корув[77], що під скелею Куш-Кая, недалеко від Ай-Петрі. Виірив під високим дубом

глибоку яму, опустив скриню, закопав і ретельно розрівняв землю, щоб непомітно було.

Відтоді пройшло багато років. Поливали ліс зливи, бушували вітри. Блискавки багато разів вдаряли в дуба — у кількох місцях розщепили крону. Землю під ним витоптали олені й кабани. А потім це місце заросло високими бур'янами.

Умер Малайджи багато разів ходив до коруву, що біля Ай-Петрі, шукав заховану скриню. Але не міг знайти. Сюди приїжджали різні наукові експедиції, які не залишили неторканим ні вершка землі, усе перерили, але нічия кирка, нічия лопата не зачепила скрині. А тим часом... скриня і донині там. Вона лежить під землею біля Куш-Кая.

Зізнання Ебабіля, останнього нащадка муаліма Усеїна, автору цієї книжки

Чи можу я ще щось додати до розповіді після того, як Ви, шановний Шаміль-ага, правдиво й переконливо описали в ній життя мого батька, що пішов із нього, коли мені було, як розповідала мати, лише два з половиною роки? Нічого істотного додати не можу! І критичних зауважень теж не можу зробити.

Я, звичайно, не проти Вам допомогти. Звісно, бачити своє ім'я в книжці про батька було б для мене високою честю. Але, як Вам відомо, я простий службовець. У своєму житті я ніколи критичних думок письмово не висловлював. Якби мій старший брат Даніал був живий, тоді інша річ, він на цьому знався. І потім, мені не зовсім зрозуміле Ваше прохання. По-вашому, у кожному прочитаному творі неодмінно слід шукати недоліки? Хіба не можна задовольнитися лише радістю і вдячністю автору?

Мушу сказати, знайомству з Вашим романом я зобов'язаний моїй дружині Урхіє.

Одного разу вона прийшла з роботи із журналами в блакитних обкладинках.

"Читали?" – запитала мене. І кинула журнали на міндер. Не встиг я й рота відкрити, щоб дізнатися, чим вона так схвильована, як Урхіє, прямуючи в кухню, кинула: "Там щось написано про нашого батька..."

"Про батька?.. – від подиву я навіть почав заїкатися. – Що ж, цікаво, про нього написали?"

Я начепив окуляри і, відчуваючи, як у мене тремтять пальці, почав перегортати сторінки альманаху "Йилдиз". Це був, ага, Ваш роман! Нарешті! Я його давно чекав. Коли ми з Вами говорили у нас вдома про мого батька, я розповів Вам усе, що про нього знав. Ви поїхали, здається, дуже задоволеним. За кілька тижнів від Вас почали надходити листи. Лише по кілька рядків. Ви намагалися уточнити якісь деталі, дрібниці, упущені під час нашої розмови: запитували про кличку й масть батькового коня, де у селі стояли вітряний млин і мечеть. Я без затримки відповідав на Ваші листи. Не знаю, наскільки цінними є відомості, що я Вам давав, але в їхній достовірності я не маю жодного сумніву. Усе, що протягом сорока років я чув про батька від матері, – усе це я повторив Вам, але ж ніхто так добре не знав батька, як моя мати. З того часу мені не терпілось скоріше побачити, якими стануть під Вашим пером події, про які я Вам тоді розповідав...

Вашу роман читав два вечори і весь вихідний безперервно. Того, що я розповів Вам під час нашої розмови, мені одразу не вдалося знайти. Це, певно, змішалось з іншою інформацією, взятою Вами з інших джерел, і злилося в одне ціле, підкорившись Вашій письменницькій волі. Але цим я не хочу сказати, що дані, отримані Вами від мене, ніяк не увійшли до твору чи зникли невідомо куди. Читаючи роман, я зрозумів, де і як вони згодилися...

Але я знайшов у романі й таке, що мені було невідоме. Якщо вірити передмові, то автором книжки є не Ви, а якийсь Асан Кара. Тільки, будь ласка, не вважайте ці міркування за "критичні зауваження", тому що це з мого боку просто спроба уточнити для себе трохи заплутану і дивну, на мій погляд, ситуацію.

Коли мій старший брат Даніял-ага багато років тому був інженером Керченського металургійного заводу і ходив по державних архівах, щоб одержати підтвердження, що наш батько був злочинно убитий, він випадково вивідав, начебто в когось є докладний опис цієї трагічної події. Але Даніял-ага так і не зміг з'ясувати, у кого саме цей опис, і за багато років усі ми про це забули. Так справа залишилася нерозгаданою...

Кілька років тому при зустрічі з Абдухаїром Абдурешидом-огли, старим учителем, що дружив у ті давні часи з моїм батьком, я, ніби між іншим, запитав його про рукопис... І от що він відповів:

"У перші роки більшовицької влади, коли я викладав у Казаульській школі Феодосійського повіту, мені довелось почути, що якийсь Фікрет Шериф написав спогади про Усеїна Шаміля Токтаргази і начебто навіть показував їх Еміру-Алі Каїшеву, нашому вчителю російської мови, що, на жаль, уже в нас не працював. Але правда це чи ні, я не знаю".

"Цікаво, чи були ці спогади десь надруковані? Якби це знайти їх і прочитати..." – сказав я.

На що Абдухаїр Абдурешид-огли відповів:

"Ні, надруковані вони не були!.. Тоді доля автора цих спогадів була невідома. Одні говорили, начебто він на початку двадцятих років виїхав до Парижу. Інші стверджували, що цей чоловік загинув у громадянській різні під час більшовицького хаосу".

Про все це я згадав, на жаль, тільки зараз, прочитавши Ваш роман.

Річ у тім, що свого часу я забув Вам розповісти про один – тільки про один, але дуже важливий, – випадок, що стосується життя мого батька.

Колись, ще до своєї хвороби, мати розповідала мені про якогось унтер-офіцера Сеїта-Нафе Чаланова, що у вісімнадцятому році в Одесі лежав в одному лазареті з поручиком Фікретом Шерифом. Поручик був набагато старший за Сеїта-Нафе. Коли в обох зарубцювалися рани, Фікрета Шерифа знову відправили на фронт, а унтер-офіцера Сеїта-Нафе, визнавши непридатним для служби, демобілізували. Коли Сеїт-Нафе уже збирався додому, поручик Фікрет Шериф вручив йому стос паперів, перев'язаних навхрест шнурками від черевиків. "Прошу тебе, візьми це! – сказав він Сеїту-Нафе. – Збережи в себе. Коли скінчиться війна і я, якщо пощастить, повернуся додому, то заберу. Адже наші села зовсім поруч..."

Сеїт-Нафе повернувся в своє село, у долину Алма-Тархан, і не втримався, ознайомився зі змістом цих паперів... Він прочитав розповідь про життя вчителя Усеїна Токтаргази – мого батька. Але наприкінці значилося ім'я – Асан Кара. Оскільки Сеїт-Нафе знав, що ім'я поручика не Асан Кара, а Фікрет Шериф, він анітрошки не сумнівався, що папери написані його рукою.

У долині Алма-Тархан саме було скупчення військових сил Врангеля, і Сеїт-Нафе побоювся залишатися у своєму селі. Щоб уникнути нової мобілізації в армію, він прихопив із собою доручену йому зв'язку паперів і вирушив до Карасубазару, де жила його старша сестра Лютфіє. Там він заховав рукописа на горищі. Про рукопис тепер знали двоє – Сеїт-Нафе та його сестра.

Прокинувшись на зорі, Сеїт-Нафе пішов у гори і приєднався до татарського полку під командуванням Ібраїма Ефенді.

Сеїт-Нафе Чаланов із другим кульовим пораненням у груди знову потрапив до лазарету. І вийшов із нього вже після війни, коли в Криму остаточно взяли владу більшовики. І рушив прямо до своєї сестри. Полізли на горище по рукопис – а його там немає. Усе перерили, але не знайшли. Сушили голову, куди він міг подітися, та так ні до чого не додумалися... А одного разу, коли Сеїт-Нафе дрімав у дворі в тіні сливи, Лютфіє вибігла з дому із криком:

– Це справа повітової поліції!.. Вони вкрали!.. Це справа їхніх рук. Тоді вони, довідавшись, що Абіль у червоних, робили в нас обшук. Перекинули усе догори дном ...

Тепер їм усе було зрозуміло. І мені теж. Однак враження ясності залишалося в мене лише до того моменту, доки я не прочитав передмову Вашого роману... Ви

повідомляєте, начебто, за словами старшого наукового працівника архіву Іллі Ісаковича, рукопис спогадів про мого батька здав до архіву якийсь адвокат Тодор Цанов. Це, принаймні, дивно, якщо врахувати, що під час врангелівщини ні Сеїт-Нафе Чаланов, ні Асан Кара в домі адвоката не переховувалися. Сеїт-Нафе в цей час перебував у партизанському полку у пониззі Чатирдагу. Крім цього, сестра його, Лютфіє, ненавиділа Тодора Цанова, припускаючи, що це він доніс поліції на її чоловіка Абіля. Не розумію, яким чином рукопис Асана Кари потрапив до рук адвоката? Може, Цанов забрав рукопис у поліції, а пізніше, перед смертю, передав Ісаку Гариповичу, батьку нинішнього старшого наукового працівника архіву Іллі Ісаковича? Але навіть він це зробив? Може, допоможете мені розгадати цю таємницю?

Низький уклін Вам!

Ебабіль Усеїн-огли.

Самарканд, 14 квітня 1979 року

Переклад Володимира Даниленка

[1] Хто платить гроші, тому й грають на сопілці (*кр.тат.*).

[2] Фірланта - тонке покривало, яке накидали на голови кримські мусульманки.

[3] Ашир-уста - популярний у Криму співак кінця XIX століття.

[4] Шорбаджи - хазяїн.

[5] Афиз - учений, що знає напам'ять увесь Коран.

[6] Оджа - вчитель.

[7] Маале - квартал.

[8] Сохта - учень духовної семінарії (медресе).

[9] Хадаїф - вермішель і з солодкого тіста, смажиться на мідному листі.

[10] Хона - низенький круглий столик.

[11] Булгача - пиріжок із м'ясом.

[12] Сирли-Чешме - чарівний водограй.

[13] Киїк - пиріжок із м'ясом.

[14] Давул - великий старовинний барабан.

[15] Салачик - селище на шляху до Чуфут-Кале (Єврейської фортеці).

[16] Єшил-Джамі - Зелена мечеть.

[17] Куманчик-мая - марципан із солодкою начинкою.

[18] Пенірлі - пиріг із сиром.

[19] Янтик - пиріжок із м'ясом.

[20] Полушка - півкопійки.

[21] Орта медресе - середня духовна мусульманська школа.

[22] Хан-Джамі - Ханська мечеть.

[23] Кушлик - другий сніданок.

[24] Пельван - силач.

[25] Дельлял Леман - Крикун Леман.

[26] Нашир - редактор, видавець.

- [27] Тарпі - висока корзина зі шлейками. .
- [28] "Ветан хадими" — газета "Трудівник вітчизни" (1906-1908),
- [29] "Терджиман" — перекладач.
- [30] Абдурешид Медієв (1880-1912) - депутат Другої Державної думи від Таврійської губернії, за походженням - селянин. Редактор-видавець кримськотатарської газети "Ветан хадими", голова міської управи. У Думі входив до мусульманської фракції.
- [31] "Первісток" (1881 р.) - одна з перших збірок І.Гаспринського.
- [32] Ата - батько. Так називали І. Гаспринського.
- [33] Бойка - велика лісова галявина за високими скелями недалеко від Ай-Петрі.
- [34] Таліб - лікар, знахар.
- [35] Мавдалач - їстівна трава з м'яким стеблом і дрібним листям.
- [36] Калав - тліючі поліна, покриті зверху сухим листям та землею.
- [37] Япинджа - брезентова накидка.
- [38] Північна - північно-східна сторона Севастопольської бухти.
- [39] Бадим-бей - відомий на Південному узбережжі заможний хазяїн, що був простим селянином і швидко й загадково розбагатів.
- [40] "Саба" - газета "Ранок".
- [41] "Акишам" - газета "Вечір".
- [42] "Карагъоз" - жіночий журнал "Очі чорні".
- [43] Рушдіє - середня школа.
- [44] "Учкиун" - "Іскра".
- [45] Арнаут — так називали в Криму албанців.
- [46] Харчига - місце перед житловим будинком.
- [47] Чин - двовірш-експромт сатиричного характеру.
- [48] "Джеміеті хайріє" - благодійне товариство.
- [49] "Хаваджеи субъян" - посібник для вчителя.
- [50] "Къылавуз" - довідник, за яким навчалися географії.
- [51] Вакуф - земельні угіддя або майно, віддані державою на релігійні чи благодійні цілі.
- [52] Хатип- настоятель мечеті.
- [53] Агалари — сільське панство.
- [54] Домуз-тамир - кабанячий корінь, рослина посушливих місць.
- [55] Тати - жителі гірської частини Криму.
- ²[56] Таке пите - корж із прісного тіста, спечений без олії.
- ³[57] Калакай - солодкий пиріг з кукурудзяного борошна.
- [58] Чалик-тотай - дослівно: метка тітонька (кр. *тат.*)
- [59] Кучара - вид дерева.
- [60] Шербенті - прозора шовкова хустка.
- [61] "Наилей Кърым" ("Стогін Криму") - поетичний збірник Шаміля Токтаргази.
- [62] Послухай-но! Ми з тобою десь зустрічалися?
- [63] Дженаплари - пан.

- [64] Ічкієв – приймак. Зять, що живе у домі дружини.
- [65] Дарульмаариф – середня школа.
- [66] Дарульталім – спеціальна школа з військовим ухилом.
- [67] Джемієт-Аліє і Османіє – вищі школи для дітей високопоставлених осіб.
- [68] "Тонгич" – "Первісток".
- [69] "Нешріяті Ісмаїліє" – "Видання Ісмаїла".
- [70] "Звільнення".
- [71] Рушдіє – середня школа.
- [72] Мехсі – чоботи з м'якої тонкої шкіри.
- [73] Джемаат – односельці.
- [74] К'яфір – безбожник.
- [75] Ханазбари – заїжджий двір, готель.
- [76] Табут – мари, ноші для труни.
- [77] Корув – огорожена лісова ділянка землі.